

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

О. Х. Юлдашев
ФІЛОСОФІЯ
ЗАКОНО-ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

МАУП

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2008

ББК 67.0
Ю31

Рецензенти: *В. А. Рижко*, д-р філософ. наук, проф.

В. М. Селіванов, д-р юрид. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 10 від 10.11.05)*

Юлдашев О. Х.

Ю31 Філософія законо-державотворення у сфері економіки:
[Монографія]. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2008. —
288 с. — Бібліогр.: С. 274–283.

ISBN 978-966-608-856-0

У монографії аргументовано підхід до формування конструктивної філософії правотворенн, запропоновано критерії оцінки положень політичних вчень, доктрин, які могли б бути покладені в основу цієї філософії. Викладено прикладні аспекти застосування філософії: проекти організаційно-правових рішень у сфері державного управління економікою, конституційної, адміністративної та судової реформ, управління наукою і освітою, розроблені автором.

Для партійних і державних керівників, депутатів Верховної Ради, а також розробників законодавчих актів, наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів і широкого загалу читачів, які цікавляться політикою, вдосконаленням державної влади і права.

ББК 67.0

ISBN 978-966-608-856-0

© О. Х. Юлдашев, 2008
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2008
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008

Нашим девізом завжди була і залишається
максима: геть від настирливої схоластики,
словоблудства і марних спекуляцій, —
назад до живого життя,
до самих речей!
(Е. Гуссерль)

ВСТУП

У сучасній українській (як і в російській) юридичній літературі з філософії права (ФП) здебільшого викладаються лише питання, що стосуються філософії взагалі, теорії права або (найчастіше) теорії політичних вчень, історії держави і права. Складається враження, що ФП не має власного предмета. Відповідні підручники і посібники з ФП, викладаючи погляди філософів на державу і право, значною мірою дублюють зазначені навчальні дисципліни. За структурою викладу матеріалу традиційний посібник містить положення щодо праворозуміння, відмінності між природним і позитивним правом, а також філософські концепції, вчення відомих вчених щодо права і держави. За кількістю наведених теоретичних ідей та філософських поглядів він нагадує кулінарну книжку з тисячами рецептів державо-нормотворення. При цьому не наводяться аргументи вибору конкретної ідеології (філософії), яка могла б використовуватися на практиці — у сучасному нормотворенні, державотворенні.

Виникає парадокс — підручники з філософії права є, а самої її немає. Зазначені вище традиційні відомості, що містяться у наявних підручниках з ФП, можна віднести до схоластики, оскільки це міркування про філософію права, а не сама філософія. Наслідком цього є те, що вона, як показало соціологічне дослідження¹, не має практичного застосування. Розробники норма-

¹ Щоб з'ясувати, чи використовуються наявні підручники з ФП на практиці, нами здійснено соціологічне дослідження, у процесі якого опитувалися розробники законопроектів, представники Комітету Верховної Ради України з правової політики, Міністерства юстиції та працівники юридичного відділу Міністерства економіки. На запитання: “Чи використовуєте ви у процесі правотворчої роботи положення філософії права?”, — вони відповіли “ні”. Серед причин зазначалися: 1) відсутність практичної потреби; 2) існуюча література з філософії права не озброює практику положеннями, які могли б безпосередньо використовуватися у процесі правотворчої роботи.

тивних актів не можуть знайти відповіді на питання: яку ідеологію використовувати у процесі законо-державотворення, на які філософські ідеї спиратися. Відсутність належної філософської бази є, на нашу думку, однією з причин неякісності, несправедливості правових актів. Епіграф до монографії відображає наше прагнення позбутися такої ситуації.

Під ФП ми розуміємо філософію (ідеологію, політичне вчення), яка має використовуватись у законо-державотворенні, формуванні правової політики держави, тобто у її діяльності з розроблення проєктів правових актів.

Запропонована в роботі філософія законо-державотворення має складові: 1) визначення виду ідеології, що має становити філософію законо-державотворення, критеріїв відбору філософських положень, які можуть бути віднесені до цієї філософії (це критерії справедливості, моральності), норм, зразків поведінки, що містяться у релігійних джерелах, передусім у Біблії (завдяки цьому вдалося визначити категорії “справедливість”, “моральність”, які до цього у законодавстві лише проголошувалися); 2) системний інструментарій, напрацьований частиною філософії, що досліджує категорію “система”. Зокрема, це загальна теорія систем і системний аналіз. При цьому використовувалися властивості філософії як науки, що стоїть над іншими науками, інтегрує їх. Відповідно завданнями дослідження є обґрунтування доцільності та надання рекомендацій щодо використання у процесі правотворення зазначених складових.

У дослідженні, результати якого викладено в роботі, зроблено спробу застосувати вищезгадану конструктивну (практично результативну) філософію законо-державотворення для розроблення положень щодо побудови державної влади, вдосконалення системи органів державної влади, здійснення конституційної, адміністративної та судової реформ, формування правосвідомості, правової культури,

Глава 1

ПОСТАНОВКА ЗАВДАНЬ ДОСЛІДЖЕННЯ. ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОТВОРЧОСТІ

1.1. Актуальність розроблення конструктивної філософії права і вимоги до неї

У “Передмові” до “Філософії права” [27, 279–323] Гегель підкреслює, що основне завдання філософії права — пізнання держави і права, а не зазначення того, якими вони повинні бути. Філософія, як і філософ, загалом не може вийти за межі своєї епохи; її головне призначення — збагнення розумності того, що є, а не пошук нових і особливих теорій про державу і право. “Отже, ця робота, — пише Гегель, маючи на увазі свою “Філософію права”, — оскільки в ній міститься наука про державу, буде спробою осягнути і зобразити державу як щось розумне в собі. Як філософський твір вона повинна бути якомога далі від того, щоб конструювати державу такою, якою вона повинна бути”.

Наша робота, навпаки, присвячена відповідям на те, **ЯК** сконструювати право (під правом у даному разі ми розуміємо право позитивне, законодавство, що відповідає певним вимогам) і державу (державну владу) таким чином, щоб вони не були ворожими до людини, а навпаки, гарантували б безпеку населення, сприяли сталому розвитку країни. Необхідною умовою досягнення цих завдань є відповідне філософсько-методологічне підґрунтя законо-державотворення. Зусилля, спрямовані на його створення ми називаємо конструктивним підходом до філософії права (законо-державотворення).

У межах цього підходу визначаються філософсько-методологічні засади (фундамент) правотворення — розроблення законодавчих актів. Такі засади могли б сприяти створенню цих актів з урахуванням національного інтересу, забезпечувати їх відповідність вимогам справедливості, якості, а отже і ефектив-

ності правотворення (що передбачає також державотворення). Філософський фундамент у цьому сенсі має визначати найсприятливішу ідеологію і на її основі забезпечити вибір відповідного політичного режиму — найважливішого елемента форми держави¹), спрямованого на поліпшення життя населення, а не державної верхівки, як це склалося в Україні.

Розроблення філософського підґрунтя необхідне для визначення оптимального ступеня централізації (децентралізації) державної влади, шляхів здійснення конституційної та адміністративної реформ, створення небюрократичного конкурентного уряду, дійсного права, розвитку місцевого самоуправління — влади територіальних громад, визначення оптимальної (з позицій максимізації інтересів населення) взаємодії уряду і недержавних неурядових структур тощо.

Отже, проблематика філософії державо-правотворення є не надуманою, а надзвичайно важливою і актуальною. Відсутність ефективною національної методології правотворення, яка б була заснована на найбільш ефективній філософській базі, ідеології (сумі концептуальних ідей, доктрині) з урахуванням національних традицій і особливостей, зумовлює запозичення правових моделей західного зразка, що не завжди відповідають не тільки найвищим цінностям, а й національним традиціям. Внаслідок цього низку законодавчих актів можна віднести до таких, які не відповідають вимогам моралі, справедливості.

Саме невизначеністю філософських питань державо-правотворення значною мірою зумовлено багато проблем у нашому житті. Це і несправедливість чинних правових актів, і функціонування деяких непотрібних з позиції здорового глузду державних інституцій. Не є винятком також чинна Конституція України. Нерідко зазначають, що вона на рівні сучасних європейських вимог, проте це далеко не так. Як показано нижче, ця конституція не спрямована на забезпечення прав пересічних громадян, закріплює

---

¹ Згідно з теорією держави, під формою держави у широкому значенні розуміють три елементи: 1) *форму правління* (організації державної влади, що характеризується побудовою вищих органів влади держави, способом їх утворення, розподілом компетенції, а також тим, кому формально належить верховна влада у країні, хто є главою держави; за формою правління розрізняють два антиподи: монархію і республіку), 2) *форму державного устрою* (унітарна, федерація, конфедерація) і 3) *політичний режим* (сукупність прийомів і методів, за допомогою яких здійснює управління верховна влада в країні).

авторитарний режим в управлінні державою, є внутрішньо суперечливою. Це стосується і конституційного та законодавчого забезпечення державної влади, всіх її гілок, у тому числі судової. Остання як результат дії її законодавчого забезпечення (з боку конституційних норм, концепції судово-правової реформи, законів про судоустрій та статус суддів, так званої “малої судової реформи”) є самодостатньою, не має контролю ззовні, а отже порушує дійсні цілі свого існування, багато в чому є бюрократичною та корупційною.

Звичними вже стали часті зміни у законодавстві. Є випадки внесення змін до затверджених законодавчих актів відразу після введення їх у дію. Втрати, які несе держава через відсутність власної філософської доктрини правотворення, чітких критеріїв оцінки правової політики, можна поділити на економічні та соціальні. Останні пов’язані з падінням рівня моралі у суспільстві, завдають суттєвої шкоди людям. Наприклад, визнання в Україні деяких прав за подружжям, що перебуває у незареєстрованому (фактичному) шлюбі, легітимізація (за законодавством деяких країн) гомогенних шлюбів може взагалі винищити рід людський.

Все це наслідки відсутності надійного філософсько-методологічного підґрунтя правотворення. Саме тоді, коли його немає, ми змушені на кожному кроці на шляху законо-державотворення озиратися назад: а чи не завалиться будівля, яку ми будуємо, не маючи надійного фундаменту, під вагою власних надбудов? Наявність ефективної національної методології правотворення, власного філософсько-методологічного фундаменту правотворення є необхідною умовою розбудови правової держави. Особливістю нашої роботи є не звична критика соціалістичного минулого або сучасного стану філософії державо-правотворення, не традиційне обмеження лише постановкою певних завдань перед юридичною (філософсько-правовою) наукою, а запропоновання нової в плані конструктивізму філософії та методології державо-правотворення в Україні. При цьому ми не претендуємо ні на її завершеність, ні на те, що запропонований підхід — єдино можливий спосіб вирішення відповідних проблем.

Пошуки такого роду засад законо-державотворення вже неодноразово здійснювалися, проте не завжди вони пов’язувалися з філософією права. Відомий вчений-теоретик М. Коркунов,

зазначаючи, що правознавство, як жодна з наук, потребує своєї узагальнюючої теорії, писав, що раніше, це завдання, хоча і по-різному, намагалися вирішити такі науки, як енциклопедія права і філософія права, але вони вичерпали свої можливості й на зміну їм приходять загальна теорія права. Енциклопедія права, на його думку, за своєю сутністю не могла стати такою узагальнюючою наукою, і всі спроби такого роду заздалегідь були приречені на невдачу. “Створити з енциклопедії науку наук, що була б водночас самостійною, особливою наукою й обіймала собою зміст всіх окремих наук, виявилось неможливим” [68, 34]. Складніші справи з філософією, що і народилася як наука узагальнююча. Право завжди було предметом філософського, тобто надчуттєвого, пізнання. Водночас поява права як окремої науки датується М. Коркуновим XVII ст. і пов’язується з ім’ям Г. Гроція та створеною ним теорією природного права. Своєї кульмінації ця традиція досягла у Е. Канта. Протиставлення природного і позитивного права було значно пом’якшено в Гегеля, але саме розуміння філософії права зберігається колишнім: це не емпіричне, а надчуттєве знання. М. Коркунов мав великі сумніви щодо можливості такого знання. “Зазначимо тільки, — пише він, — що останнім часом можливість надчуттєвого пізнання знаходить собі усе менше і менше прихильників. Але як би не вирішувалося це питання в теорії пізнання, навряд чи можливо відстоювати потребу існування особливої філософії права як надчуттєвого пізнання про право” [68, 43]. Замінити філософію права повинна загальна теорія, завданням якої є узагальнення матеріалу, наданого галузевими юридичними науками, тобто вона має справу з таким самим емпіричним, позитивним матеріалом, як і вони. “Таким чином, — стверджує М. Коркунов, — ми маємо повну підставу визнати старе розуміння сутності юридично-філософських досліджень, що відживають свій вік. Майбутнє, мабуть, належить філософії права лише в значенні загального вчення про право” [68, 46].

Отже, щоб довести правомірність загальної теорії права, потрібно, як зазначав у передмові до книги М. Коркунова, д-р юрид. наук, професор І. Козлихін, дискредитувати філософію права. Це могла зробити тільки позитивістські орієнтована юриспруденція. При цьому потрібно мати на увазі, що позитивістський напрям у правознавстві не менш різноманітний, ніж природ-

но-правовий. У вітчизняному правознавстві (за І. Козлихіним) традиційно виділяють юридичний і соціологічний позитивізм. Термінологічно це не зовсім точно. Скоріше, повинно йтися про етатичний (політичний) і соціологічний юридичний позитивізм, а також нормативізм. Тут не місце аналізувати їх особливості. Важливо інше: усі позитивістськи орієнтовані юристи заперечували евристичну цінність філософії права і відстоювали необхідність загальної теорії права (або теорії держави і права, як було прийнято називати цю галузь юридичного знання в радянському правознавстві) як узагальнюючої й основної науки. М. Коркунов створив соціологізовану загальну теорію права. У цьому сенсі він є протечею соціології права — науки, що стрімко розвивалася і сьогодні перетворилася на самостійну галузь знання.

Іншою була доля етатистського юридичного позитивізму, що виявився нездатним відповісти на багато викликів ХХ ст. Проте і він з його орієнтацією на юридичну догматику відіграв важливу роль у розвитку правознавства. М. Коркунов поспішив оголосити філософію права померлою, а вона довела свою життєздатність. Це стосується не тільки західного, а й вітчизняного правознавства. Позитивістськи орієнтоване, воно природним чином сприйняло ідею загальної теорії держави і права, в якій у різні часи й у різних вчених домінували то соціологічні, то етатичні або, нарешті, філософські мотиви. У кінцевому рахунку радянська теорія держави і права вмістила в себе і філософські, і соціологічні, і юридично-догматичні сюжети. У 80-х роках це було визнано фактом, що здійснився, і оцінювалося загалом позитивно. Так, Д. Керімов зазначав, що загальна теорія держави і права становить єдність філософського, соціологічного і спеціально-юридичного розуміння права [62]. Проте така єдність була зумовлена не особливостями предмета науки, а пануванням марксизму-ленінізму, що, по-перше, претендував на звання всеохоплюючої системи знань, а, по-друге, був по суті ідеологією (філософією) соціалістичного, загальнонародного права. Після ринкової перебудови суспільних відносин, розпаду СРСР, відторгнення соціалістичної ідеології у галузі законо-державотворення з'явилася відповідна прогалина. Отже, ми не знали не тільки що, а і “ЯК” робити, здійснювати державно-правову розбудову. З часом ця прогалина поступово почала спорадично (науково некерровано) заповнюватися лібералістичною ідеологією. Але чи пот-

рібна нам саме така ідеологія? Це перше питання. Друге полягає в тому, що крім ідеологічної бази необхідні наукові (системні) засади законо-державотворення, які б дали змогу створити справедливе і ефективне законодавство, діяти (як з боку влади, так і населення) по совісті і як того вимагає закон. А для цього потрібно те, що ми називаємо конструктивною філософією права. Це конкретна ідеологія (філософія) права, законо-державотворення, тобто ідеї, ідеологія, яка могла б бути покладена в основу законо-державотворення (перша частина ФП), що може бути названа власне філософською. Крім того, необхідні методологічна, системна частина філософії законо-державотворення (друга частина) і, нарешті, конструктивні правосвідомість, правова культура (третя частина).

Перша частина цієї ФП є *першим завданням* філософії законо-державотворення. Йдеться не про добірку цитат з робіт відомих філософів щодо права, законодавства і держави. Про правові ідеї Канта, Гегеля, Ніцше, Фрейда, Маркса та ін. можна прочитати у будь-якому підручнику як з ФП так і теорії політвчень або історії держави та права, а рекомендації щодо вибору найкращої ідеології для застосування у процесі сучасного законотворення немає. У межах першої частини ФП зосередимося на обґрунтуванні потрібної для законотворення, законодавців ідеології державотворення. Вона вкрай необхідна, адже у багатьох підручниках з філософії права вводяться лише різноманітні політико-правові вчення стосовно права, держави. Спроб обґрунтувати вибір загальної ідеології немає. Якщо ці вчення не мають практичного застосування, то вони потрібні хіба що для загального розвитку. А раз так, то незрозуміло, навіщо автори робіт з ФП (у тому числі й такі загальновізані корифеї, як С. Алексєєв, В. Нерсесянц) багаторазово лише цитують у своїх роботах певні правові ідеї. Коли вони за часів СРСР у своїх працях лише наводили різні вчення, аналізували їх з позицій так званого класового підходу, славили марксистсько-ленінську ідеологію, агітували за неї, переконували в тому, що ця ідеологія є найнауковішою, єдино правильною, то це ще можна було зрозуміти. Тепер вони, перераховуючи відомі вчення, наполягають на доцільності лібералістичної ідеології. Результатом цього, як зазначалось, є те, що багато правових актів за рівнем моральності, справедливості нерідко значно нижчі навіть за право колишнього соціалістично-

го (тоталітарного) минулого. Характеризуючи сучасне українське законодавство як таке, що відображає інтереси олігархічних кланів, відомий український вчений В. Сіренко зазначає, що користь від певного закону для окремих олігархічних кланів може вимірюватися мільярдами доларів. Саме тому відбувається завзята видима і невидима боротьба за кожний проект закону, за кожне рішення парламенту. Якість законопроекту детермінується якістю процесу його розроблення та прийняття (а отже, і філософією цього процесу): “В Україні культура законотворення, наукова організація його підготовки перебувають ще в зародковому стані” [109, 335].

Отже, *важливим завданням* філософії законо-державотворення є розроблення філософії (ідеології) цього процесу.

Другим завданням цієї філософії є розроблення системної методології відповідних процесів, яка також має формулюватися в межах ФП. І, нарешті, це формування моделей правосвідомості керівництва країною, її населення. Тут Україні, на відміну від деяких розвинених держав, можна вважати, не повезло. У її правлячій верхівці було багато шансів увійти в історію країни і людства не як злочинці, а як видатні діячі, щирі сини свого народу. На жаль, жодна влада не використала свій шанс саме таким чином. Навпаки, один з режимів (можливо, ще не найгірший) відверто характеризувався як злочинний. І частково це зумовлено саме нерозробленістю у потрібному напрямі ФП.

Наша робота спрямована на вироблення моделей законо-державотворення, правосвідомості, філософії державної правової політики, якою мають оволодіти ті, хто беруть участь у законотворчому процесі, розбудові держави України — створенні та регламентації діяльності державних інституцій. Саме тому і проголошуємо гасло: “Від словоблудства і марних спекуляцій — назад до живого життя, до самих речей!”. Такий підхід, який ще не набув поширення у сфері філософії права, перебуває у руслі так званої феноменологічної філософії (Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, А. Рейнах, Ф. Кауфман та ін.).

Феноменологія (від грецьк. “*феномен*” і “*логос*” — вчення про феномен, явища) — філософський рух, що з’явився на початку ХХ ст., а також своєрідна практика осмислення, що намагається проникнути до джерел людського досвіду і пізнання. Феноменологічна практика застосовується не тільки у філософії, а й у пси-

хології, соціології, історичних наук, мистецтвознавстві, інших дисциплінах. Її відмінними рисами є: спрямування на вирішення проблем практики; переважно конструктивний (а не описовий), характер дослідження; доведення його результатів до певних методологічних і методичних правил і рекомендацій. Девіз феноменологічної філософії “До самих речей!” вимагає відкинути всі звичні, усталені погляди на речі — загально визнані “окуляри” та ідеалізації на шляху пізнання, у певному сенсі забути студентські уроки гуманітарної догматики, орієнтуватися лише на досвід безпосереднього явища речей.

Основними завданнями і вимогами, що ставилися нами до цього дослідження, були:

1) визначення феномена філософії права, виходячи з прагматичних потреб, обґрунтування необхідності та змісту відповідної філософсько-правової доктрини, яка могла б стати філософією законо-державотворення у практичній діяльності органів, що приймають державні (державно-політичні) рішення;

2) конструктивізм дослідження — розроблення відповідної філософсько-правової доктрини розглядається не як кінцева мета, а лише як засіб підвищення якості державних рішень (нормативних актів), тобто йдеться про спрямованість результатів дослідження на вирішення практичних проблем законо-державотворення;

3) усунення дублювання ФП (філософією законо-державотворення) інших юридичних та неюридичних наук; забезпечення взаємозв'язку результатів цього дослідження із суміжними науками. Ця вимога означає, що запропонована ФП має бути пов'язана із суміжними юриспруденськими науками за “входами” і “виходами”. Наприклад, вона повинна не дублювати, не відтворювати результати досліджень, здобуті в межах історії політвчень, історії держави і права в плані перерахування філософсько-правових ідей, що містяться у роботах з цих дисциплін, а використовувати ці результати (“вихід” відповідної науки) для подальшої роботи — обґрунтування філософії, яка може бути запропонована для використання у процесі законо-державотворення. Тобто слід, не повторюючи, взяти те, що є, і йти далі.

Здобутки досліджень з історії політвчень, історії держави і права мають стати “входом” у ФП для вироблення філософії законо-державотворення. У свою чергу, запропоновані результати

ФП мають бути використані в інших правових науках. Зокрема, теорією права, науками з конституційного, адміністративного права як галузями державотворення, мають бути застосовані ідеї ФП для створення організаційних механізмів із забезпечення можливості практичного використання цих ідей у законотворючому процесі в Україні, розробленні конституційної, судової та адміністративної реформ, доведенні цих ідей до методичного (технологічного¹) рівня. Водночас у межах філософії законодержавотворення повинні використовуватися здобутки інших наук: теорії систем, системного аналізу, які є науками узагальнучими, становлять окремих напрям філософії у цілому. Саме забезпечення взаємозв'язку філософії права з іншими правовими науками сприятиме становленню конструктивної юриспруденції — такої науки, яка б не тільки пояснювала, виправдовувала явища, що відбуваються у надбудовній сфері, а й ставала б дієвим знаряддям ефективного законодержавотворення у країні.

Вважаємо, що таке дослідження не менш важливе для майбутніх фахівців, які братимуть участь у законотворючому процесі. Оволодіння положеннями філософії законодержавотворення має бути для них корисним у здійсненні цього процесу, підготовці конституційної, судової та адміністративної реформ.

Проблемоорієнтованість дослідження, його об'єкти та предмет. Під проблемоорієнтованістю дослідження розумітимемо спрямованість його на вирішення справжніх проблем, а не псевдопроблем. Об'єктами дослідження є законотворючий процес, процес законодержавотворення, правові акти як результат цього процесу, їх справедливість, ефективність, а також правосвідомість, правова культура.

Законодержавотворення (нормодержавотворення), що здійснюється у формі державної правової політики, — це законотвора діяльність, діяльність з розроблення законопроектів та моніторингу за ефективністю затверджених правових актів, у тому числі проектів, що регулюють державний устрій (державотворення). Цей процес охоплює розроблення конституційної, судової та адміністративної реформ, організаційно-правове забез-

---

¹ Технологічний рівень певного процесу, у нашому випадку — законодержавотворення, — це визначення його на рівні понять не тільки “чому”, “що” і “хто” має робити, а і “як”, яким чином, “де” і “коли” (процедурний рівень) мають бути виконані відповідні процедури.

печення функціонування відповідних органів державного управління. Але правотворення і особливо законо-державотворення повинно мати свій фундамент — свою філософію. Як зазначалося вище, значна частина законів України приймається в інтересах олігархічної верхівки, яка в Україні зрослася з державною владою [109, 385].

Аналіз ідеологічних мотивів прийняття такого рішення дає змогу стверджувати, що у країні відбувається становлення бізнесу, приватної власності. Для бізнесу, що зароджується відразу після падіння комунізму, це, дійсно, світ, що живе за законами Гоббса: у природному стані (термін Гоббса означає первісну стадію людської цивілізації) права власності існують лише тією мірою, якою той, хто їх заявляє, здатний ці права відстояти. Ті, хто заявив про свої права власності на державні ресурси (а це, як правило, наближені до осередків влади або самі ж можновладці — “нові українці”, “олігархи”), з метою відстоювання своєї власності, спершу купляли охоронні послуги (можновладці приватизували правоохоронні органи), створювали власні служби безпеки (для захисту від рекету, мафії), а потім, з цією ж метою, почали купувати послуги політичні. Зрозуміло, що останні необхідні не тільки для відстоювання заявлених прав на власність, а й для подальшого привласнення державних ресурсів. В свою чергу, на політичних “прилавках” з’явилося багато товарів. Можна почати із самого верху і купити те чи інше рішення президента (при цьому доведеться платити членам родини чи найближчому оточенню) або закон в парламенті, про який йдеться. А можна самому купити місце у парламенті. Якщо в “золоті 80-ті” XIX ст. Сенат Сполучених Штатів так прямо й іменовали — “клуб мільйонерів”, то український парламент, особливо починаючи з п’ятого скликання, побив усі рекорди стосовно присутності олігархів у його рядах, які купляли депутатські мандати як для себе, так і для своїх помічників, у тому числі водіїв і перукарів.

Таким чином, нааявною є проблема несправедливості у законотворчості, законо-державотворенні. Конструктивна ФП має бути засобом, за допомогою якого може бути вирішена ця проблема. Прийняття відповідних законів могло б певною мірою усунути ту волаючу несправедливість, що склалася в країні. Наприклад, такі закони могли б передбачати поновлення соціальної справедливості таким чином: 1) шляхом участі населення у

прибутку від “прихватизованого” об’єкта колишньої загальнонародної власності (одержав новий власник свого часу підприємство за безцінь, шляхом доведення його до банкрутства — має доплатити у бюджет сьогодні, виходячи з реальної вартості цього об’єкта); 2) шляхом перерозподілу прибутку, який одержується з експлуатації приватизованого об’єкта. За часів минулої соціалістичної доби лівова частина прибутку, який одержувався в народному господарстві у цілому, спрямовувалася на мілітаристські потреби, озброювання і утримання владного апарату. На виплату заробітної плати працівникам йшло лише кілька відсотків вартості одержаного валового прибутку. Змінилися економічні відносини, підприємства приватизували, на воєнні потреби гроші вже не витрачаються, як раніше, а структура перерозподілу стосовно заробітної плати працівників залишилася практично незмінною — частка заробітної плати у складі ціни продажу товару становить 7, 8 %. Внаслідок цього нові власники одержують надприбуток, набагато вищі від прибутків західних бізнесменів. Соціальну справедливість можна забезпечити дуже просто за допомогою справедливих законів. У цивілізованих країнах діє правило, що частка заробітної плати у структурі ціни виробленого продукту повинна становити не менше 40 %; у багатьох штатах США законодавчо встановлено мінімальний розмір погодинної оплати праці. Якщо роботодавець виплатив працівнику меншу суму і є хоча б непрямі докази цього, то такого роботодавця буде ув’язнено. За законодавством Франції в кожній галузі економіки роботодавцями разом з профспілками встановлюються розміри заробітної плати за категоріями працівників. Тому будь-яке підприємство відповідної галузі, навіть новостворене, не має права встановлювати платню, нижчу від обумовленої. Більш того, встановлені розміри платні щорічно автоматично мають зростати на 10 %. Якщо новостворене підприємство або таке, що переобладнується, у перший рік своєї роботи зможе якось пояснити порушення зазначеної норми, то на наступний рік таке порушення, за їх законодавством потягне за собою великі штрафи і навіть ув’язнення власника підприємства.

Щодо утримання владного апарату, то за роки незалежності штати органів державного апарату всіх гілок вирости багаторазово. Це зростання аж ніяк неадекватне новим обставинам. За ним стоїть просте, неконтрольоване розмноження бюрократії як

сили, у якій все гаразд, яка святкує свою перемогу. В літературі, де характеризується держава Україна після набуття нею незалежності (нова держава), зазначається, що від самого початку свого існування нова держава протистояла суспільству, ставлячи свої власні корисливо-бюрократичні цілі, нависаючи над громадським життям зляканим новоутворенням. Потрібно змінити систему традиційних суспільних зв'язків, зруйнувати стару ієрархію й створити на її місці нову, локальну. По суті, ставлення нової держави до суспільства збіглося з позицією старої імперської держави. І цей збіг має сутнісний характер. І там, і там маємо справу з браком громадянського суспільства та всевладдя держави, і там, і там ми маємо нав'язану суспільству етатистську машину, і, нарешті, наша бюрократія — це частина попередньої імперської бюрократії. На жаль, вона не краща, що страждає на непереборний комплекс другосортності та провінціалізму, не знає іншої форми правління, крім деспотії. По суті, наша бюрократія намагається створити нову карликову, потішну імперію на території України. Держава, створювана в Україні, за своєю суттю є авторитарною і орієнтованою на цілковите панування над суспільством. Розмови про демократію прикривають експансію авторитарних форм контролю над громадським життям [113]. Усвідомлення зазначеного допоможе краще зрозуміти, як відбуваються процеси законо-державотворення в нашій країні.

Саме через відсутність справедливих, моральних законів, тобто законів, побудованих на духовній ідеології, заснованих на вірі в Бога, а отже і на страху зробити заборонене Ним, процвітають розкрадання національних багатств країни, здирицтво. Прикладів більш ніж достатньо.

Покажемо важливість формування філософії законо-державотворення, яка б була філософією розроблення справедливих законів, на прикладі законів, віднесених нами до першої групи. Візьмемо сферу господарювання. В Україні вже практично зруйновано народне господарство, створене за часів радянської влади, в тому числі такі провідні галузі, як суднобудування, авіаційне будування, космічна галузь. Не приватизовано, а “прихватизовано” — без відкритих конкурсів, а отже фактично розкрадено, майже всі засоби виробництва, в тому числі землю, розтягнуто майно не тільки колишньої КПРС, а й профспілок. За даними преси, майна лише останніх розкрадено на суму понад 3 млрд

дол. США (і це наприкінці 90-х, коли вартість першокласного санаторію на південному узбережжі Криму становила кілька сотень тисяч дол.). Вже ні для кого не є секретом корупційні схеми викачування з бюджету колосальних сум (наприклад, шляхом “повернення” ПДВ тощо). Те саме відбувається і в багатьох інших постсоціалістичних країнах — Росії, колишніх республіках Середньої Азії. Водночас приклади Білорусі, Китаю свідчать, що могло б бути інакше — в цих країнах збереглася створена за часів соціалізму державна власність. Все залежить від державної влади, її ідеології, моральності, духовності, справедливості законодавства. Саме недосконале, а у деяких випадках і відверто аморальне законодавство призводить до правопорушень у фінансовій та інших сферах життєдіяльності, до засуджуваних Біблією злочинів, крадіжок, нерідко і вбивств. За твердженнями керівництва МВС, слідчі у більшості випадків не в змозі протидіяти відпливу фінансових потоків з України за кордон, оскільки практично всі схеми, що використовуються для цього, перебувають у межах правового поля. Нерідко, коли грабіжників викривали, вони уникали покарань, знаходячи захисників у владі або підкуповуючи суддів. Саме відсутність справедливих законів, влади, судочинства не дає змоги притягнути до відповідальності за шкоду державі, суспільству. Гасло “бандити повинні сидіти у тюрмах” залишилося гаслом.

Моральним має бути законодавство не тільки у виробничо-фінансовій, господарській, а й в інших сферах життєдіяльності країни, зокрема соціально-побутовій. Можна стверджувати, що масова поп-культура, яка заповонила нашу та інші країни колишнього СРСР, руйнує суспільства. Нині немає законодавчих фільтрів, які б стримували розповсюдження культу насильства, жорстокості, розпусти. В цьому плані наші міста дедалі більше нагадують біблійні Содом та Гоморру, які були вщент знищені Господом, або золотий період Риму напередодні його падіння.

Все це свідчить про актуальність розроблення методології (ідеології — філософії) правотворення. Дефіцит філософії законо-державотворення в Україні, зокрема філософії національного законо-державотворення, є однією з причин запозичення західних зразків для регламентації певних суспільних відносин. А ці зразки нерідко побудовані на ідеології крайнього лібералізму (індивідуалізму), гаслом якого є “права людини вищі

від інтересів нації”. Прикладом такого правового акта може бути Цивільний кодекс України, що діє з 1 січня 2004 р. Він, зокрема, містить запозичені західні конструкції цивільного обороту і, не враховуючи не тільки суспільний інтерес, а й менталітет українського народу, ніяк не перешкоджає прийняттю рішень щодо продажу державних підприємств стратегічного значення, а також інших рішень, які становлять загрозу національній безпеці країни. Наслідком впливу такого правового акта на середовище, економіку, що сформувалася за умов інших соціальних цінностей, коли пріоритетом були загальнодержавні цінності, може бути повна руйнація економіки країни. Не випадково, у вето, що наклав Президент України у листопаді 2001 р. на новий Цивільний кодекс України, зазначалось, що “Цивільним кодексом України не регламентуються відносини публічного права.” А цей фактор — загальнодержавні інтереси — є для нашої країни неодмінною ознакою самоусвідомлення. Наша система цінностей, означає Ю. Пахомов, не просто відрізняється від західної — вона багато в чому прямо їй протилежна. На Заході один тип індивідуалізму, в нас зовсім інший. Якщо там завдяки раціоналізму і жорсткому утилітаризму відбувається загасання емоційної сфери, то у нас, навпаки, емоційна сфера дуже багата, а вона — теж спосіб пізнання світу. Ми шарахаємося в різні боки, так і не знаючи, хто ми такі. І це не таке вже й безневинне явище. Принаймні сьогодні ми мали б здійснювати реформи, адекватні власній природі.¹

Відсутність філософії законо-державотворення (за часів СРСР її роль відіграла марксистсько-ленінська філософія, яка була відкинута без покриття утвореного вакууму) призводить до появи законів, які не відповідають вимогам моралі. В цьому сенсі, наприклад, Сімейний кодекс України, за оцінкою фахівців, — крок назад (щодо моральності) порівняно з Кодексом про шлюб та сім'ю Української РСР 1969 р. Статті Сімейного кодексу — визнання фактичних шлюбних відносин — адюльтеру, закріплення статусу матерів-одиначок тощо — роблять його ближчим до західних моделей урегулювання такого роду відносин (останні закріплюють так звані соматичні права — право на гомогенні

¹ Обговорення статті доктора філософських наук Ю. В. Павленка “Україна у світовому цивілізаційному процесі” // www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2002-05.06.2002.

пльоби, зміну статі, клонування тощо), ніж до моральних засад, які декларативно проголошуються в ньому.

Безумовно, не все залежить тільки від наявності справедливих, моральних законів. Потрібні системні організаційні механізми, які б унеможливили прийняття несправедливих законів. Доцільно навести слова відомого економіста, лауреата Нобелівської премії Фрідріха фон Хаєка: “Якщо ті, хто ухвалює закони, можуть приймати будь-які рішення, то очевидно, що самі вони не підвладні закону. Якщо виборний орган буде мати право змінювати самі закони, то він рано або пізно зробить усе можливе, щоб укріпити і розширити свою владу. Безкоштовні роздавання суспільних благ окремим категоріям населення, привілеї різним групам з особливими інтересами стають умовою переобрання, за собом купівлі підтримки більшості, тобто політичною необхідністю. Збереження влади будь-якою ціною перетворюється на мету, розтрата суспільних благ — на засіб досягнення цієї мети. Така тенденція об’єктивно криє в собі небезпеку переродження демократичного ідеалу” [153].

До організаційних механізмів слід віднести і порядок, за яким народні депутати позбавлялися б недоторканності, а у разі встановлення факту підкупу або лобіювання законопроекту, що очевидно відповідає кланово-олігархічним інтересам, також права законодавчої ініціативи, депутатського мандату і притягалися б до кримінальної відповідальності. Потрібні також певні обмеження щодо можливостей народних депутатів у правотворенні. Наприклад, обмеження щодо прийняття (зміни) законопроектів, які стосуються поліпшення їх власного статусу, матеріально-транспортного, медичного, санаторно-курортного та іншого забезпечення.

Потрібні також механізми, засоби, які б унеможливили і надалі прийняття несправедливих рішень. Для цього пропонуємо філософію національного правотворення, що мала б бути базою нормативної моделі (технології) нормотворчої діяльності, дотримання якої сприятиме одержанню результату (правового акта) заданої якості. Але перш ніж переходити до визначення предмета, об’єктів і самої філософії законо-державотворення, розглянемо поняття “філософія” загалом, що дасть змогу, по-перше, зрозуміти природу побудови матеріалу багатьох підручників з

традиційної ФП, а, по-друге — вирізнити підхід, що пропонується у цій роботі.

Поняття “філософія” та зміст традиційної ФП. Якщо вчений, політик, менеджер, діяч мистецтва, релігійний діяч та ін. намагаються теоретизувати у сфері своїх професійних інтересів на рівні звернення до світоглядних питань, то саме для ідентифікації такого теоретизування вважається придатним термін “філософія”. Таке розуміння його можна вважати профанованим. Те саме значення має і термін “філософ”, який використовують для позначення професійної діяльності представника науки філософії, ще й зовсім довільно. В останньому випадку це поняття вживається у широкому спектрі емоційно-оцінного супроводу його використання — від презирливої, найчастіше і зневажливої, до шанобливої, а іноді навіть і хвалебної оцінки того, кого відносять до філософів.

Розглядаючи філософію як продукт діяльності професіоналів, згадаємо відоме жартівливе визначення специфіки фізики: фізика — це те, чим займаються фізики. Зрозуміло, що це ніяке не визначення, але в цьому жарті закладено думку методологічного характеру. Вона полягає в тому, що при визначенні тієї чи іншої науки потрібно спиратися на “емпіричний” підхід, заснований на вивченні наявних, “емпірично” даних форм її буття. Аналогічний “емпіричний” підхід нерідко застосовується і до розуміння філософії права. Отже, щоб зрозуміти логіку визначення філософії із зазначених позицій, доцільно з’ясувати те, чим професійно зайняті філософи, вивчити їхню діяльність, причому не тільки окремих, навіть найвидатніших, філософів. Потрібно вивчити історію філософії, оскільки емпіричне буття філософії історичне. Звідси і багатоваріантність вживання терміна “філософія”, величезне різноманіття вчень, систем, теорій, які відносять до цієї науки. Наведемо деякі визначення. “Саме поняття “філософія права”, — зазначає Р. Лукич, — легко визначити, виходячи з уже відомого поняття філософії. Філософія права є спеціальною філософією — такою, предметом якої є не загальний (весь) світ у цілому, не все суще як таке, а лише одна його частина — право. Однак, оскільки вона є філософією, хоч і спеціальною, їй належать усі риси філософії взагалі чи загальної філософії відповідно. Це означає, що її предмет аналогічний предметові філософії” [75, 62]. З широким визначенням ФП можна ознайомитися і з праць

відомого російського філософа права В. Нерсисянца: “Філософія права займається дослідженням змісту права, його сутності та поняття, його засад і місця у світі, його цінності і значення, його ролі в житті людини, суспільства і держави, у долях народів і людства” [84, 7]. Такі ж широкі й водночас розмаїті погляди на предмет ФП викладено майже в усіх підручниках з цієї науки. Таке різноманіття підходів ФП автори навчального посібника “Філософія права” вважають цілком закономірним, адже його визначення передбачає виявлення ставлення дослідника як до філософії, так і до права. “Можна припустити, що підходів до предмета філософії права стільки, скільки існує філософських систем” [127, 6].

Результати досліджень праць дореволюційних теоретиків права також свідчать, що і в роботах всесвітньо відомих юристів не визначено однозначно ні предмет, ні об’єкт філософії права. Так, наприклад, дореволюційний класик-правознавець Г. Шершеневич вважав, що загальна теорія права, так само, як історія філософії права та його політика, є складовою філософії права [140, 24]. Так само наповнення цієї науки, а отже її предмет та об’єкт, уявляв собі й інший видатний правознавець минулого — Л. Петражицький: “Під філософією права ми розуміємо загальне вчення про право як з теоретичної, так і з політичної точки зору. Іншими словами, науку, що містить у собі теорію і політику права” [92, 5].

Серед сучасних праць українських дослідників філософії права також не досягнуто єдиної думки щодо предмета цієї науки. Л. Петрова викладає класичну філософію права, предметом якої є “ідея права — поняття права та його втілення” [93, 8]. “Що насправді є правом?” — ось основне питання філософії права, вважає автор. Філософія права “...виявляє за змінюваними юридичними явищами одвічну ідею права, яка розкривається розумом людини. В ній — його сутність” [93, 12]. В. Шкода почав із запитання: “Що досліджує філософія права?”. Воно тягне за собою питання про те, чим цікавиться філософ, який зосереджує увагу на праві. Відповідь виглядає так: філософ цікавиться поєднанням думки і вольового акту. Мислення і практична дія — найзагальніші поняття, що характеризують людське буття. Філософствувати означає вільно міркувати над першоосновами, над власним мисленням. Практична дія має на меті зменшити розрив

між суцим і належним. Постає проблема цінності як фундаментальної властивості культури. Право має орієнтуватись на природні цінності людини. Так виникає ідея природного права. Позитивне право повинне відповідати природному, Закон — Праву. Ця проблема посідає центральне місце у філософії права (або правовій філософії). Загалом же, підкреслює В. Шкода, “правова філософія покликана зрозуміти підвалини права, що коріняться в глибинах культури. А в ширшому значенні — зрозуміти людину завдяки розумінню права” [142, 41]. Отже, предметом філософії права він вважає культурні підвалини права, саму людину, яка вчиться кризь призму права.

Аналіз сучасних досліджень дає змогу визначити також місце ФП у системі філософських наук та правознавства. При цьому тут намітилося три підходи для вирішення цих наук. Перший — це так званий філософський підхід, коли під ФП розуміють застосування основних принципів і категорій філософії до права. На думку Дж. Керімова, до них належать категорії діалектики, чи гносеологічні категорії [62], а за А. Васильєвим — категорії соціальної філософії. Але такий підхід не визнає ніякої нової дисципліни на межі філософії та правознавства. Його автори не показали можливість застосування цих категорій у практичній діяльності до законотворення.

Другий — науковий підхід, у межах якого під ФП мають на увазі систему загальнонаукових і спеціально-наукових методів, що застосовуються до права (соціологічний, кібернетичний, системний та ін.), а також вчення про ці методи. Вперше таке уявлення було сформульовано В. Казимирчуком. Недоліком цього підходу є те, що він не дає уявлення про ФП як про синтетичне знання, оскільки відповідно до нього окремі науки, з одного боку, і правознавство — з іншого існують ніби самі по собі. І знову ж таки В. Казимирчук не озброює практику викладом практичної технології законотворення за допомогою відповідних методів.

Третій підхід, який умовно можна назвати філософсько-правовим, передбачає наявність особливої дисципліни, що виконує філософічну роль стосовно правознавства в цілому. Завданням цієї дисципліни є гносеологічний аналіз різних типів правопізнання та праворозуміння. Зокрема, таку точку зору висловлює Ю. Єршов, який вважає, що філософія права — це “наука про пізнавальні ціннісні та соціальні засади права” [43, 9]. Цей

підхід дає змогу уявити філософію права як деяке синтетичне знання, що опосередковує ланку між філософією і теорією права, певний аспект філософії, що полягає у гносеологічному аналізі засад правової теорії. Так, професор Берлінського університету І. Колер ще на початку ХХ ст. зазначав, що філософія права є галуззю філософії, яка має на меті пізнати становище людини і людської культури (точніше — юридичний статус людини та її правову культуру) [65]. Проте це лише підступи до нової науки, якщо мати на увазі її існування не як самоціль, а як засіб для управління її об'єктом — законотворенням.

Підводячи підсумки аналізу праць з ФП, зазначимо, що ustaleni розуміння ФП, по-перше, не є проблемноорієнтованими. Вони нагадують вправи у теоретизуванні щодо означеного об'єкта — права, що і змушує авторів звертатися до матеріалу, місце якому в теорії політичних вчень, історії держави і права зарубіжних країн, історії держави і права України тощо. На вирішення нагальних проблем законотворчої діяльності це теоретизування не впливає. Не заперечуючи доцільності здійснення теоретизованих досліджень з ФП у широкому форматі, ми з метою усунення дефіциту проблемноорієнтованих досліджень обрали предметом цієї науково-дослідної роботи ідеологію законотворення. Вона містить власне філософську і методологічну частини.

1.2. Критерії оцінки політичних ідей, поглядів, доктрин, що становлять філософію права

Критерії, яким мають відповідати філософія права і правова політика. Під філософією законо-державотворення будемо розуміти, по-перше, ідеологію (сукупність певних ідей, поглядів, доктрин) щодо створення і функціонування держави і права; по-друге, наукову системну методологію, методологію системного аналізу. Отже, маємо вирішити відповідні два завдання. В межах першого — побудови філософії (ідеології) законо-державотворення — аналіз і синтез наявних філософських вчень і доктрин. Завдання полягає в тому, щоб відібрати, синтезувати (а в необхідних випадках і розробити) ті з них, які мають становити

філософію законо-державотворення для використання у законотворчому процесі України.

Завдання синтезу можна виконати успішно лише у разі визначення критеріїв вибору філософських вчень і доктрин. Яке вчення, яку ідеологію обрати: ліберальну чи марксистсько-ленінську, філософські ідеї Гегеля чи Сковороди? Або можна і надалі копіювати західні зразки врегулювання певних правовідносин чи складати законопроекти шляхом списування з російських законів, як це завжди робилося. Але ж російські закони теж не є оригінальними з ідеологічного погляду. Багато з них також переписані із західних моделей врегулювання відносин, заснованих на лібералістичній філософії (що, як показано нижче, руйнує суспільство). На такому запозиченні наполягають деякі міжнародні організації типу МВФ, Світового Банку тощо, вимоги яких загрожують, на нашу думку, національній безпеці України. Як результат використання західних зразків права маємо руйнування економіки, судової системи. На порядку денному — розвал прокуратури (приведення цієї інституції до західних зразків), освіти (шляхом приєднання до Болонського процесу) тощо. Отже, надалі залишатися переписувачами чужого законодавства вже не тільки не можна, а й злочинно.

Критерій оцінки повинен забезпечувати вибір такого філософського підґрунтя для національного законотворення, яке б давало змогу створювати справедливі закони для України. Обрані вчення, доктрини, мають сприяти розробленню справедливих законів. Ця проблема виникла не сьогодні і є проблемою не тільки України. Мірилом оцінки певних положень, ідей, вчень і доктрин повинні бути критерії справедливості, які є загально-визнаними і містяться у Біблії (Святому письмі) та деяких інших релігійних вченнях.

До об'єктів філософії законо-державотворення належать саме державне управління, його зміст (правотворча діяльність) і результат — правові акти, а також всі суттєві фактори, що впливають на управлінський процес — спосіб організації цього процесу, організаційна структура державної влади, правосвідомість, правова культура тощо. Таким чином, можна стверджувати необхідність розроблення філософії законо-державотворення, філософії державного управління, у тому числі методології побудови і організації функціонування органів держави — способу здійснення

процесу управління, визначення вимог до правосвідомості, правової культури тощо. У контексті зазначених завдань — визначення критеріїв, яким мають відповідати правова політика та її складові — юридичні акти. Ці критерії не є очевидними: в одних країнах (Заході) до вищих соціальних цінностей належать природні права людини, демократичні інститути. В інших (Корея, В'єтнам, Сінгапур, Тайвань, певною мірою Японія) перевага надається пріоритетові групи над особистістю, влади над свободою, відповідальності над правами.

Регіонами, в яких права людини, інші демократичні інститути мають невелику підтримку, є ісламський світ, що простягається від Марокко до Індонезії, а також країни на сході Азії, в яких переважає вплив конфуціанства і китайської культури. Практично всі дослідники кореляційного зв'язку між релігіями Сходу і демократією стверджують, що традиційне конфуціанство є або недемократичним, або антидемократичним. У конфуціанських суспільствах немає спрямованості на протиставлення прав людини державі. Це справедливо настільки, що якщо індивідуальні права й існують, то вони створені державою. Водночас у Британії позитивне право, що утверджує права людини, походить від звичайного, яким так пишаються англійці. Останнє, що глибоко спирається на християнські ідеали і має біблійні джерела, містить значно більше прав людини порівняно з правом писаним. І цих традицій неухильно дотримуються. В азійських же країнах пріоритет віддається порядку та ієрархії. Конфлікт ідей, груп і партій вважається небезпечним, незаконним.

Дуже важливо підкреслити, що в конфуціанстві суспільство і держава злиті воедино. Там не визнається легітимність автономних соціальних інституцій, які збалансували б вплив уряду на національному рівні. Як зазначає у своїй праці “Конфуціанство і модернізація” Ю Шенг Лін, “у традиційному Китаї не було поняття розмежування між сакральним і профанованим, духовним і світським. Політична легітимність у конфуціанському Китаї спиралася на Мандат Небес, у якому політика визначалася в термінах моралі” (цит. за [40, 117]). Не було ніяких легітимних підстав обмежувати владу, оскільки влада і мораль були ідентичними. Думка про те, що влада може бути корумпованою і тому потрібний інституційний і суспільний контроль для її збалансування, була суперечливою в самій її постановці.

Щодо інших східних релігій, зокрема ісламу, то термін “ісламська демократія” далеко неоднозначний. Іслам також заперечує існування будь-яких відмінностей між релігійною і політичною спільнотами. Вважається, що ісламські концепції державного устрою і правотворчості відрізняються від демократичних поглядів і навіть суперечать їм рівно настільки, наскільки легітимність уряду і законодавства випливають з релігійної доктрини та її вимог. Іншими словами, дефіцит демократії дорівнює ступеню сакральності державної влади і права. Проте ми не згодні з подібними висновками. Йдеться про справедливість, визнану відповідним суспільством, і його сприйняття власних, іманентно властивих внутрішніх і зовнішніх експортованих соціальних цінностей.

Мусульманське суспільство, населення віддають перевагу першим. Не випадково на практиці в жодній з ісламських країн, за винятком Туреччини, не існувало повноцінної, з погляду західних цінностей, демократичної політичної системи. Лише Кемаль Ататюрк, рішуче відкинувши ісламську концепцію суспільства і політики, енергійно намагався створити секулярну сучасну державу західного зразка, але і турецький демократичний експеримент теж не можна вважати успішним. Річ у тім, що західні зразки демократії не сприймаються населенням як критерії бажаної правової політики. Багато хто з мусульман не вважають їх настільки справедливими, як власні суспільні соціальні цінності. Водночас за всієї своєї деспотичності та нелюбові до індивідуалістичного порівняно із суспільним східні державні інституції менш корупційні. А в класичному китайському державному устрої чинна система іспитів відкривала шлях до кар’єри талановитим людям незалежно від їхнього походження. Причому такою мірою, яка недоступна не тільки нашій країні, а й багатьом сучасним демократичним державам. Ось чому жителям Сходу своє здається справедливішим, ніж імпортоване із Заходу, а лише єдина арабська держава Ліван, здійснюючи національну правову політику, протягом більш-менш тривалого періоду, утримувала демократичний режим тільки тому, що демократія була важливою для олігархії. Проте досить було мусульманам стати більшістю в Лівані, як вони почали утверджувати себе, і ліванська демократична політика занепала.

Водночас демократія та її контекстні права людини в даному разі порівняно зі східним менталітетом — не більш ніж соціальні цінності суспільного рівня. Тобто не йдеться про можливість виживання чи не виживання людини. Мусульмани аж ніяк не почувають себе пригніченими в умовах свого суспільства. І хоча середньому європейцю важко сприймати шкалу соціальних цінностей прихильників ісламу (характерна для європейця реакція: “Я не можу собі уявити розумну людину, яка б хотіла жити в якомусь іншому суспільстві, ніж демократичне, усі реальні альтернативи занадто жахливі, щоб їх прагнути”), мусульмани не за демократію, хоча за справедливість, моральність. Звідси можна дійти висновку: універсально правильними (правильними для всіх), а отже дійсними критеріями правової політики, є такі критерії справедливості, які б були загально визначеними.

Критерії оцінки правової політики і правових актів. Як зазначалося вище, конкретні соціальні цінності не можуть бути критеріями для оцінки правового акта, законопроекта, тим більше вибору правової політики. Таким критерієм могла б бути характеристика згаданих об'єктів як справедливих. Саме за цим критерієм повинні обиратися також доктрина та ідеологія (філософія) законо-державотворення.

Справедливість — найважливіший критерій оцінки правової політики у будь-якій державі. Проте в Україні критерій справедливості для правотворчої діяльності (державного управління), а також моральності (дотримання критеріїв справедливості) державного апарату набуває особливого значення. Нагадаємо, що при обранні у 2005 р. уряду Президент України сказав: “Добре жити в країні, де від уряду мало що залежить, бо там працюють закони, традиції, норми, етика традиційна і таке інше. На жаль, ми живемо в тій країні, де від тих людей, які сидітимуть на цих поки що порожніх кріслах, залежатиме доля майже 48 мільйонів людей. Залежно від того, яка в них мораль, чи вони будуть красти, чи не будуть красти, залежно від того, як вони професійно, публічно бачать свою місію.” Тобто у нас все залежить від людей, людського фактора, від відповідності дій учасників законотворчого процесу вимогам справедливості (саме мораль і полягає у застосуванні принципу справедливості при прийнятті рішень органами державної влади). Не знімаючи з порядку денного завдання створення такої системи управління, в умовах якої

виключалась би можливість заподіяння управлінському об'єкту суттєвої шкоди будь-якою посадовою особою, спробуємо сформулювати підхід до визначення змісту терміна “справедливість”. З погляду викладеного вище, це завдання є дуже важливим, саме як завдання ФП. Більш того, один з провідних італійських філософів права Н. Боббіо, вважає, що справедливість є єдиною проблемою філософії права, проблемою, яка, власне, і становить предмет цієї науки [39, 135]. Дійсно, визначивши зміст терміна “справедливість”, ми матимемо критерії оцінки правової політики, правового акта, критерії моральної поведінки. Ми також зможемо сформулювати (у всякому разі, закласти фундамент для цього) філософію законо-державотворення, визначити спрямованість філософії правосвідомості, правової культури тощо, а також сформулювати основні положення конституційної, судової та адміністративної реформ.

Для вирішення цього завдання проаналізуємо вимоги законодавства України і міжнародних документів до моральності та справедливості, після чого перейдемо до аналізу категорії “справедливість”.

Вимоги законодавства України і міжнародних документів до моральності та справедливості. Будемо розрізняти дві групи вимог законодавства: 1) вимоги діяти справедливо, морально, які висуваються законодавством до адресатів правових актів; 2) вимоги справедливості, моральності щодо самих законодавчих актів.

Вимоги першої групи. Ці вимоги достатньо добре прописані у законодавстві України і міжнародно-правових актах. Законодавство України містить численні апелювання законодавця до справедливості (моральності). Для підтвердження цієї тези звернемося до Конституції України, Цивільного, Земельного, Господарського кодексів та інших нормативних актів. У преамбулі до Конституції України зазначається: “Верховна Рада України від імені Українського народу ... усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, приймає цю Конституцію — Основний Закон України.” У ст. 35 (“Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання”) вказано, що “здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення”. У ст. 54, присвя-

чений праву на інтелектуальну власність, йдеться про моральні інтереси громадян.

У ст. 3 Цивільного кодексу України (ЦКУ) серед загальних засад цивільного законодавства зазначені справедливість, добросовісність та розумність. За ст. 12 “Здійснення цивільних прав” особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Якщо законом встановлено правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, то вважається, що поведінка її є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Ст. 13 “Межі здійснення цивільних прав” стверджує, що при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. У ст. 19 ЦКУ “Самозахист цивільних прав” вказано, що самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Ст. 203 “Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину” підкреслює, що зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. У ст. 212 ЦКУ “Правочини, щодо яких правові наслідки пов’язуються з настанням певної обставини”, теж наголошується на необхідності добросовісної поведінки сторін договору: 1) особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов’язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина); 2) особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення прав та обов’язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина); 3) якщо настанню обставини недобросовісно перешкоджала сторона, якій це невигідно, обставина вважається такою, що настала; 4) якщо настанню обставини недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина вважається такою, що не настала.

У ст. 232 ЦКУ “Правові наслідки правочину, який вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною” проголошено, що правочин, який вчинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, визнається судом недійсним. Довіритель має право вимагати від свого представника та другої сторони солідарного відшкодування збитків та моральної шкоди, що завдані йому через вчинення правочину внаслідок зловмисної домовленості між

ними. У ст. 300 ЦКУ “Право на індивідуальність” підкреслюється, що фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Таке саме застереження містить ст. 319 ЦКУ “Здійснення права власності”: “При здійсненні своїх прав та виконанні обов’язків власник зобов’язаний додержуватися моральних засад суспільства”. Водночас не йдеться ні про які санкції у разі порушення цих обов’язків, що робить їх декларативними.

Дещо інакше побудовані ст. 442 і 1169 ЦКУ. Так, у ст. 442 “Опублікування твору (випуск твору у світ)” зазначено, що твір не може бути опублікований, якщо він порушує права людини на таємницю її особистого і сімейного життя, завдає шкоди громадському порядку, здоров’ю та моральності населення”. Згідно зі ст. 1169 ЦКУ “Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист”, якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію”. Ст. 1242 ЦКУ “Заповіт з умовою” передбачає, що умова, визначена у заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства тощо.

У главі 17 Земельного кодексу України “Добросусідство” розкрито сутність цього поняття через запис про те, що вимогам добросусідства відповідає принцип “незловживання правом”. Значний масив законодавчих положень щодо моральності, добросовісності, соціальної справедливості міститься у Господарському кодексі України (ГКУ). У ст. 6 серед загальних принципів господарювання в Україні зазначено “обмеження державного регулювання економічних процесів у зв’язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави”. Ст. 9 ГКУ “Форми реалізації державою економічної політики” розкриває уявлення щодо справедливості державної економічної політики та економічної стратегії: 1. У сфері господарювання держава здійснює довгострокову (стратегічну) і поточну (тактичну) економічну і соціальну політику, спрямовану на реалізацію

та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому.

2. Економічна стратегія — обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення крупномасштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення народного добробуту. Економічна стратегія — визначення пріоритетних цілей народного господарства, засобів і способів їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному і світовому господарствах, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання. Зокрема, справедливим вважається встановлення відповідальності для суб'єктів господарювання, які не враховують суспільні інтереси, відображені в програмних документах економічного і соціального розвитку: їм не можуть надаватися передбачені законом пільги та переваги у здійсненні господарської діяльності (ч. 5 ст. 11 ГКУ).

У ст. 17 ГКУ “Податки в механізмі державного регулювання господарської діяльності” визначено для системи оподаткування в Україні вимоги соціальної справедливості: “Система оподаткування в Україні, податки і збори встановлюються виключно законами України. Система оподаткування будується за принципами економічної доцільності, соціальної справедливості, поєднання інтересів суспільства, держави, територіальних громад, суб'єктів господарювання та громадян.” Цілий блок уявлень про справедливе (добре, добросовісне) містять спеціальні статті ГКУ, присвячені забороні недобросовісної конкуренції, обмеженню монополізму. Так, ст. 18 ГКУ “Обмеження монополізму та сприяння змагальності у сфері господарювання” встановлює, що: 1) держава здійснює антимонопольно-конкурентну політику та сприяє розвитку змагальності у сфері господарювання на основі загальнодержавних програм, що затверджуються Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України; 2) державна політика у сфері економічної конкуренції, обмеження монополізму в господарській діяльності та захисту суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції здійснюються уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Цим завданням присвячено главу 3 ГКУ “Обмеження монополізму та захист суб’єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції”. У ст. 25 цієї глави “Конкуренція у сфері господарювання” зазначено: 1. Держава підтримує конкуренцію як змагання між суб’єктами господарювання, що забезпечує завдяки їх власним досягненням здобуття ними певних економічних переваг, внаслідок чого споживачі та суб’єкти господарювання отримують можливість вибору необхідного товару, і при цьому окремі суб’єкти господарювання не визначають умов реалізації товару на ринку. 2. Органам державної влади і органам місцевого самоврядування, що регулюють відносини у сфері господарювання, забороняється приймати акти або вчиняти дії, що визначають привілейоване становище суб’єктів господарювання певної власності або ставлять у нерівне становище окремі категорії суб’єктів господарювання чи іншим способом порушують правила конкуренції. У разі порушення цієї вимоги органи державної влади, до повноважень яких належать контроль та нагляд за додержанням антимонопольно-конкурентного законодавства, а також суб’єкти господарювання можуть оскаржувати такі акти в установленому законом порядку. У ст. 32 “Недобросовісна конкуренція” дається визначення заборонених дій у цій сфері: 1) недобросовісною конкуренцією визнаються будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності; 2) недобросовісною конкуренцією є неправомірне використання ділової репутації суб’єкта господарювання, створення перешкод суб’єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, а також інші дії, що кваліфікуються відповідно до частини першої цієї статті.

У ст. 22 “Права та обов’язки сторін” Господарського процесуального кодексу України¹ (ГПК) зазначено, що “Сторони зобов’язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами...”. У розділі XII Кримінального кодексу України “Злочини проти громадського порядку та моральності” злочинам проти моральності присвячено ст. 297 “Наруга над могилою”; ст. 298 “Знищення, руйнування або пошкодження

¹ Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 6, ст. 56.

пам'яток — об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці”; ст. 299 “Жорстоке поводження з тваринами”; ст. 300 “Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості”; ст. 301 “Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів”; ст. 302 “Створення або утримання місць розпусти і звідництва”; ст. 303 “Проституція або примушування чи втягнення до заняття проституцією” та ст. 304 “Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність”.

Отже, низка правових актів національного законодавства містить вимоги (та відповідальність) щодо моральності та справедливості до адресатів приписів.

Вимоги другої групи. Законодавство України, інші документи, що мають державно-політичне значення, містять вимоги моральності, справедливості, додержання етичних норм поведінки стосовно представників влади. Ці вимоги можна розуміти і як вимоги до діяльності влади, а отже і до результатів цієї діяльності — правових актів, які приймають представники влади. “Державна влада, — вказувалось у Посланні Президента України до Верховної Ради України (“Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.”), — має бути авторитетною, професійною, скромною, моральною та відкритою для громадського контролю.” Відповідаючи цим вимогам, влада таким же чином регулюватиме суспільні відносини.

Існують конкретні вимоги щодо моральності для окремих гілок влади. Так, у ст. 3.8.1 Регламенту Верховної Ради України (гл. 3.8. “Дисципліна та етика пленарних засідань”) зазначено, що “на засіданні Верховної Ради промовець не повинен вживати образливі висловлювання, непристойні та лайливі слова, закликати до незаконних і насильницьких дій. Головуючий на засіданні має право попередити промовця про неприпустимість таких висловлювань і закликів або припинити його виступ, а у разі повторного порушення — позбавити його права виступу на даному засіданні.” За ст. 8 “Депутатська етика” Закону України від 17 листопада 1992 р. “Про статус народного депутата України” народний депутат у своїй діяльності повинен дотримуватися загальноновизнаних норм моралі; завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів, службових та посадових осіб і громадян; утримуватись від дій, заяв та вчин-

ків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу. Неприпустимим є використання народним депутатом свого депутатського мандата всупереч загальноновизнаним нормам моралі, правам і свободам людини і громадянина, законним інтересам суспільства і держави. Народний депутат не повинен використовувати депутатський мандат в особистих, зокрема корисливих, цілях.

У ст. 5 “Етика поведінки державного службовця” Закону України від 16 грудня 1993 р. “Про державну службу” зазначено, що державний службовець повинен сумлінно виконувати свої службові обов’язки; шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування; не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця. У ст. 22 цього Закону “Відсторонення від виконання повноважень за посадою” наголошено, що невиконання службових обов’язків, яке призвело до людських жертв або заподіяло значної матеріальної чи моральної шкоди громадянину, державі, підприємству, установі, організації або об’єднанню громадян, є підставою для відсторонення державного службовця від виконання повноважень за посадою. Ст. 31 “Відставка державного службовця” серед підстав для відставки називає “етичні перешкоди для перебування на державній службі; примушування державного службовця до виконання рішення державного органу чи посадової особи, яке суперечить чинному законодавству, що може заподіяти значної матеріальної або моральної шкоди державі, підприємствам, установам, організаціям або об’єднанням громадян, громадянину. Як практичну спробу вирішити питання забезпечення додержання справедливості у діях службовців можна розцінити створення правил професійної етики у відповідних сферах діяльності. Так, ст. 38 ГКУ “Правила професійної етики у конкуренції” передбачає, що: 1) суб’єкти господарювання за сприяння заінтересованих організацій можуть розробляти правила професійної етики у конкуренції для відповідних сфер господарської діяльності, а також для певних галузей економіки, які погоджуються з Антимонопольним комітетом України; 2) правила професійної етики у конкуренції можуть використовуватися при укладанні договорів, розробленні установчих та інших документів суб’єктів господарювання.

Отже, у чинному законодавстві містяться лише вимоги справедливості, моральності, добросовісності до адресатів правових актів, а також вимоги до моралі, додержання етичних норм поведінки представниками влади. Зміст зазначених категорій “справедливість”, “моральність”, “добросовісність” у законодавстві практично не розкривається. Щоправда, в Законі України від 20 листопада 2003 р. № 1296 “Про захист суспільної моралі” (ВВР. — 2004. — № 14, ст. 192) наведено визначення суспільної моралі (“суспільна мораль — система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, громадянський обов’язок, совість, справедливість” (с. 1). Проте таке визначення, в якому одна категорія моралі визначається через іншу, не можна вважати конструктивним. Тому далі у роботі буде запропоновано іншу дефініцію, а також критерії оцінки положень будь-якого правового документа на предмет його моральності, справедливості.

Глава 2

ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

2.1. Правовідношення як предмет філософії права

Передусім визначимо місце ФП в системі вищого порядку — філософії взагалі та бутті, світобудові в цілому. Для цього доцільно звернутися до робіт Гегеля, який вважав, що філософія права [27, 279–323], як і філософія взагалі, “займається ідеями”. Ідея, за Гегелем, у своєму діалектичному розвитку проходить низку послідовно висхідних ступенів завдяки рушійній силі протиріччя, яке веде уперед. Ідея на першому ступені філософської системи (в “Логіці”) перетворюється на абсолютну ідею. На другому ступені розвитку абсолютного начала ідея виявляє себе ззовні, тобто в природі. Це інобуття ідеї. На третьому ступені ідея знову повертається до себе, у сферу духу (кінцевий людський дух). На цьому завершальному ступені філософської системи Гегеля абсолютна ідея постає не тільки як “дух (річ) в собі”, як це було в “Логіці”, а й вже як дійсний суцільний дух (річ для всіх).

Ця тріада (теза — антитеза — синтез) використовується Гегелем у викладі практично всіх положень його вчення. Зокрема, логіка містить три складові: вчення про буття, сутність і поняття. Трьома основними ступенями духу, який розвивається діалектично, є: суб’єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія), об’єктивний дух (право, моральність, мораль) і абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія).

Таким чином, право належить до об’єктивного духу, а отже існує об’єктивно як даність, і через його вивчення за допомогою знання — певних наук, у тому числі антропології, феноменології, психології, ми пізнаємо право, воно стає “річчю для всіх”, синтетичним продуктом, продуктом вищої якості. Тому розглянемо деякі складові цього пізнання, які можна віднести до ФП.

Антропологія — наука про походження, еволюцію і закономірності мінливості фізичної організації людини. Багато фахівців розглядають антропологію права як напрям ФП. Категорія “ант-

ропологізація права”, якщо її тлумачити дослівно, означає процес забезпечення “людяності” права, тобто його спрямованості на інтереси кожної людини. Саме таке тлумачення антропології права дається у відповідній літературі. Так, наприклад, А. Ковлер, автор підручника з антропології права [64], розглядаючи її (юридичну антропологію) як галузь правової науки і навчальну дисципліну, зауважує, що її предмет прямо пов’язаний із проблемами людини в системі права, співвідношення права і релігії, походить від розуміння людини як синтезу тілесного і духовного, в центрі якого — уявлення про належне. Нинішнє право, зазначає А. Ковлер, повинне шукати відповіді на виклики цивілізації в тісному співробітництві з антропологами, медиками, біологами, філософами. Адже сьогодні, як ніколи, проблеми права щільно переплелися з питаннями моралі та справедливості, волі й відповідальності людини. Таким чином, усвідомлюючи перебування людини під захистом права, водночас потрібно не забувати про її належність до духовності, релігії, культури [64, 71]. Автор вводить термін “антропологізація права”, розуміючи під ним, по суті, повернення права до його дійсних демократичних засад, дебіюрократизацію права, законодавства.

Феноменологія, про яку йшлося вище, вивчає свідомість як явище, відокремлене від матеріального носія (чисту свідомість), за що і піддавалась нищівній критиці за часів колишнього СРСР. Водночас на Заході, починаючи з кінця XIX ст., феноменологія, в тому числі й феноменологія права, постійно розвивалася. У США існує Міжнародний центр феноменологічних досліджень, у Австрії, Німеччині сформовано феноменологічну школу права як різновид нормативістського напрямку в науці права. Представники цієї школи (відомий німецький юрист А. Рейнах, австрійський юрист Ф. Кауфман та ін.), застосовуючи до права положення концепції видатного філософа Е. Гуссерля, вважали, що правові норми та інститути не залежать від конкретно-історичних умов і є тільки відображенням певних “ідеальних” понять (так званих “ейдосів”), раціональне пізнання яких неможливе.

Психологія — наука про психіку як особливу духовну інстанцію, яка протилежна матерії та підпорядковує останню собі (за ідеалістичним світосприйняттям), або про функцію мозку, що відображає дійсність (матеріалістична концепція). Правову психологію юристи розглядають як елемент правосвідомості. “Правова

психологія як структурний елемент правосвідомості відображає оцінки, відчуття, настрої, емоційне сприйняття — “справедливе” або “несправедливе”, “добре” або “погане” [20]. Правова психологія займає значний обсяг у структурі повсякденної правосвідомості, хоча ототожнювати ці поняття не можна. Повсякденна правосвідомість зумовлена правовим досвідом, звичаями, традиціями, стандартами поведінки, почуттєве тут переважає над раціональним. Вона завжди є передумовою, передує правосвідомості теоретичній, заснованій на правовій ідеології. Структурним елементам правосвідомості та її рівнів властиве взаємопроникнення. Якщо юридичні концепції активно пропагуються, то вони здатні впливати на правову психологію. У свою чергу, почуттєві елементи правосвідомості сприяють або перешкоджають поширенню певних юридичних ідей [20]. Саме в такому розумінні правова психологія наближається, по суті, до феноменології, вивчення чуттєвого — ейдосів, ідеальних понять: справедливості та несправедливості, добра і зла, духовного і плотського. Такі поняття, дійсно, неможливо зрозуміти в межах раціонального рівня, проте вони є доступними на ірраціональному рівні, за релігійними джерелами. Саме за цими джерелами розрізняються душа людини, її дух і тіло. Свідомість, правосвідомість у частині чуттєвого ми відносимо до душі людини.

У складі ФП деякі вчені виділяють такий напрям, як аксіологію права (наприклад, В. В. Мадіссон [75]). *Аксіологія права* — вчення про цінності права. Вперше поняття “цінність” щодо права, введено Кантом. Він використовує це поняття у сенсі морального, належного. Цінність у кантівській трактовці — це те, що має значення обов’язку і свободи. Як зазначалося вище, філософ розрізняв суто юридичні та моральні норми. Перші вимагають від людини лише не вступати в зону, заборонену законом, тобто лише формальної легітимності. В межах других увага акцентується на ідеї обов’язку як на спонукальній причині діяння.

Предметна галузь юридичної аксіології — це проблеми розуміння і трактування права як цінності: як мети, повинності, імперативної вимоги (“Дій тільки відповідно до такої максими, керуючись якою, ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним”) [58]. При цьому Кант розрізняє світ належного і світ сущого — сфери фактичних явищ і бажаних відносин (в інтерпретації системного аналізу — бажане і фактичне).

До напрямів дослідження права, які можуть розглядатися як складові ФП, належить також онтологія права. *Онтологія права* — це вчення про сутність і поняття права в його розрізненні із законом, іншими видами соціальної регуляції (моральна, релігійна тощо). Водночас не можна погодитися з поширеною точкою зору про те, що буття права, його сутність представлені у принципі формальної рівності, свободи і справедливості [76; 82]. Адже, наприклад, за мусульманським правом чоловік і жінка не мають формальної рівності. У деяких правових системах Сходу закріплені різні статуси громадян тощо. І це вважається у цих країнах справедливим. І нарешті, можна виділити ще один напрям досліджень у сфері права, який теж може розглядатися як предмет ведення, складова ФП. Це *антропоморфізм* (олюднення права). Так, про антропоморфізм йдеться у цивільному праві. В окремих нормах цієї галузі законодавства і працях деяких авторів простежуються тенденції до олюднення, зокрема юридичних осіб.

Відмінності філософії права від загальних правових наук (теорії права, енциклопедії права, історії політвчень, історії держави і права) та співвідношення першої із загальними та галузевими правовими науками. Вважається, що історичною попередницею сучасної теорії держави і права була передусім енциклопедія права, основні положення якої склалися у XVII ст. і були викладені у праці Г. Гунніса “Універсальна енциклопедія права”, виданій у 1675 р. Згодом ці положення були розвинені у дослідженнях кількох поколінь європейських вчених. У XVIII ст. з’явилася ФП, яка (як навчальна і наукова дисципліна) виросла з теорії природного права, а першими її авторами вважають Г. Гуго (1798), Г. Гегеля (1820) і К. Остіна (1832) [7, 9–10].

З цим твердженням важко погодитися. По-перше, філософія як наука зародилася у VI ст. до н. е. і є праматір’ю усіх наук, в тому числі і юриспруденції. За свідченням античних авторів, термін “філософія” вживається ще Піфагором, а як особлива наука філософія була розроблена Платоном. І в ній, безумовно, досліджувалось право як найважливіша категорія людського буття¹.

¹ Водночас першоджерелами філософії права, на нашу думку, можна вважати релігійні джерела, зокрема Біблію, Старий Завіт (книги “Вихід” і “Повторення Закону”), де закладено критерії справедливості, надані людству Творцем.

По-друге, енциклопедія права це узагальнююча наука, а коли не було різноманіття галузей права, інших правових наук, то не було і об'єкта для узагальнення. Тобто логічно припустити, що послідовність розвитку цих наук, найімовірніше, була такою: філософія (ФП) — сфери права (публічне, приватне) — галузі права — теорія права, енциклопедія права. На певному етапі розвитку галузей права, а отже і відповідних галузевих теорій, коли потреба в узагальненому теоретичному осмисленні права стає особливо гострою, ФП і енциклопедія права починають занепадати. Це відбулося, коли інтереси правознавців концентрувалися переважно навколо теорії права. Для підтвердження цієї тези процитуємо відомого теоретика-правознавця М. Коркунова: “Отже, ми бачимо, що ні енциклопедизм, що шукав порятунку від надмірної роздрібненості нашого знання у вивченні, хоча б поверховому, але неодмінно всього, ні філософські системи, що прагнули знайти джерело повного цілісного знання в апріорних засадах, не досягли своєї мети і віра в них тепер зникла. Нині спостерігається однаковий занепад і енциклопедичної, і філософської літератури. Філософія із знання, що має своє особливе джерело, перетворюється лише на більш узагальнене знання, але те, що спирається точно так само на досвідний матеріал, як і всі інші науки. Завданням її нині є лише узагальнення того матеріалу, який надають окремі спеціальні науки. Відповідно до цього і філософія має сенс, як метафізичне вчення про абсолютні засади права, замінюється мало-помалу загальною теорією права, що спирається на вивчення позитивного, історичного матеріалу” [68, 43]. Проте факт занепаду ФП зумовлений, на нашу думку, не лише тим, що “філософські системи ... не досягли своєї мети”, а й тим, що мета теоретичних знань у правознавстві зводилася “лише до узагальнення того матеріалу, який надають окремі спеціальні науки”. Тобто заперечувалась роль творчого елемента філософії. А ця роль, згідно з головною тезою цього дослідження, полягає у тому, що правова наука, як і наука взагалі, повинна не тільки осмислювати те, що є фактично, напрацьовано (законотворчою) практикою, а й задавати їй орієнтири, визначати: “чому”, “що” і “як” робити — ФП, “де”, “коли” і “скільки” — теорія права і галузеві юридичні науки.

Перейдемо до однієї з головних передумов нашого дослідження. Ми вважаємо, що, по-перше, розвиток певної науки

має детермінуватися практичними потребами — проблемами як сучасними, так і прогнозованими. По-друге, об'єкт, предмет кожної правової науки має бути чітко визначеним, відділеним від інших наук. По-третє, між предметами, що досліджуються в межах кожної із загальних правових наук, повинні бути зв'язок, спадкоємність, послідовність дослідження певних явищ з боку ФП, теорії права і галузевих правових наук.

Управління державою. Державна правова політика як об'єкт філософії державотворення. Категорія “управління” — одна з найбільш затребуваних у науці, до неї звертаються представники не тільки технічних і гуманітарних, а й філософських наук. Зокрема, вплив філософії вбачається у дослідженні управління саме з метанаукових позицій, а до таких ми відносимо системні дослідження. Вони здійснюються на кількох рівнях: два з них — це суб'єктно-об'єктний рівень і дослідження управління з позицій процесу, теорії систем. У зв'язку з проникненням у гуманітарні науки системного, кібернетичного погляду другий рівень дослідження управління дістав подальшого розвитку, став розглядатися в плані саме системних традицій¹.

Досліджуючи управління на суб'єктно-об'єктному рівні, Г. Атаманчук розрізняє державне, громадське управління і менеджмент. Суб'єктом управлінського впливу державного управління є держава, державні органи; громадського управління — суспільство і його структури; менеджменту — підприємець, власник [11, 34]. Деякі вчені (наприклад, В. Цветков) розглядають державне управління як основний вид соціального управління, як соціальне, політичне явище [101]. Водночас у політологічній літературі склалася стійка тенденція розрізняти поняття “державне управління” і “політичне керівництво” майже як дихотомічні явища. Така тенденція простежується в деяких робо-

¹ З проникненням у гуманітарні науки кібернетичного підходу в центр уваги потрапляють такі категорії, як “зворотний зв'язок”, “самоуправління”. Зокрема, потреба у самоврядуванні є однією із системотвірних властивостей соціуму. Соціум самопродукує систему управління собою, що містить (на певному етапі розвитку) підсистему державного (публічного) управління, яке здійснюється публічною (відділеною від населення) владою. При цьому під владою розуміємо потенційну можливість її носія (суб'єкта) переводити об'єкт управління з фактичного в бажаний стан. Цей вид соціального управління ми відрізняємо від інших його видів, наприклад, управління, здійснюваного недержавними структурами, структурами громадянського суспільства та ін.

тах В. Токовенка. Він, розглядаючи феномени політичної влади та підпорядкованої їй адміністрації в душі веберовських традицій [23], розмежував зазначені поняття. На його думку, політичне керівництво — це діяльність державних органів і посадових осіб, які посідають верховне, ієрархічно найвище місце у структурі держави й концентрують повноваження щодо прийняття державних рішень, найвищих кадрових призначень, розподілу фінансових і матеріальних суспільних ресурсів, а також використання силових та інформаційних структур держави.

Державне управління — діяльність державних органів та посадових осіб, підпорядкованих політичному керівництву, з більш обмеженими, делегованими повноваженнями щодо прийняття рішень, використання суспільних ресурсів і відсторонених від безпосереднього використання силових та інформаційних структур держави. Більш того, прийнято вважати, що чим чіткіше науковцям вдалося розмежувати ці поняття, тим вищого ґатунку вважається здійснений науковий аналіз [121, 13].

Твердження про відокремлення політичної влади від підпорядкованої їй адміністрації можна обґрунтувати посиланням на Гегеля, який вважав, що управління (маючи на увазі державне управління) — це насамперед формальне виконання законів та їх підтримка [29]. Розрізняючи державне і політичне керівництво як різновиди управлінської діяльності, В. Токовенко досліджує основні параметри їх розмежування. Так, якщо *політичне керівництво* є ідейним, має пріоритет інтересів і потреб людей, вирішує завдання спільнот, орієнтоване на перспективу, в ньому домінують функції планування, мотивації, носить творчий нестандартний характер, пов'язане насамперед, із вищими щаблями влади, є інструментальним, то *державне управління* відповідно має пріоритет норм, регламентів, інструкцій, вирішує спеціальні, вузькоспеціалізовані, конкретні завдання, має ситуаційну орієнтацію, у ньому домінують функції організації, контролю, стереотипність, рутинність, пов'язане, передусім із нижніми щаблями влади [121, 14]. Проте такий підхід у сучасній інтерпретації не є незаперечним як з гносеологічних, так і з онтологічних причин. На наш погляд, це лише реакція відторгнення колишніх принципів партійності в державному управлінні, єдності політичного і господарського управління.

Аналізуючи проблему розмежування державного і політичного управління, слід підкреслити, що державне управління потрібно відрізнити лише від неформального, нелегітимного політичного управління, яке властиве, наприклад, політичній опозиції. Щодо державного управління, яке здійснюється державними органами і посадовими особами, то на будь-якому рівні воно завжди матиме політичний характер. Такої думки дотримуються багато дослідників, у тому числі окремі політологи. Так, С. Гелей, С. Рутар, розглядаючи державне управління як складову політичного управління, зазначають, що воно органічно поєднує в собі як політичні, так і адміністративні засоби. Вчені наголошують, що без політичної влади державне управління неможливе [30]. На політичний характер державного управління прямо вказується і в такому офіційному нормативному документі, як Концепція адміністративної реформи в Україні. “Виконавча влада, — зазначається у термінологічному словнику цієї Концепції, — це одна з трьох гілок державної влади, яка, відповідно до конституційного принципу поділу державної влади, покликана розробляти і втілювати *державну політику* (підкреслено нами — О. Ю.) щодо забезпечення виконання законів, управління сферами суспільного життя, насамперед державним сектором економіки” [67, 52].

Нерозривний зв’язок політики і державного управління простежується у такій схемі: кожна політична партія має (повинна мати) свою політику, і після тендерного їх відбору (таким є вибори влади) певна партія імплементується у відповідні органи влади, а її політика — в державне управління через законодавчу діяльність відповідних органів влади, через законодавчі акти. Як підкреслюють автори навчального посібника “Державне управління”, “важлива роль у системі державного управління належить Верховній Раді України... Через нормотворчу діяльність Верховна Рада здійснює управління різними сферами життєдіяльності людини, суспільства та держави” [79, 175]. “Визначальними повноваженнями у сфері державного управління наділений Президент України...” [80, 175]. Інша річ, що на нижчих шаблях управління політичні аспекти мають меншу питому вагу. Проте чим вищий рівень державного управління, тим це управління більшою мірою є політичним. Але все це правильно лише стосовно законодавчої та виконавчої влади. Якщо ж розглядати державне управління в широкому значенні, тобто ввести

до його складу також інші органи державної влади, зокрема судові, то тут ніякої політики не повинно бути. Тобто твердження, що рішення органів державного управління є водночас політичними, є вірним. Виняток становлять лише акти правоохоронних і судових органів. Ці акти мають бути відокремленими від політики, в тому числі й офіційної, та полягати у формальному застосуванні законів. Такі висновки, що стосуються предметів кількох наук, зокрема юриспруденції та політології, доцільно робити не в межах певної дисципліни, а на вищому, узагальнюючому, філософському рівні.

Філософсько-правовим підґрунтям розмежування державного і політичного управління є відповідно такі напрями у філософії права, як легізм і юснатуралізм.

Легізм (від *lex* — закон), який відстоюється прихильниками позитивістського вчення про право (“юридичний позитивізм”) відстоює формальне застосування законів. Сутність легізму влучно сформулював Г. Шершеневич: “Будь-яка норма права — наказ” [140, 281]. Легізм (у всіх його варіантах — від старого легізму до сучасних аналітичних і нормативістських концепцій юридичного неопозитивізму) відриває закон як явище від його політичної сутності, заперечує об’єктивні правові властивості, якості, характеристики закону, трактує його як продукт волі (і сваволі) законодавчої влади. Тому специфіка права, під яким позитивісти мають на увазі закон (позитивне право), неминуче зводиться за такого праворозуміння до примусового характеру права. Сила (влади) тут породжує насильницьке, наказове право.

Примусово-наказових уявлень про право дотримуються і неопозитивісти. Показова в цьому сенсі позиція Г. Кельзена: “Право відрізняється від інших соціальних порядків тим, що це примусовий порядок. Його відмінна ознака — використання примусу” [134, 51–52]. Російський неопозитивіст В. Катков стверджував, що “право є закон у широкому значенні”, й прагнув цілком прибрати саме поняття “право” як “плід схоластики і рабства мислення” і замінити “право” владним “законом” [62, 407]. При цьому у легістів немає критерію відмінності права від сваволі. Більш того, найпоследовніші з них взагалі не визнають таких відмінностей.

Водночас *юснатуралізму* (течії, що протистоїть легізму, охоплюючи напрями, які базуються на теорії природного права)

притаманні риси (концепція природних і невідчужуваних прав людини, заперечення довільної державної правотворчості тощо), які відповідають позиції політичності рішень [134, 74]. Щодо ідентифікації понять “політичне керівництво” і “юснатуралізм” можна стверджувати, що ступінь політизованості рішень визначається тим, наскільки суб’єкт їх прийняття не обмежується виключно чинним законодавством, виходить з концепції природних і невідчужуваних прав людини, можливості довільної державної правотворчості.

Отже, державне управління може здійснюватися державними органами і посадовими особами шляхом політичного керівництва (у формі законів, президентських указів) або застосування політичних рішень у формі прийняття правозастосовчих актів (постанов, розпоряджень, наказів тощо). Таким чином, державне управління може мати політичний або правозастосовчий характер.

Прикладом політичного рішення може бути Указ Президента України від 2 квітня 2007 р., “Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України”. Цей Указ, як і наступні укази з цього приводу, суперечить ст. 90 Конституції України. Для спростування їх легітимності, конституційності Конституційний суд мав би виходити виключно із цієї статті. Але це було б так зване вузьке тлумачення Конституції. Якщо виходити з нього, то непотрібно було б спрямовувати подання у Конституційний суд. Щодо широкого тлумачення, то зазначений суд, оцінюючи конституційність указів, мав би виходити із концепції природних і невідчужуваних прав людини. У цьому разі слід використовувати, на наш погляд, при відповіді щодо конституційності згаданих указів не тільки ст. 90, а й інші статті Конституції. Зокрема, ст. 3, де йдеться про те, що *людина, її життя і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю*; що права і свободи людини та їх гарантії визначають *зміст і спрямованість* діяльності держави. Остання *відповідає перед людиною* за свою діяльність. *Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави*. Отже, якщо вибори забезпечать матеріалізацію цих, поки що декларативних, положень, то вони доцільні. У частині 3 ст. 5 зазначено, що “Ніхто не може узурпувати державну владу”; у частині 1 ст. 8 сказано, що в Україні визнається і діє принцип *верховенства права* (підкреслимо, верховенства права, а не закону. Право і закон — не одне і те саме. Закон — це те,

чим забезпечує нас держава, а право надано людині її Творцем). З цього випливає, що у праві, на відміну від закону, головним є не буква, а дух, справедливість, моральність, правдивість. Вимоги справедливості посилюються змістом преамбули до Конституції. А в ній зазначено, що Верховна Рада України приймає, від імені Українського народу, цю Конституцію, усвідомлюючи *відповідальність перед Богом, власною совістю*. З цієї вимоги випливає, зокрема, те, що юридичні акти, які не відповідають вимогам Божої моралі, не є конституційними, незалежно від формальної відповідності Основному Закону країни, і навпаки. Таким чином, якщо застосовувати широке, а не вузьке тлумачення Конституції, то відповідь щодо конституційності президентського Указу не така вже і однозначна.

Водночас для позитивної відповіді на зазначене питання стосовно конституційності указів Президента України щодо припинення повноважень Верховної Ради та проведення позачергових виборів мають бути вагомі причини: можливість забезпечення стрімкого економічного піднесення добробуту народу України, запобігання загрозам його безпеці, правам і свободам людини, вірогідності узурпації державної влади в країні. Це також забезпечення такої організації діяльності влади, за якої вона б працювала на народ, а не на саму себе, відповідність цього рішення Президента моралі, справедливості, заповітам Творця. Підкреслимо, що, виходячи з широкого тлумачення Конституції, критерієм прийняття позитивного рішення щодо конституційності указів мають бути вигоди *для народу*, а не лише для когось з олігархічних кланів, які, протиборствуючи між собою, рвуться до влади. Ніхто, мабуть, не заперечуватиме, що виключним пріоритетом Конституції України є інтереси народу. Потрібно також враховувати, що у разі позитивної відповіді на питання щодо конституційності Указу втрати невідворотні. Вони відомі. Це не тільки величезні бюджетні кошти, а й інші економічні та політичні негативи. Так, не менш як на півроку економіка та інші сфери життєдіяльності немов би завмирають, багато рішень не приймаються, чиновники — в очікуванні, розпачі, те що не вкрадено, гарячково розкрадається, ціни зростають (влада вимагає від виробників та інших комерційних структур додаткових сплат — “для проведення виборів”), виробництво і фінансова система обвалюються. Це також негативний вплив на імідж країни. Дострокові

вибори свідчать про політичну нестабільність, а звідси і відмови у прийнятті до СОТ, ЄС, втрата потенційно можливих мільярдних інвестицій тощо. Знаючи, що ми одержуємо і що втрачаємо, нескладно дати відповідь щодо відповідності зазначених указів вимогам Конституції, виходячи навіть з широкого тлумачення, концепції природних і невідчужуваних прав людини.

Крім державного управління є і недержавне, громадське управління, що здійснюється недержавними політичними інституціями (інституціями саморегуляції — громадянським суспільством). Ці інституції діють разом з державними органами (наприклад, у складі колегій центральних органів управління) і автономно від них. Однак і в цьому разі недержавні інституції все одно функціонують в умовах, створених державою. Тобто державне управління у гносеологічному плані є первинним і надсистемним, виконує функцію створення умов для діяльності недержавних політичних інституцій. Як підкреслює О. Шабров, громадянське суспільство і держава взаємопов'язані, взаємодоповнювані [138]. Аналізуючи економічну сферу українського суспільства, автори дослідження “Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи”, зазначають, що державне управління господарськими процесами має здійснюватися двома каналами: через урядові та неурядові структури. Такий конструктивний державного управління притаманній гнучкість і значні адаптаційні можливості [101]. Аналіз державного управління як процесу взаємодії формальних і неформальних груп бере свій початок від відомої праці американського дослідника Г. Бентлі “Теорія державного управління” (1898), де державне управління характеризується як взаємодія формальних і неформальних груп.

Такий підхід зумовлює вимоги до визначення управління, яке, з одного боку, було б сформоване на високо метатеоретичному (філософському) рівні, оскільки має охоплювати різноманітні за своєю природою об'єкти (державне, політичне, громадське управління), а з іншого — відповідало вимогам конструктивності (практичної результативності). Пропонуємо таке визначення, яке б задовольняло зазначеним вимогам: “Державне управління є видом соціального управління, яке здійснюється публічною владою з метою переведення системи (соціуму) із фактичного в бажаний стан (досягнення бажаних цілей) шляхом прийняття

управлінських рішень”. Правильно також сказати, що державне управління є засобом переведення соціуму з фактичного стану в бажаний.

Конструктивність цього визначення полягає у тому, що:

1) вже не можна висунути надто загальні вимоги до управління, як це зазвичай практикується: “Робіть так, щоб усе було добре”;

2) процеси управління стають цілком контрольованими та прозорими. Існує бажаний (цільовий) стан об’єкта управління, який може бути оцінений, заданий системою показників. За цією ж системою показників можна визначити і фактичний стан, в якому перебуває відповідний об’єкт. Якщо фактичний і бажаний стани збігаються, управління зводиться лише до підтримання об’єкта у фактичному стані; якщо не збігаються, потрібні певні управлінські зусилля із забезпечення цього збігу. Контрольованість управління і полягає в тому, що ми можемо постійно оцінювати його ефективність: чи наближають нас докладені зусилля до досягнення бажаного, чи, навпаки, ми віддаляємося від нього;

3) кількісна оцінка відмінності (проблеми) між бажаним і фактичним зумовлює і кількісну оцінку управлінських зусиль, а отже їх відповідності вимогам мінімальності та достатності для досягнення об’єктом управління бажаного стану. Іншими словами, йдеться про економічність, економічну ефективність управління — завдання забезпечення конкурентності уряду;

4) логіка організації такого управління неодмінно зумовить виділення, а у кінцевому рахунку і оптимізацію за певними критеріями управлінської технології — сукупності етапів здійснення управління. Це такі обов’язкові його етапи, як визначення цілей, оцінка фактичного стану і виявлення проблем, їх кількісна оцінка, ранжування за значущістю та складання відповідного списку (список № 1), з’ясування причин виникнення проблем, формування їх переліку (список № 2), розроблення списку заходів (список № 3 — рішення, правові акти, норми), адекватного першим двом. При цьому, якщо значущість кожного із заходів також матиме кількісний вимір, то можна контролювати і ступінь вирішення проблем шляхом прийняття (введення в дію) відповідних рішень (правових норм). Це ми називаємо методологією, системою методологію управління.

Наведене визначення управління назовемо діяльнісним. За цим підходом державне управління є також діяльністю (управлінською) щодо переведення об'єкта управління з фактичного в бажаний стан. Така діяльність має дискретний характер і складається з розроблення та відстеження результативності правових актів (управлінських рішень) для досягнення поставлених цілей. При цьому управлінська діяльність може бути успішною (ефективною), що наближає соціум до бажаних цілей (його виживання і процвітання), або, навпаки, неуспішною, такою, що руйнує суспільство. Н. Нижник зазначає, що термін “управління” вживається “з метою забезпечення безпеки суспільної системи, процвітання, цілісності, упорядкованості та стійкого існування [85, 202].

Питання державного управління становлять предмет багатьох суспільних наук, але загальні положення побудови мають формуватися на єдиних філософських, філософсько-методологічних засадах, які б відповідали на питання “що” і “як” потрібно робити для досягнення найкращих результатів, задля яких і здійснюється це управління. До таких засад належать передусім системний підхід, а також діяльнісний аспект управління і, зокрема, дослідження його з позицій вироблення кінцевого результату впливу на управлінський об'єкт — управлінського рішення. Адже інші аспекти дослідження — визначення функцій, організаційної структури, правового статусу органів управління, його інформаційного, кадрового, технічного виміру тощо — не що інше, як засіб забезпечення “виробництва” та впровадження у практику рішень відповідної якості. Отже, всі інші (крім процесів прийняття та реалізації рішень) аспекти досліджень управління набувають характеру допоміжних. Наприклад, удосконалення функцій або структури управління не повинно бути самоціллю. Якщо це так, тобто, якщо зазначені параметри досліджуються без урахування якості рішень, то замість дійсного поліпшення ефективності управління ми одержимо лише стрункі організаційні схеми, показовий розподіл функцій (оптимізований, виходячи, скажімо, з критерію рівномірності розподілу їх кількості за наявними управлінськими посадами тощо). Але це не сприятиме поліпшенню якості управління.

Розгляд управлінської діяльності з позицій діяльнісного підходу є свого роду інтегральним у дослідженні управління, а отже

базується на узагальнюючих, філософських позиціях. При цьому дослідження саме з позицій етапності розроблення рішення (формування, узгодження, обговорення і прийняття його проекту) є головним, визначальним аспектом, оскільки саме ці етапи визначають (детермінують) і необхідні функції управлінської діяльності, і структуру відповідних органів, і кількість відповідних суб'єктів (посадових осіб, якщо йдеться про державне управління), й інші види забезпечення. Наприклад, забезпечення управлінської діяльності відповідною інформацією (визначення кола необхідної інформації), іншими ресурсами і навіть технологічна її організація.

Саме цей методологічний аспект є найбільш конструктивним — практично результативним, оскільки передбачає надалі доведення результатів дослідження управління до технологічного рівня. А вдосконалення технології управління, законотворення, яка становить собою сукупність певних етапів, процесів розроблення і прийняття рішень, правових актів, відстеження їх результативності з наступним коригуванням є тим інструментом, який може безпосередньо застосовуватися у практиці державного управління, забезпечити досягнення його мети, найкращих результатів (поліпшення якості правових актів), задля яких воно здійснюється.

Ідеологія і філософія державно-правових рішень. У літературі з управління, можна виділити роботи фахівців у сфері державного управління, які певною мірою стосуються ідеології державно-політичних рішень (правових актів), інтересів, покладених в основу прийняття цих рішень. При цьому, як правило, розглядаються державні рішення (юридичні акти), прийняті органами законодавчої і виконавчої влади. Рішення органів судової влади не аналізуються. Так, М. Лебедев, у праці “Державні рішення в системі управління соціалістичним суспільством” зазначає, що державні рішення загального характеру — це закони і підзаконні акти. Особливістю усіх цих видів рішень загалом є те, що в них уособлюється не будь-яка, а тільки державна воля. Суть полягає в тому, що ця воля має ознаки державної організації, у тому числі й таку ознаку, як державно-владний характер волевиявлення [73, 51]. Виходячи з цього, правильним буде і зворотне твердження. Якщо йдеться саме про державні рішення, то ми маємо справу з інтересами держави. І хоча держава іден-

тифікувалася на той час як загальнонародна, а її інтереси — як воля панівного робочого класу, інтереси всього народу, таке твердження варто вважати не науково-методологічним, а політичним, апологетичним. Політична догматика тоді вважалася незаперечною і служила методологічним базисом для всіх наукових досліджень і практичних дій, у тому числі й у сфері правотворчості, розроблення і забезпечення функціонування державно-правових рішень. Так, у підручнику, виданому С. Годунським і М. Строговичем у 1940 р., зазначалося, що “у соціалістичному суспільстві воля робітничого класу обов’язкова для всіх громадян з метою встановлення і розвитку соціалістичних відносин та побудови безкласового комуністичного суспільства” [33, 150–151]. Такого роду юридичення у змістовій своїй частині суперечили принципіві об’єктивності. Адже значно пізніше українські вчені-юристи (В. Сіренко [106–108] та ін.) довели, що далеко не в усіх рішеннях державної влади, її нормативно-правових актах наявні саме загальнонародна воля, загальнонародні інтереси. Світом завжди правила правила особисті інтереси, і навіть “очищені” через фільтр усвідомлення інтересів суспільства, вони не завжди були загальнодержавними. Ефективність функціонування народногосподарського механізму багато в чому залежить від погодженості цих інтересів на рівні усунення їх дихотомічної суперечливості. Йдеться про несуперечність юридичних актів різних рівнів і видів суспільним потребам, які нерідко ототожнюються з правовими актами вищої юридичної сили: чинними законами, конституцією країни. Водночас для юридичної науки, якій в цілому властиві апологетизм, ідеологічні стереотипи, було характерно ідентифікувати усі види інтересів у суспільстві як загальнодержавні. “Державна воля, — пояснював, наприклад, М. Лебедев, — формується спеціально уповноваженими на це органами в таких актах, що мають заздалегідь встановлену в нормах права юридичну форму” [73, 51]. Ця воля, безумовно, базувалася на марксистсько-ленінській ідеології, яка виступала у ролі тогочасної філософії, а отже і методології законо-державотворення. Добре це або погано? Відповіді на це вчені не давали (і взагалі, таке питання виглядало б блюзнірством), не аналізували, а лише описували і вихваляли надбудовні явища за часів соціалізму як найвищу державну мудрість. У той період наука, як зазначалося вище, виконувала переважно апологетичну фун-

кцію. Дослідження того часу мали описовий, а не конструктивний характер. Виняток становлять лише окремі положення деяких робіт наступних періодів [124]. І це не могло негативно не впливати на рівень наукової юридичної думки у сфері управління, його правового регулювання, а отже і на якість юридичних рішень. Зазначена апологетична роль була найбільш властива саме дослідникам-юристам. Представники інших галузей науки, зокрема економісти, системотехніки, були більш послідовними і об'єктивними у питаннях методології розроблення державних рішень. Детально не аналізуючи робіт цього напрямку, виділимо праці видатних економістів 30-х років — Д. Кузовкова, Н. Рейнгольда, Г. Сокольникова, Л. Юровського та ін.

На практиці у країні відбувався безперервний пошук організаційно-правових форм управління народним господарством, які були б, з одного боку, адекватними заданим тогочасною філософсько-методологічною базою — ідеологічним догмам, надуманим економічним “теоріям”, а з іншого — ефективними. Але оскільки найефективніші рішення перебували за межами філософсько-методологічних обмежень, то більш-менш ефективного шляху розв’язання проблеми не існувало. Тому доводилося обирати шляхи, які були далекими від ефективних. Зокрема, для вирішення проблем, з якими постійно стикалося керівництво плановою економікою, запропоновували все нові й нові ланки в систему державного управління (створювалися нові оргструктури, нові державні органи), здійснювалося маніпулювання організаційно-правовими формами. Територіально-адміністративна система управління народним господарством (так звані раднаргоспи) неодноразово замінювалася адміністративно-галузевою (міністерською) формою управління, і навпаки, що завдавало величезної шкоди країні. При цьому після кожного такого перетворення вчені-юристи “науково обґрунтовували” доцільність чергової реорганізації системи управління народним господарством (див., наприклад [95; 100]).

Ідеологічні обмеження щодо цілей і концепцій державного управління, його філософсько-методологічні засади, якими, як зазначалося вище, виступала марксистсько-ленінська ідеологія з її догматичною класовою спрямованістю, були однією з причин, яка виключала б можливість вироблення ефективних наукових рекомендацій. Отже, без створення ефективних філософських

засад державного управління, визначення на цій основі методології його побудови і здійснення досягти цілей цього управління — розвитку (економічного і соціального) країни — неможливо. Особливо важливою є роль філософсько-методологічних засад на етапі транзитології суспільства, у перехідний для економіки період, коли відбулася відмова від соціалістичного способу виробництва і відповідно від його ідеології. Утворився ідеологічний вакуум. Що ж робити? Куди рухатися, щоб не стало це методом спроб і помилок? До речі, це питання неодноразово ставив і другий Президент України Л. Кучма протягом своєї першої каденції. Свого часу Вацлав Гавел сказав: “Ми сиділи у зоопарку і хотіли свободи. Нас випустили, і ми опинилися в джунглях. Тепер проблема полягає в тому, як нам вижити у цих джунглях”. Зрозуміло, що без мудрої (заснованої на досконалій філософській базі) державної політики, політики законо-державотворення, заснованої на потужних філософії і методології (нагадаємо, що термін “філософія” в перекладі з грецької якраз і означає любов до мудрості), можна не тільки не вижити, а й потрапити в таку пастку, одержати такий занепад, який відкине країну на довгі роки назад або навіть призведе до непоправних збитків. Приклад України — красномовне тому підтвердження. Ось висновки відомих вчених, які є компетентними експертами, щодо стану, який склався в Україні. Ю. Пахомов, академік НАН України, директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України: “Ми обрали західну економічну модель, непридатність якої для нашої країни була очевидною. Більше того, прогнозувалося, що модель, за якою проводились наші реформи, працюватиме проти нас, що вона для нас руйнівна. І хоча питання про це ставилося, не було здійснено жодної спроби осмислити, чи прийнятна для нас ця модель”. На думку О. Білоруса, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України: “Те, що ми перебуваємо в хаосі — цілком очевидно. Це хаос організованої вакханалії. Бо саме в цьому хаосі певні внутрішні сили мають великий навар”¹ і т. д.

¹ Виступ на засіданні Національної Академії наук України “Ми переживаємо хаос ідентифікації” при обговоренні статті доктора філософських наук Ю. В. Павленка “Україна у світовому цивілізаційному процесі” // www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2002-05.06.2002.

Історичний досвід свідчить, як важливо за будь-яких суспільних перетворень мати ідеологію, методологію їх здійснення: чітко поставлену мету; засоби й інструменти її досягнення; суспільні сили, на які можна спиратися; ідеологію. Відповідь на ці питання свого часу мали всі успішні керівники: Сталін і Рузвельт, де Голль, Ден Сяопін, Тетчер, Рейган. Це були настільки різні лідери, що навіть, важко собі уявити те, що могло їх об'єднувати. А таким об'єднуючим елементом була саме наявність чіткої мети, засобів її досягнення та ідеологічного забезпечення своїх завдань. Саме тому, мабуть, завдання, які ставили ці лідери, були загалом вирішені. Що стосується, скажімо, так званого “горбачовського періоду”, то перебудова мала мету, але філософії, ідеології, не кажучи вже про їх доведення до рівня правової політики держави, не було. Була лише якась блукаюча ідея: чи то “більше соціалізму, більше демократії”, чи то “входження у світову цивілізацію”, чи то ринок. Звідси і завдання, які ставилися, у принципі не могли бути вирішеними. Було поставлено завдання зберегти Союз у зміненому вигляді. Але ніхто не міг пояснити, чи піддається реформації радянське суспільство взагалі. І що є перебудова — реформа чи революція. Політичний небосхил настільки затьмарився, що було незрозуміло, у чому ж сутність “нового мислення”, тих змін, що настали. Про них повторювали оратори на різних форумах. Але “мислення” не стало ідеологією, духовно-моральним надбанням народу, і в цьому криється причина зривів, що відбулися. Відсутність ясності у світоглядно-філософських питаннях, які мали б бути розроблені і доведені до рівня філософії законо-державотворення, позначалася і на всіх інших. Дуже просто було сказати: “Процес пішов”. Але в яку сторону, до яких берегів?

Те саме стосується і долі багатьох інших політичних починачань. У Програмі діяльності Кабінету Міністрів “Назустріч людям” (2004), у розділі “Держава, яку ми збудуємо” було позначено завдання змінити “...*філософію* (підкреслено нами, О. Ю.) влади, що склалася впродовж останніх 10 років. Відтепер влада служитиме людині, а не люди працюватимуть в інтересах можновладців”, однак до конкретної ідеології, а тим більше до рівня філософії законо-державотворення це завдання доведено не було. Тому воно і залишилося гаслом, а результати перебування у владі “помаранчевої” команди призвели до розчарування в

країні. Отже, потрібно визначити цю філософію як методологію подальшого державотворення.

Одним із завдань розроблення філософії законо-державотворення є визначення критеріїв оцінки правової політики і правових актів.

2.2. Аналіз поняття “справедливість” та співвідношення її з правом, законом і релігією

Уявлення про справедливість є тим загальним ціннісним знаменником, що дає змогу виносити судження щодо чинного законодавства, його змін, ідеології законо-державотворення, правової політики в цілому. Зокрема, на підставі цих уявлень можна дійти висновку про виправданість існування певних законів, законопроектів, а також соціально-політичних, адміністративних структур, у межах яких живе кожна людина. Завдяки застосуванню цієї нормативної категорії вирішується питання про те, чи варто прийняти соціальну реальність такою, як вона є, або намагатися її коригувати, а якщо так, то у якому напрямі.

Рівні дослідження справедливості. Поняття “справедливості” можна розглядати на побутовому, науковому рівнях, а також у цивілізаційному (геополітичному) контексті. Дослідимо, як використовується цей термін на зазначених рівнях. Почнемо з використання його на побутовому рівні (перший рівень дослідження).

Поняття “справедливість” широко використовується в буденній мові, й, на перший погляд, його значення здається очевидним. Проте за даними опитування з’ясувалося, що люди трактують його по-різному. Пояснити його значення своїми словами погодилися дві третини опитаних (67 %). Третина респондентів (34 %) визначає поняття “справедливість” як чесні відносини між людьми, відповідальність за взяті зобов’язання і дане слово (“життя по правді”, “без брехні робити справу”, “хто що пообіцяв, повинен зробити, не кидати слів на вітер”). Справедливість має властивість поворотності: “якщо ти не обдурював нікого — і тебе не обдурять”, “ставитися до інших так само, як хочеш, щоб ста-

вилися до тебе”, “взаємошанобливе партнерство”. Співвідношення понять “справедливість” і “законність” зазначено тільки в 7 % відповідей (“виконання законів”, “закон повинен бути для всіх”; “виконання законів Конституції”; “все повинне бути правильно, в межах закону”). Втім приблизно стільки ж респондентів згадують принцип рівноправності (6 %), близький до ідеї законності (“рівноправність усіх людей”, “для всіх рівний шанс”; “щоб у всіх громадян були рівні права”). Розуміють справедливість як належну подяку 6 % опитаних (“кожному потрібно платити за реальним внеском у суспільство”). Але, на думку 5 %, забувати про слабких несправедливо, і неважливо, чи мають вони заслуги. Відповідно до цієї точки зору справедливість — це не завжди симетричні відносини (“турбота про старість, про дітей, екологію”, “коли немає жебраків”). Докори владі в несправедності містяться у відповідях 1 % респондентів (“щоб нами не правили злодії і шахраї, як тепер; коли ти у владі, потрібно не забувати, що є ще люди, які потребують допомоги”, “щоб начальство не обдурювало”). Підкреслюють, що справедливості в нашому суспільстві не існує, 6 % опитаних.

Перший рівень дослідження справедливості стосується найбільш загального, відправного значення розглянутого поняття, тієї аксіологічної сфери, що ідентифікується словами “справедливе” і “несправедливе”. Імплицитне виділення такої сфери має передувати всім нормативним і ситуативно-практичним конкретизаціям справедливості. Щодо нормативних конкретизацій, то це, зокрема, розроблення, експертиза, оцінка правових актів, функціонування органів влади тощо. Приклад ситуативно-практичних конкретизацій — це прийняття судового рішення, деяких управлінських актів тощо. У літературі з етики подібна проблема позначається як співвідношення поняття і численних концепцій справедливості [101, 21; 147, 144; 156, 133].

Аналізуючи застосування терміна “справедливість” на побутовому рівні, слід зазначити етичне відчуття справедливості. Таке відчуття виявляється передусім як обурення несправедливістю. Коли ми спостерігаємо покарання або, навпаки, нагородження непричетних, в нас виникає глибокий протест, ми відчуваємо, що порушено найважливіший принцип подяки відповідно до заслуг, і хочемо відновити порушений порядок справедливості. Кожен повинен одержати те, що заслужив, і причому вчасно. Людей з

гострим відчуттям справедливості дратує порушення рівності там, де воно повинне неухильно дотримуватися, і доводить до несамовитості ситуація, коли лиходій володарує і торжествує, а добра і хороша людина принижена, пригнічена і злидарує.

Обурення несправедливістю — дуже сильне відчуття, здатне підняти людей на бунт, революцію, створення таємних товариств і політичних партій, на боротьбу з несправедливими законами, яка триває деколи все життя. Справедливість — провідне гасло всіх революцій, заради неї жертвують власним благополуччям, особистим щастям і навіть життям. Загинути за справедливу справу завжди було почесно. Народні герої, які відстоюють справедливість, надовго зберігаються в історичній пам'яті. Їм споруджують монументи, їх імена дають вулицям і містам. Одним з останніх прикладів є події 2004 р. (так звана “Помаранчева революція”), коли люди з доброї волі вийшли захистити свої свободу і справедливість. Ця думка прозвучала і у новорічному вітанні з Новим 2005 роком тодішнього голови Верховної Ради України В. Литвина: “Революція, що відбулася, була моральною. Люди вийшли на вулицю за правдою і свободою...”. Власне, тоді ці принципи декларувалися дуже чітко. На жаль, вони не стали реальністю нашого життя. Справедливість ще не опанувала наше суспільство.

Другий рівень дослідження справедливості — визначення її філософами і юристами у науковій літературі. Для з'ясування того, як визначаються категорії “моральність”, “добросовісність” і “справедливість” у літературі, звернемося передусім до довідкових видань. За енциклопедичними виданнями радянського періоду “справедливість” — це категорія моралі, пов'язана з прагненням позбутися нерівності (див., наприклад, МРЕ. — Вид. 3-тє. — Т. 8. — С. 1011). Мораль — одна з форм суспільної свідомості; відображення моральних відносин — в уявленнях і поняттях. При цьому соціалістична мораль протиставлялася моралі буржуазній (МРЕ. — Т. 6. — С. 186). На жаль, ми не можемо скористатися жодним з існуючих визначень справедливості, оскільки більшість з них нас не влаштовують. Зрозуміло, що під справедливістю, моральністю, добросовісністю мають на увазі позитив, добро, але все це відносно, а отже і невизначено. Вище було зазначено про різне ставлення Сходу і Заходу до таких соціальних цінностей, як демократія і права людини. В

цьому ж ракурсі додамо, що і поняття “справедливість” теж має географічний характер, залежить від конкретних умов¹. Можна говорити про моральність класів або злочинців (вони теж мають свій моральний кодекс, моральну етику), проте ми ні на йоту не наближаємося, а, навпаки, віддаляємося від цілей визначення позитиву. Мало що дає і звернення до загальнолюдських цінностей. Отже, будь-які уявлення людини про позитив є відносними й необов’язково справді позитивними протягом більш-менш тривалого часу.

Практично у всіх наукових джерелах зазначається, що категорія “справедливість” використовувалась людством чи не з початку його існування. Дійсно, якщо брати стародавній світ, тогочасні уявлення щодо цієї категорії пов’язані з так званим “таліонним правом” — око за око, зуб за зуб — як пануючим уявленням про справедливість у той період. Прийнято вважати, що таліонне право залишилося у далекому минулому, але є підстави сумніватися в цьому. Масова свідомість найчастіше жадає рівнозначної розплати за провину, особливо якщо ця провина навмисно жорстока і свідомо підступна. І хоча сучасне гуманне право прагне до повної відміни смертної кари, безліч людей продовжують бачити справедливим тільки покарання, наближене до скоєного, коли злочинець повинен зазнати тих самих страждань, що і жертва, пережити емоції останньої. Не будемо давати оцінку цій тенденції, а просто зафіксуємо її як факт.

Характеризуючи ставлення до справедливості у стародавньому світі, зазначимо, що ще з часів античності справедливість належить до категорії доблестей або чеснот, які, за словами французького філософа, педагога і юриста Середньовіччя Мішеля де

¹ У підтвердження цієї тези наведемо відповіді на такий тест, які знову ж таки різняться на Сході та Заході. Уявіть, що ви один у човні у відкритому морі. Поруч тонуть ваші мати, дружина і дитина. У човні є місце тільки для однієї людини. Кого рятуватимете? У різних регіонах світу відповіді реципієнтів звучать по-різному: “Мати”, — відповідають жителі країн Сходу й Азії; “Дружину (дитину)” — представники європейських держав. Таким чином, не звертаючись до законів християнської моралі, визначити якісь єдині правила, які б визнавалися усіма людьми як справедливі, неможливо. Те саме стосується і суспільного блага, соціальних цінностей. Наприклад, такі ціннісні інститути, як демократія, права людини, в одних країнах (Заході) належать до вищих суспільних цінностей, в інших (Корея, В’єтнам, Сінгапур, Тайвань, певною мірою Японія) акцентується пріоритет групи над особистістю, влади над свободою, відповідальності над правами.

Монтеня, “у наше століття дуже рідко або зовсім не зустрічаються”. Людині античного світу, мабуть, ближчою і зрозумілішою була справедливість як етична якість людей, правителів держав, богів та ін. У справедливості бачили передусім чесноту, етично узагальнену характеристику суб’єкта. В етиці Платона і Аристотеля ця тенденція античної суспільної думки висловлена найвиразніше і повно. На думку Аристотеля, справедливість — “це душевна чеснота, що полягає в тому, щоб всім віддати по заслугах”. Особливу увагу приділяли справедливості римські юристи. У коментарі до одного преторського едикту Ульпіан писав: “Які правові положення хто-небудь встановлює стосовно іншого, такі самі положення можуть бути застосовані й стосовно його самого” (фраза, що нагадує нам сформульований згодом Кантом категоричний імператив). У класичному визначенні Цельса “право є наука (ars) про добро і справедливість”, а згідно з Ульпіаном “приписи права суть наступні: жити чесно, не завдавати шкоди іншому, кожному надавати те, що йому належить” [101, 101, 104]. При цьому наголошувалося на важливій ролі законів у забезпеченні справедливості. Так, наприклад, Епікур стверджував, що людям необхідні навіть найбільш безглузді закони, оскільки, якщо б не було їх, люди померли б один одного. Платон підтверджує це майже тими самими словами, зазначаючи, що без законів ми жили б як дикі звірі. На той час поняття “закон” і “справедливість”, хоча і розрізнялися (визнавалося, що закон не завжди є справедливим), але на цьому, як правило, не акцентували увагу. Ніби на противагу цим визначенням М. Монтень (1533–1592) зауважує: “У нашому праві виявляється так багато несправедливості”.

Важливою характеристикою справедливості вважаються цінності рівності та неупередженості. Причому неупередженість виражається у формальному правилі “стався до всіх однакових випадків однаково, а до різних — по-різному”, а рівність розуміють лише як презумпцію. Презумпція рівності, чітко сформульована Аристотелем, полягає в тому, що саме суспільна нерівність, а не рівність взагалі має потребу у виправданні перед вимогою справедливості. Тобто відповідно до цього принципу для визнання якоїсь нерівності необхідно навести в її захист ґрунтовні аргументи, які будувалися б, знову ж таки, на справедливості або неупередженому аналізі дійсних умов соціальної реальності.

Саме формулювання “презумпція рівності” належать І. Берліну, який вважав, що знаменитій бентамовській формулі (“кожний повинен рахуватися як одна людина і ніхто — більш ніж одна”) передує ще більш фундаментальне і більш широко егалітарне твердження: “якщо дано, що існує клас людських істот, то звідси випливає, що до всіх членів цього класу людям варто ставитися однаково й одноманітно, поки немає достатніх причин не робити цього” [151, 302–303]. Звідси випливає, що навіть ієрархічне суспільство має потребу не просто у поясненні, а й у виправданні існуючих нерівностей [96, 67–68]. Але звідси ж виникає уявлення про те, що ідеал рівності в разі його застосування в межах конкретних концепцій справедливості може виявлятися у вимогах тотожного, пропорційного або навіть просто збалансованого розподілу турбот і переваг. Принципове значення має також той факт, що уявлення про справедливість є не тільки джерелом вимог, які висуваються моральним індивідом до самого себе, а й підставою для моральних претензій до інших людей.

Переходячи від поняття “справедливість” до її сфери, потрібно зазначити, що традиція з’ясування обставин, що породжують потребу в етиці справедливості, має глибокі історичні корені. Докладне їх дослідження можна знайти в Д. Юма. Першою умовою застосування поняття “справедливість”, на його думку, є стан суспільства між двома крайнощами: абсолютним дефіцитом благ, коли найправильніший їх розподіл залишає більшість без засобів для гідного життя, і абсолютним достатком, за якого будь-яке бажання може бути задоволене без обмеження інтересів іншого (помірний брак благ). Другою умовою є той факт, що здатність індивідів до жертв і поступок обмежена тенденцією упередженого ставлення до власних інтересів та інтересів близьких (обмежена щедрість). Третя умова пов’язана з нездатністю членів людських співтовариств гарантувати свою безпеку, спираючись винятково на власні сили (приблизна рівність можливостей і здібностей, або взаємна уразливість). Нарешті, четверта умова визначається необхідністю присутності інших людей як учасників кооперативної діяльності із забезпечення матеріальних засобів для життя і як партнерів по міжособистісному спілкуванню (взаємна залежність) [148, 189–198]¹.

¹ Всі чотири юмовських позиції відтворює Дж. Ролз у книзі “Теорії справедливості” з незначними поправками [102, 21].

Юмовські умови застосування поняття “справедливість” жваво обговорюються і у наш час, проте нерідко піддаються критиці¹. Адже якщо абсолютна жертвовність усіх членів певного суспільства або абсолютна доступність усіх мислимих благ спільного життя дійсно усувають питання про належний баланс прав і обов’язків, то навіть найгостріший дефіцит благ або абсолютний егоїзм усіх членів суспільства не виключають обговорення ступеня справедливості відносин між людьми. Тому останні дві юмовські обставини можуть бути переформульовані як “наявність партикулярних інтересів, які можуть спричинити ситуацію конфлікту”, і як “бракування благ, які цінуються людьми”.

З виникненням буржуазного суспільства з’являється ідея загальної політичної та законодавчої рівності. Часто вона мала формальний характер, але сама ідея справедливості пов’язувалася саме з ідеєю політичної рівності. Тому в формулі Французької революції “Свобода, Рівність, Братерство” не знайшлося місця поняттю “справедливість”, тому що вважалося, що уявлення про рівність цілком замінює ідею і поняття справедливості.

Марксизм, у свою чергу, спробував універсалізувати розуміння справедливості як рівності. Згідно з ідеологією марксизму, воно стосується майнової, політичної та національної рівності, рівності по совісті, але по суті головним джерелом справедливості вважалася майнова рівність. Так, у працях суспільствознавців соціалістичного періоду, представників так званої “теорії соціальної справедливості”, поняття “справедливість” пов’язувалося безпосередньо із розподільними відносинами, системою розподілу. Прикладом такого підходу може бути робота Р. Мальцева “Соціальна справедливість і право” [78]. У ній стверджується, що системи розподілу існують у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Наприклад, існує розподіл доходів, послуг, можливостей для освіти, відпочинку і охорони здоров’я; розподіл чинників, що є елементами соціального стану людей, — професій, служб, соціальних функцій і ролей; розподіл специфічних форм відповідальності та суспільних витрат. На думку автора, можна розподіляти не тільки доходи, а й політичні шанси і культурні цінності.

Критеріями справедливості, з погляду Р. Мальцева, можуть бути соціальні норми (формальні та неформальні), ідеали, що

¹ Див. аналіз недоліків юмовських обставин справедливості в [152, 19; 154, 10].

відповідають цим нормам для порівняння масштабів цінностей (ціннісних масштабів), уявлення і погляди людей, якщо вони сприяють досягненню соціально виправданих результатів обміну і розподілу. Найсправедливішою на той час, а також за Р. Мальцевим вважалась наявність зв'язку між внеском у соціалістичне суспільство і отриманням від нього. Водночас він зазначає, що: 1) не всі розподільні ситуації дають змогу вільно оперувати критеріями, виведеними із зіставлення внеску і отримання; 2) чим більше ми віддаляємося від цих критеріїв, тим значнішими є невизначеність, неясність в ході оцінювання підсумків такого розподілу як справедливого або несправедливого. Яскравий приклад тому — розподіл продуктів, які людина без особливих зусиль бере у природи як простий збирач, що було поширено на певних етапах раннього розвитку людства. Таким в основі своїй залишається розподіл природних ресурсів — землі, лісів, вод, природних матеріалів тощо. Історично питання щодо того, хто правильно, а хто неправильно володіє землею, визначалося різними критеріями: фактичною обробкою землі, першістю щодо її освоєння або захоплення, правом сильного та ін. Оскільки земля не створена людиною, критерій трудового внеску, зазначає Р. Мальцев, не має тут прямої дії. Пропонувалися й інші критерії визначення частки суб'єкта в розподілі землі, часто проблематичні та неприйнятні. Цим якоюсь мірою можна пояснити факт, що впродовж значного періоду людської історії люди прагнули уникнути розподілу землі між приватними особами, і право власності на неї мали тільки соціальні групи, причому досить великі (племінна, громадська, храмово-монастирська, державна власність на землю). Вона часто вилучалася з цивільного обороту, не могла бути предметом купівлі-продажу, вільного відчуження. По суті лише із утвердженням розвинених форм товарного господарства та економіки капіталістичного типу набуло широкого визнання право приватної власності на землю і на цій основі (через ринок) здійснюється її розподіл.

Сучасні погляди на справедливість. Як зазначалося вище, за часів панування марксистсько-ленінської ідеології головним джерелом справедливості вважалася майнова рівність — адже все розглядалося через призму комуні. Врешті-решт виявилось, що майнова рівність — це рівність у злиднях, у низькому життєвому рівні. Крім того, потрібно враховувати, що люди неоднакові як за

своїми здібностями, бажаннями, так і за суспільним станом, одні займаються розумовою працею, інші фізичною тощо. І нерівність є джерелом соціального розвитку. Тому в сучасному розумінні справедливістю слід вважати рівність шансів — як для економічного розвитку людини, так і політичного, рівність стартових умов. Така рівність не зводить справедливість до ототожнення якостей усіх людей. У сучасному значенні ідея справедливості (про яку йдеться дедалі менше) трансформується в ідею прав людини. А це і право на гідне життя, свободу, самореалізацію, творчість, нормальні побутові умови. Має бути рівність можливостей на всіх рівнях держави — при прийнятті до школи, вищого навчального закладу, на роботу, тобто рівність можливостей, розвивати і реалізовувати які людина повинна відповідно до своїх здібностей. Фактично, починаючи з проекту Конституції Андрія Сахарова, з'явилося поняття про те, що злиденність є злочином проти людства, і боротьба зі злиденністю — головна умова сучасного утвердження справедливості, яку дедалі частіше пов'язують з утвердженням прав людини. Таким чином, акцентується індивідуальний (а отже й індивідуалістичний, егоїстичний) розвиток людини. А таке розуміння категорії “справедливість” є неправильним, оскільки існують, як буде обґрунтовано нижче, певні закономірності, за якими мають діяти людина, людське співтовариство. Егоїстичні прагнення людини суперечать існуючим закономірностям.

Цікава думка щодо визначення меж сфери застосування нормативного поняття “справедливість” висловлена А. Прокоф'євим, який запропонував таке її формулювання: це “подолання людської природи” [96, 24–49]. Таке твердження можна знайти в літературі з етики, хоча частіше “подолання людської природи” виступає як межа нормативних претензій моралі взагалі. При цьому під людською природою розуміють негативні риси (у Біблії вони позначаються як похоть очей, похоть плоті та гордість людська). Ми у своїх роботах позначали ці негативні риси терміном “людський фактор”. Підхід А. Прокоф'єва містить ще одну важливу ідею: мораль як така немислима без спрямованості за межі людського ества. Вона, на думку автора, є одним із засобів трансцендування суто людських форм існування.

Дослідження категорії “справедливість” на цивілізаційно-му (геополітичному) рівні та у ноосферному контексті. По-

вернемось ще раз до сприйняття справедливості відповідно до ментальності Сходу і Заходу. У західній соціальній психології (Д. Мейерс, 1997) чітко визнано, що в цивілізаціях Заходу і Сходу, ще до Великих географічних відкриттів і пов'язаних з ними колоніальних захоплень, склалися принципово різні розуміння поняття “справедливість”. В античній Греції і Давньому Римі, що були колыскою середньовічної західної цивілізації, сформувався індивідуалістичний стереотип поведінки. На наш погляд, це результат багатобожжя, поганства, коли людина поводитися з бogaми майже як з рівними собі. Саме це і зумовлювало відповідне (майже як з рівними) ставлення до державної влади, можливість критичного її сприйняття (наприклад, Аристотель зазначав факти негативного застосування влади в державі, правильні та неправильні її форми), схильність до демократичних форм правління, пріоритет особистих цілей перед інтересами певної соціальної групи і, як наслідок, самоідентифікацію на основі особистих атрибутів, а не через ототожнення себе з групою (соціумом, колективом). Звідси і зародження майбутнього інституту прав людини, який чи не абсолютизувався у країнах Заходу, а отже і відповідне наповнення поняття “справедливості”.

Водночас традиційні східні цивілізації, в яких вже з ранніх форм існування утверджувались монорелігії, поважали владу як священну, віддавали і віддають перевагу груповим (колективним) цінностям, загальнодержавним інтересам. Звідси історично склалося і два підходи до визначення соціальних цінностей і поняття “справедливість”.

Перший підхід — західний, проголошений як загальнолюдські цінності та зафіксований у “Загальній Декларації прав людини”, прийнятій ООН у 1948 р. з ініціативи західних держав — переможниць у Другій світовій війні. В межах цього підходу абсолютизується, а отже і вважається зразком справедливості, інститут “природних” прав, демократичні форми правління. Добре це чи погано? Або в нашій термінології — справедливо чи не справедливо? У найзагальнішій формі існування західної парадигми прав людини це підтвердження того, що в біосоціальній природі людини домінуючими є якісь її біологічні, точніше — егоїстичні, тваринні властивості, а набуті (соціальні) властивості другорядні.

Ідея загальнолюдських (насправді ж — індивідуалістичних, а тому і егоїстичних) цінностей пов'язана з так званою концепцією

природних прав людини. Але якщо це права, що впливають переважно з біологічної складової людини як тваринної істоти, то тоді ця концепція неодмінно призведе до знищення людства, що ми і спостерігаємо нині. Адже головним природним інстинктом, а отже і головним природним правом є виживання за рахунок іншого, коли сильний поїдає слабого. Саме це право покладено в основу капіталістичного способу виробництва, приватної власності, права на війни, захоплення територій тощо. До природних слід також віднести соматичні (тілесні) права людини: право на гомогенні шлюби, зміну статі, споживання наркотиків, аборти, фактичні шлюби, адюльтер тощо. По суті, це твердження про одвічне домінування природи над соціумом, зведення людини до рівня одного з багатьох живих створінь природи, де сильніший поїдає слабого.

Західний підхід дав світу заколоти, революційні рухи проти існуючої влади, доктрину “нового світового порядку”, людиноненависницьку концепцію “золотого мільярда людства”, запроваджує “подвійні стандарти” прав людини. Після Другої світової війни західна парадигма прав людини з її загальнолюдськими цінностями стала наймогутнішою агресивною ідеологічною зброєю самозваного “вільного світу”, засобом духовно-культурного поневолення народів інших цивілізацій. Відповідно на цю експансію є розгортання міжнародного тероризму, терористичних актів щодо країн Заходу з боку фундаменталістів ісламу. Нині, як відомо, міжнародний тероризм, особливо після подій, датованих терористичним нападом 11 вересня 2001 р. у США, терористичною атакою 11 березня 2004 р. у Мадриді та жахливими подіями у Беслані на початку вересня 2004 р., посідає першу сходинку в ієрархії світових загроз. Показово, як зазначає французький дослідник О. Руа, що випадки вестернізації фундаменталістського ісламського дискурсу, який запозичує теми та поняття у протилежної сторони, не тільки не змінюють сутності цього дискурсу, не роблять його ліберальнішим, а, навпаки, сприяють подальшій радикалізації [151].

Другий підхід — східний; до нього належить решта людства, велика частина якого щиро поважає державну владу незалежно від її політики, не знає навіть про існування західних “прав людини” і, найголовніше, навряд має потребу в них. Звідси випливає висновок, що соціум через релігію, сім’ю, належне вихован-

ня і контроль не тільки може, а й зобов'язаний зростити у людині шляхетний альтруїзм на протигагу тваринним “хапальним” інстинктам. А це вже інше розуміння природних прав — у їх духовному сенсі. Зокрема, пропонуємо розуміти природне право як людську совість, за допомогою якої розрізняють справедливе і несправедливе, а увага акцентується на обов'язках людини перед суспільством.

Справедливість, право і релігія. *Справедливість безпосередньо пов'язана із правом.* Справедливість (*justitia*) і за значенням, і за етимологією пов'язана з правом (*jus*), означає наявність в соціальному світі правового початку і виражає його правильність, імперативність і необхідність. Латинський термін “*justicia*” перекладається як “справедливість” і “правосуддя”. До речі, у законодавстві України як синонім терміна “правосуддя” вживається поняття “судочинство”. Пропонуємо розрізнати їх. Правосуддя — це правдиве, справедливе судочинство. Підтвердження цієї думки можна знайти в образі богині справедливості Феміди з вагами правосуддя. Цікаві символічні засоби використані для цього образу: зав'язані очі, що означають рівний (однаковий, але не зрівняльний) правовий підхід до всіх (прояв абстрактно-формальної рівності), терези тощо.

Досить часто термін “несправедливість” вживається як синонім категорії “безправ'я”. За логікою якщо “неглибокий” є запереченням “глибини”, то несправедливе право не є правом.

Справедливість і релігія. Аналізуючи філософську, теологічну літературу з питань справедливості, слід зазначити, що практично всі спроби в пізнанні справедливості спрямовані на уявлення її першооснови як метафізичної сутності, ідеального атрибута, цінності, здатної існувати незалежно від суб'єкта, розгортатися в потойбічній сфері. Таке трактування характерне для більшості філософських вчень, доктрин середньовіччя, нового і новітнього часу, багатьох історичних різновидів теорії природного права.

Відомо, що разом з теологією, але вже у межах власне філософії, розробляється філософія релігії. Найколеритнішими посталями, які репрезентують цей напрям, є св. Августин, Хома Аквінський та ін. У розроблення філософії релігії зробили значний внесок такі видатні мислителі, як Ф. Шеллінг і Г. Гегель, яких ніяк не можна віднести до теологів. Водночас набула розвитку як напрям філософії релігійна філософія, що теж не є власне

теологією, наприклад філософія Вл. Соловйова, С. Л. Франка, І. А. Ільїна та ін. До релігійної філософії слід віднести також окремі роботи відомих юристів: Л. І. Петражицького, Н. К. Ренненкампа, І. Бентама, Ф. К. Савиньї, К. Бергбома, А. Меркеля, Ф. Регельсбергера, А. Рейнаха, А. Кауфмана та ін.

Якщо філософія релігії концентрується на науковому обґрунтуванні релігійних постулатів (які, по суті, є нормами поведінки людини не тільки у взаємовідносинах з Богом, а й переважно з іншими людьми, тобто, йдеться про врегулювання суспільних відносин, правову сферу), то в межах релігійної філософії досліджуються такі цінності, недотримання яких істотно негативно впливало б на виживання, безпеку людини. Такими є цінності, зазначені у релігійних джерелах, що діють як космічні закономірності, встановлені Вищим Розумом. Ці закономірності, правила керують нашим життям. Творець, як зазначається у цих джерелах, посилає добро (доброту), якщо ми підпорядковуємо свою поведінку цим правилам, або покарання (кару) в разі їх порушення. Причому встановлені закономірності діють неухильно і неминуче. Вони, безумовно, помічені людством і на них вказується у багатьох наукових роботах. Так, досліджуючи зв'язок сучасних соціальних, етнічних і релігійних агресій з природними катаклізмами, багато хто з авторів наукових праць, перебуваючи навіть на матеріалістичних позиціях, зазначають, що природа адекватно відповідає на ці агресії — землетрусами, епідеміями, пандеміями, посухами, смерчами тощо. Але природа, згідно з матеріалістичним її розумінням, не наділена свідомістю. Для пояснення цього доцільно звернутися до ноосферної концепції В. Вернадського.

Ноосфера — надзвичайно важливе поняття, уявлення про яке до останнього часу залишається у багатьох вчених неузгодженим. У концепції ноосфери поєдналися матеріалістичні, релігійно-філософські та ідеалістичні погляди на роль і значення людини, людського інтелекту, людської технологічної могутності в житті біосфери і планети в цілому.

В. Вернадський вважається головним творцем ноосферної концепції. В 1925 р. у статті, опублікованій в Парижі, він писав: “У біосфері існує велика геологічна, можливо, космічна сила, планетарна дія якої зазвичай не береться до уваги в уявленнях про космос... Ця сила є розум людини, цілеспрямована і органі-

зована воля її як істоти суспільної...”. Проте термін “ноосфера” Вернадський ще не використовував¹.

Вважається, що ноосферна властивість нерозривного взаємозв'язку суспільства і природного середовища може пояснити зв'язок між поведінкою людей і наступними явищами, що відбуваються у природі. Тоді сучасні катаклізми — це реакція природи на втрату суспільством “розуму”. Надалі ноосферна ідея В. Вернадського розвивалася, орієнтуючи людство на врахування у своїй життєдіяльності законів функціонування Всесвіту. Зазначалося про наявність Свідомості (Абсолютного Розуму), яка змінює хід перетворення речовин на Землі та управляє процесами, що відбуваються на нашій планеті.

Можна стверджувати, що ідея щодо врахування людством у своїй життєдіяльності законів функціонування Всесвіту відродилася, набула глобального поширення у дещо новій і більш актуалізованій формі після Всесвітньої конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро — у формі стратегії сталого, екологічно-соціально-економічно збалансованого розвитку людства. Як відомо, одним з важливих міжнародних документів, у якому розглядаються макроекономічні та еколого-економічні проблеми людства і наводяться пропозиції щодо їх розв'язання, є “Порядок денний на XXI століття”, схвалений на Міжнародному форумі в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. Цей документ, підготовлений Комісією з навколишнього середовища і розвитку ООН, містить понад 100 програм, які охоплюють надзвичайно широке коло проблем — від подолання злиднів до підсилення ролі громадськості у вирішенні екологічних негараздів.

Всі дослідники єдині в одному: необхідно різко знизити навантаження на біосферу, замінивши концепцію необмеженого споживання “дарів природи”, безперервного зростання “благ цивілізації”, що обертаються в кінцевому рахунку злом для людини, яка була стратегією макроекономічного мислення впродовж багатьох десятиріч років, концепцією сталого розвитку.

Дослідження національного менталітету так званих “нових українців” свідчить, що у них домінують більшою мірою порівняно з олігархами деяких інших країн прагнення до відчайдуш-

¹ Термін “ноосфера” (грецьк. *noos* — розум) вперше у 1927 р. запропонував французький філософ і математик Едуар Леруа разом зі своїм колегою — геологом, палеонтологом і теологом П'єром Тейяром де Шарденом.

них змагань у споживацькій сфері. Українські намагаються перевершити один одного у кількості поверхів і розмірів домівок, розмірах і вартості автомобілів тощо. Якщо, скажімо, людина найняла будівельників із закарпатських регіонів, то її сусід зажадає турків, примусить їх під час робіт говорити турецькою, щоб чули сусіди. Представники влади, бізнесмени багатих європейських держав користуються простенькими і маленькими авто, які мало споживають пального, українська еліта тяжіє до мерседесів і майбахів. Якщо, наприклад, шведські депутати проживають у службових приміщеннях типу гуртожитків, то вітчизняні депутати, високопосадовці всіх гілок влади прагнуть до шикарних апартаментів і неодмінно до їх привласнення.

Справедливість і закон. Проаналізуємо деякі вислови філософів щодо взаємозв'язку справедливості та закону, оскільки ці питання можна було б віднести до філософії законотворення. Відповідні висновки можуть бути головними її принципами, які можна і навіть потрібно розвинути стосовно галузей юридичної науки. Адже забезпечення відповідності правових актів вимогам моралі, справедливості є важливим питанням, що виникає у контексті конструктивного законотворення. У цьому аспекті достатньо послідовною є філософська ідея щодо розподілу права на дійсне (справедливе, моральне) і недійсне. В основі цього розподілу, на нашу думку, — ідея спрямованості позитивного права на досягнення своєї мети — забезпечення справедливості. Отже, всі юридичні норми, які ми відносимо до права, можна поділити на ті, що відповідають (дійсне право) і не відповідають (псевдо-право, антиправо) своїй меті.

Дійсне право самодостатнє, не потребує для здійснення правозастосування будь-яких додаткових рішень. Прикладом дійсної норми може бути ч. 2 ст. 8 Конституції України, згідно з якою “норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.” Поняття “*антиправо*”, за Г. Гегелем, використовується у розумінні видимості права. Істина цієї видимості полягає в тому, що вона нікчемна, і право поновлюється за допомогою заперечення свого заперечення.

Дійсне право, правова політика спрямовані на забезпечення цілей і завдань, які з позицій пересічного громадянина вважати-

муться справедливими. Водночас у будь-якому випадку підданий або громадянин зобов'язаний, за словами Б. Спінози, “виконувати накази держави, хоча б він і вважав їх несправедливими” [115]. Лише державні накази, що кваліфікуються як злочинні, можна не виконувати. Згідно зі ст. 60 Конституції України “ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність”.

Глава 3

ТЕОРЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Сильна держава. Об'єднання людей, спершу в межах родоплемінної організації, а потім держави, ініціювалося страхом і мало головну мету — забезпечити власну безпеку. При цьому певна безпека людині могла гарантуватися тільки в умовах державної організації — платного апарату організованого насильства. При цьому, чим вища потенційна його можливість, тим менше насильства в суспільстві, тим вищий рівень безпеки людини. Цю закономірність обґрунтував Н. Еліас у роботі “Цивільний процес”. Виходячи із сформульованої М. Вебером концепції становлення держави як банди, що виходить переможцем з війни із собі подібними (відмінність між бандою і політичним (державним) співтовариством полягає в легітимності останнього), він показав історичну діалектику насильства. Успішне насильство призводить до зростання його потужності та концентрації. Монополія на насильство зумовлює його усунення з повсякденного життя, а отже загальну паціфікацію, зменшення загрози насильства, забезпечення безпеки людини. Таким чином, ефективне застосування насильства призводить до того, що воно отримує, з одного боку, маргінальний статус (є крайнім і забороненим способом дії, а не головним, як раніше), а з іншого — потенційно може використовуватися із стовідсотковою ефективністю. Отже, для зменшення насильства потрібне збільшення його потенційної ефективності. Цей висновок видається цікавим і конструктивним. Він пояснює доцільність сильної держави як всередині країни — для забезпечення внутрішнього порядку, так і у зовнішній сфері, розкриваючи сутність таких приказок, як “хочеш миру, готуйся до війни”, “краще мати власну армію, ніж годувати чужу”, тощо.

Монополізація насильства як результат прямої фізичної боротьби відкриває можливості вільної і мирної економічної конкуренції в тих регіонах, де усунуто насильство. Військова держава дає життя цивільному економічному суспільству. Цю проблему

ще у XVIII ст. поставив А. Фергюсон у своїх “Дослідах історії громадянського суспільства”, розмірковуючи над прагненням певного суспільства узяти під контроль військову організацію, щоб остаточно забезпечити себе від випадкових витівок військової аристократії. Проте ні монополія на насильство, ні сила і ефективність держави ніколи теоретиками громадянського суспільства під сумнів не ставилися, оскільки передбачалося, що всі люди зацікавлені в її охоронних і судових функціях, без яких безпека людини не може гарантуватися.

У сучасній державі — апараті організованого насильства — створюється система різноманітних органів із забезпечення безпеки людини. Це не тільки правоохоронні (органи юстиції, суди, прокуратура, силові структури, органи попереднього слідства і дізнання, виконання покарань), а й спеціальні органи. Зокрема, в Україні діє Служба безпеки України, органи міліції, прокуратури, Міністерство надзвичайних ситуацій. Відповідно до Конституції України створена і функціонує Рада національної безпеки і оборони при Президентові України, є Комітет з національної безпеки і оборони у складі Верховної Ради. Розроблено і схвалено Верховною Радою концепцію національної безпеки, під якою розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Головним об'єктом національної безпеки за Концепцією є громадянин — його права і свободи; основними принципами — пріоритет прав людини, верховенство закону, а також договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів. Класифіковано загрози національній безпеці України в політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній та інформаційній сферах. До загроз політичній безпеці віднесено посягання на конституційний лад і державний суверенітет, втручання у внутрішні справи з боку інших держав, відсутність ефективних механізмів забезпечення законності та ін.; економічній безпеці — неефективність системи державного регулювання економічних відносин тощо. Водночас така загроза, як дедалі більше зростання утримання бюрократичного державного апарату, не названа, хоча згідно з нашими розрахунками, вони є чи не найнебезпечнішою серед усіх інших.

Так, правоохоронні органи в Україні охороняють переважно можновладців. В той же час захиститися від них за допомогою

цих органів простій людині навряд чи вдасться. Те саме стосується і спеціальних органів, скажімо, РНБО. Якщо ж додати, що і судові органи є корумпованими й діють за вказівками влади, а не закону, можна дійти висновку, що держава в Україні незадовільно виконує свої головні функції — охоронні та судові. Ступінь бюрократизації держави (як і будь-якого іншого явища) вимірюється ступенем відхилення її від свого дійсного призначення. Головне призначення держави — це забезпечення безпеки усіх громадян, а не окремих членів суспільства, здійснення правосуддя, а також справедливий перерозподіл одержаного суспільного доходу. Чим більше держава відхиляється від сумлінного виконання зазначених функцій стосовно усіх своїх громадян, а можновладці вирішують власні, шкурні питання, тим більш бюрократичною вона є.

Бюрократизація держави виявляється у змісті її рішень, неприйнятті потрібних тощо. Так, згадана концепція національної безпеки є досить неконкретною, аморфною. У ній, наприклад, чомусь не названі такі загрози політичного характеру, як громіздкий державний апарат, утримання якого не під силу країні. Як відомо, більшість населення України перебуває на грані виживання, у стані відчаю. Є достатньо аргументів стверджувати, що саме непомірні бюджетні витрати на утримання держапарату та несправедливе забезпечення такої важливої державної функції, як перерозподіл прибутку, коли за мізерного про шарку середнього класу українське суспільство розподілилося на олігархів (з десятків сімей, що захопили багатства країни і володіють ними) і решту українців, є причиною вимирання людей, скорочення чисельності громадян на 7 млн. Посиленню цієї вже не загрози, а смертельної небезпеки для населення, яку створює власна бюрократія — державна влада, сприяють і порушення принципу утримань та противаг, узурпація влади з боку високопосадовців. У концепції немає конкретних завдань з нейтралізації і упередження корупції, номенклатурного капіталізму, відмивання “брудних” грошей, хоча збереження умов для подальшого пограбування країни є загрозою і політичній, і економічній безпеці. Нічого не сказано в ній і про незаконні технології проведення виборів, повсюдного застосування так званого адмінресурсу як загрози політичній безпеці тощо.

У Законі України про РНБО (1998), сформульовано його компетенцію і функції, визначено напрями державної політики з нейтралізації загроз у деяких з названих вище сфер. Зокрема, це створення дієвих механізмів захисту прав громадян України в країні й у світі; протидія неконтрольованому впливу національних матеріальних, фінансових, інтелектуальних та інших ресурсів; застосування комплексних заходів безпеки щодо входження країни у світовий інформаційний простір та ін. Проте ці законодавчі приписи багато в чому залишаються бюрократичними, непрацюючими, державний апарат, у тому числі РНБО, як свідчить практика, значною мірою є не засобом забезпечення безпеки, прав людини, а суттєвою загрозою, чинником небезпеки для власних громадян. Все це негативно впливає на рівень визнання влади, її підтримки, легітимності.

Легітимність влади. Разом із законністю влади існує і таке поняття, як її легітимність. Легітимність є формою підтримки, виправданням правомірності застосування влади і здійсненням конкретної форми правління державою в цілому або її окремими структурами. Поняття “легітимність влади” вперше було введено відомим німецьким політологом Максом Вебером. Він же показав, що легітимация (отримання владою визнання її такою) не у всіх випадках є однотипним процесом, що має одне і те саме коріння, одну підставу.

М. Вебер вирізняв такі типи класифікації легітимності:

- *традиційна легітимність*, що формується на основі віри людей в необхідність і неминучість підпорядкування владі, яка отримує в суспільстві (групі) статус традиції, звичаю, звички до підкорення певним особам або політичним інститутам. Цей різновид легітимності особливо часто трапляється за спадкового типу правління, зокрема в монархічних державах. Тривала звичка до виправдання певної форми правління створює ефект її справедливості та законності, що набуває високої стабільності та стійкості;
- *раціональна (демократична) легітимність*, що виникає внаслідок визнання людьми справедливості тих раціональних і демократичних процедур, на основі яких формується система влади. Цей тип підтримки виникає завдяки розумінню людиною наявності сторонніх інтересів, що передбачає необхідність вироблення правил загальної поведінки,

дотримання яких створює можливість для реалізації її власних цілей. Іншими словами, раціональний тип легітимності має нормативну основу, характерну для організації влади у складно організованих суспільствах;

- *харизматична легітимність*, зумовлена вірою людей в якості політичного лідера, що визнаються визначними. Цей образ непогрішної, наділеної винятковими якостями людини (харизма) переноситься громадською думкою на всю систему влади. Беззастережно вірячи всім діям і задумам харизматичного лідера, люди некритично сприймають стиль і методи його правління. Емоційне захоплення населення, що формує цей вищий авторитет, найчастіше виникає в період революційних змін, коли руйнуються звичні для людей соціальні порядки та ідеали, і вони не сприймають вже ні колишніх норм і цінностей, ні правил політичної гри, що тільки ще формуються. Тому харизма лідера втілює віру і надію людей на краще майбутнє в смутний час. Але така беззастережна підтримка володаря населенням нерідко обертається на цезаризм, вождізм і культ особи [22, 440].

Крім зазначених способів підтримки влади деякі вчені виділяють також інші, додаючи легітимності універсальнішого і динамічнішого характеру. Так, англійський дослідник Д. Хелд разом з наведеними типами легітимності пропонує такі її види:

- *“згода під загрозою насильства”*, коли люди підтримують владу, побоюючись загроз з її боку аж до загрози їх безпеці;
- *легітимність, заснована на апатії населення*, що свідчить про його байдужість до стилю, що склався, і форм правління;
- *прагматична (інструментальна) підтримка*, за якої довіру до властей, виявляють в обмін на обіцянки ними певних соціальних благ;
- *нормативна підтримка*, що передбачає збіг політичних принципів, які поділяються населенням і владою;
- *вища нормативна підтримка*, що означає повний збіг такого роду принципів [130].

Англійський мислитель Е. Берк [15, 480] аналізував легітимність не саму по собі, а у зв'язку її з певним режимом, конкретними громадянами. На його думку, лише позитивний досвід і звичка населення можуть зумовити побудову такої моделі влади,

за якої вона задовольняла б інтереси громадян і, отже, могла б користуватися їх підтримкою. Причому цей досвід і відповідні умови повинні формуватися, накопичуватися еволюційно, перешкоджаючи свідомому конструюванню легітимності. Деякі вчені виділяють також *ідеологічний тип легітимності*, що провокує підтримку властей з боку громадської думки завдяки активним агітаційно-пропагандистським заходам правлячих кіл. Вирізняють також *патріотичний тип легітимності*, за якого вищим критерієм підтримки властей визнається гордість людини за свою країну, за її внутрішню і зовнішню політику.

Слід сказати і про *ідеологічну легітимність*. В історії класових держав завжди надавалося істотне, а нерідко першорядне значення ідеологічному узаконенню існуючих політичних режимів. Ідеологічна легітимність влади — історична реальність, яку неможливо заперечувати, як було б безглуздо ігнорувати прагнення влади до самоствердження за допомогою самовиправдання. Відомо, що монархи прагнули обґрунтувати своє право на панування, використовуючи психологічні стереотипи. Інші властители, наприклад Катерина III, намагалися поставити на службу пануючій владі ідеї французьких просвітителів, а прусський монарх — філософію Гегеля.

Про роль ідеологічної легітимності переконливо писав Токвіль у 30-х роках XIX ст. У політичних діях в образі думок і переконань щодо легітимності держави і управління він бачив джерело покори і згоди. Без такого загального переконання жодне суспільство не може процвітати, навіть існувати, оскільки без ідей, яких дотримуються усі, неможливі сумісні дії, а без сумісних дій можуть існувати люди, але не може бути ніякого соціального організму. Для існування суспільства необхідно, щоб певні ідеї опанували умами всіх його громадян і згуртували їх.

Цивілізовані панівні еліти у наш час досить добре засвоїли те, що писав Токвіль, а згодом неодноразово підкреслювали теоретички марксизму. Нині для забезпечення ідеологічної легітимності свого панування еліти використовують потужність науково-технічних та інформаційних засобів, які завжди були і залишаються наймогутнішим інструментом.

Засоби масової інформації давно стали “четвертою владою”. “Є сила, — писав Монтезь’є, — ще відома століттю Макіавеллі; це преса, що довгий час була заборонена, але поступово набула

сили “четвертої влади”. Саме завдяки їй виявляється рух ідей у сучасних народів. Функції преси схожі з функціями поліції: вона, виражаючи потреби громадян, передає скарги, викриває зловживання, беззаконні дії, примушує до моральності всіх володарів влади, для чого їй досить поставити їх перед лицем громадськості”.

Наведені типи легітимності влади, як правило, в реальній політичній практиці переплітаються і є взаємодоповнюваними. Домінування певного з них пов’язане з типом існуючого режиму. Так, харизматична влада характерна для авторитарних систем, тоді як в умовах демократії політичне життя визначається пануванням закону. Проте проблеми легітимності влади, як зазначають дослідники, існували та існують різною мірою у всіх системах, у тому числі в демократичній.

Для підтримання легітимності влади, зазначає П. Шаран, використовуються багато засобів. Зокрема: зміни законодавства і механізму державного управління відповідно до нових вимог; прагнення використовувати традиції населення в законотворчості та здійсненні практичної політики; реалізація легальних запобіжних засобів проти можливого зниження легітимності влади; підтримання в суспільстві законності та правопорядку.

Філософські проблеми державотворення. Державотворення, формулювання пропозицій щодо створення (моделювання) державного апарату також є питаннями конструктивної філософії, які мають бути розглянуті в межах дослідження теоретико-методологічних проблем вдосконалення державної правової політики. Побудова ефективного державного апарату, конкурентного уряду повинна ґрунтуватися на міцній теоретико-філософській базі. За словами Дж. Вулфенсона, “Історія наполегливо повторює, що добрий уряд — це не розкіш, а життєва необхідність. Без ефективного державного апарату стійкий розвиток, і економічний, і соціальний, неможливі”. Дослідження наукових поглядів на проблему (а в цій главі розглянуто переважно питання, пов’язані з філософією держави як суб’єкта правової політики) свідчать, що теоретико-філософському аналізу державотворення у літературі не приділялося достатньо уваги.

Попередньо розглянемо погляди філософів-державознавців на державотворення. Розрізняючи держави за формою правління (монархічною і республіканською), більшість з них доходили

висновку про те, що цей поділ водночас символізує спрямованість державної політики. У першому випадку залежно від волі, моральних якостей правителя його суб'єктивна правова політика могла бути спрямована на інтереси народу (добрий правитель) або на власні (поганий правитель). У першому випадку, фактично в умовах демократії, правова політика має відповідати інтересам народу, оскільки він і є її суб'єктом. Звідси й оцінка ролі держави або як безперечного блага, або як зла. Ознайомлення з поглядами класиків політичної думки на роль (позитивну або негативну) держави почнемо з Аристотеля.

Держава за Аристотелем. На його думку, державність є найвищою мірою корисним утворенням: вона природно виникає “заради досягнення благого життя”, “для самодостатнього існування” [9, 10]. Автор “Політики” геніально передбачив призначення держави, про яке йдеться у Біблії. Порівняйте: “Влади встановлені для підтримання в людях безтурботного життя, порядку і захисту від насильства”. “Прошу робити молитви, прохання, моління, віддяки ... за царів і за всіх начальницьких, щоб проводити нам життя тихе і безтурботне” (Тим. 2:1-2). Отже, створення для людей безтурботного життя, нейтралізація загроз людині є сутністю держави.

Водночас Аристотелю добре відомі факти негативного застосування влади в державі, правильні та неправильні її форми, що виявляються в антинародній державній політиці, але навіть найгірша з цих форм — тиранія не позбавляє державу (щодо її призначення) позитивного соціокультурного змісту. Держава в очах Аристотеля ніколи не є злом, антицінністю.

Цицерон, як і Аристотель, вбачає в державі благо, надбання народу. З погляду розуму і душі, вважав Цицерон, з усіх суспільних зв'язків для кожного з нас найважливішими, найдорожчими є наші зв'язки з державою. “Любими для нас є батьки, діти, родичі, близькі друзі, але батьківщина одна охопила всі прихильності всіх людей” [131, 57]. В увявленні цих мислителів держава — споконвічний благодійний стан, політика миру. Тільки вона забезпечує членам політичного співтовариства можливість реалізовувати і розвивати свою природу, без неї їм ні за яких умов не обійтися. На їхній погляд, у кожному з емпірично існуючих політичних співтовариств наявна ця добродійна квінтесенція держави. Тому усі вони (навіть одіозні за формою, режимом тощо) залишаються необхідними і позитивними факторами людського буття.

Щодо внутрішньої організації Аристотель вбачає в такій колективності не просто деяке нагромадження людей, а союз, асоціацію громадян — людей вільних і рівних. У межах цього союзу він розрізняє у своїй моделі держави різні суспільні групи, інститути публічної влади, диференціює політичні ролі (панівні та підвладні), норми і процедури політичного життя та ін. Головним у його підході до внутрішньої структури держави є саме властивість “союзності”, цілісності, що існує в ній і складається з усіх без винятку її членів (громадян) [10]. Політика саме такої держави відображатиме інтереси народу, а не державного апарату. Ось чому сприйняття держави (організації) як єдиної цивільної громади, політичного співтовариства міцно утвердилося в історії європейського філософського менталітету.

В Аристотеля щодо цього виявилось багато послідовників, наприклад, Цицерон, якого з Аристотелем зближує моделювання держави в образі політично організованого і дієвого народу. У діалозі “Про державу” народ показаний як об’єднання людей (громадян), пов’язаних між собою “згодою в питаннях права і спільністю інтересів” [131, 39]. Цицерон розрізняв кілька ступенів (форм) людського співжиття, але найважливішою з них вважав цивільну громаду. З його трактату “Про обов’язки” випливає, що цивільна громада, яка поєднує в одне ціле всіх її громадян (народ), і є державою, оскільки вона має конститутивні ознаки останньої, а громадяни — загальні інтереси, що інтегрує їх. Належність їх до однієї й тієї самої цивільної громади відображають, зокрема, “форуми, храми, портики, вулиці, закони, права, правосуддя, голосування” [131, 53].

Таким чином, корисність держави для людей (виникає “заради досягнення благого життя”), ідентифікація її з усім населенням країни (як єдина цивільна громада) — все це характерне для сприйняття держави видатними мислителями того часу.

Епоха європейського Середньовіччя. Проблему прийняття державності як такої, віднесення її до явищ, позначених знаком добра, намагався вирішити теолог Хома Аквінський. Він вбачав у державі невід’ємний елемент універсального, світового порядку, творцем і розпорядником якого є Бог. Цього досить, щоб вважати державу священним об’єктом. Але ж влада, державна політика у багатьох реальних державах є аморальними, немає і натяку на ознаки святенності. Ця ситуація викликає великий сумнів у при-

четності подібних держав до універсального, світового порядку, встановленого і підтримуваного Богом.

Зняти цей сумнів покликана диференціація складових державної влади, введена Аквінатом. Перша і найголовніша серед них — прийняття державності як такої, віднесення її до явищ, позначених знаком добра, що є сутністю влади, тобто визнання відносин панування — підпорядкування, коли воля осіб, які перебувають на вершині соціальної ієрархії, рухає нижчими прошарками населення. Ці відносини створені самим Богом. Отже, сутність державної влади незмінно божественна. Друга складова державної влади — її форма, тобто походження, способи набуття. Третя складова — користування державною владою [158, 1]. Аквінат допускає (і визнає), що надбання державної влади і користування нею (діяння рук людських) можуть бути поганими, несправедливими і навіть злочинними. Іншими словами, друга і третя складові нерідко суперечать божественній волі. Так Аквінат у межах католицької теології розвиває й усталює ставлення до державності, що ґрунтується на її поважанні, баченні в ній неминучої цінності, запереченні революційного шляху вирішення проблем, пов'язаних з невідповідністю влади настановам Творця, неукліним виконанням людьми, незважаючи ні на що, своїх обов'язків.

В епоху Середньовіччя з аристотелівських позицій визначали структуру держави Хома Аквінський і Марсилій Падуанський. Кожний з них пристосовував ці уявлення до своїх позицій, брав з них і модифікував саме ті твердження, які були йому потрібні. Хома Аквінський залучив, наприклад, ту частину моделі держави за Аристотелем, відповідно до якої держава за природою передувала кожному індивідові [1]. І це закономірно, тому що ціле за необхідності передре частині. Але для їх концепцій симптоматичним є ототожнення держави з цілим. У концепції Хоми Аквінського держава моделюється як політичне співтовариство, утворене ремісниками, хліборобами, солдатами, політиками та іншими його членами. Лише всі вони разом становлять таку спільність. Саме через цю ознаку (цілісність) позначається ним держава: “Місто-держава є досконалою спільністю” [158].

Іншою аристотелівською моделлю користується Марсилій Падуанський. Він спирається (у праці “Захисник світу”) на уявлення Аристотеля про співвідношення матерії та форми, оперуючи

ними для опису типів людського співжиття. У державі — одному з типів такого співжиття — автор розрізняє матерію — людей, які консолідуються в політичне співтовариство, і форму — правову політику, що перетворює це політичне співтовариство на цілісний живий організм. Держава, на його думку, — це ідеальне цивільне суспільство, “постійний союз, завдяки якому людина досягає самодостатнього життя” (цит. за [52, 47]).

Період Відродження. Англійський філософ Томас Гоббс розумів державу, державну політику як засіб обмеження “боротьби всіх проти всіх”. За Т. Гоббсом, “Левіафан” уособлює загальну владу, здатну тримати людей у страху, спрямовувати їхні дії на загальне благо і тим упорядковувати соціум. Таку організацію можна створити тільки шляхом зосередження всіх прерогатив і сил в одній людині або в угрупованнях людей. Якщо таке відбувається, то об’єднана подібним способом в одній особі безліч людей називається державою (*civitas*) [32, 133]. Але не ця безліч є носієм особи держави. Вигляду держави набуває монарх. Т. Гоббс виходить з того, що лише в цій людині (або у відповідних групах осіб) закладено сутність держави, верховну владу, суверенітет. Володарем суверенітету — суб’єктом правової політики — і є держава, покликана дати підлеглим світ, забезпечити їхню безпеку [32].

Багато мислителів, які державу вважали позитивно значущою соціальною інституцією, бажали б сформувати у суспільстві саме таке ставлення до влади. Розуміючи, що воно цілковито залежить від справедливості політики правителя, вчені наголошували не лише на формі, а й на змісті — духові цієї політики. Закон є формою донесення духу справедливості політики, тим, що має поєднувати людей, надихати їх на виконання своїх обов’язків, любов до держави. Ця думка чітко виражена в “Духові законів” Ш. Монтеск’є: “Якби я міг зробити так, щоб люди одержали нові підстави полюбити свої обов’язки, свого государя, свою батьківщину і свої закони, щоб вони відчули себе щасливішими у будь-якій країні, за будь-якого уряду, ... я вважав би себе найщасливішим з усіх смертних” [81, 160].

Державу в принципі (а не певні особливі, часом недосконалі держави) Г. Гегель розглядає не просто як благо, цінність, а як надцінність. Для нього держава асоціюється з вищою справедливістю. Це “хода Бога у світі”, “земнобожественна істота”, “за-

гальна й об'єктивна воля”, “дійсність конкретної свободи” тощо [27–29]. Модель держави за Гегелем подібна до моделі Аквіната, але він розглядає її ідеальну сторону.

В європейському політичному менталітеті схвальному сприйняттю держави як блага, досить потрібного і корисного людям порядку людського співжиття, здавна почав протистояти впливовий опонент — антиетатистська орієнтація, негативний погляд на державу, державну політику. Його прихильники вбачають у ній зло, джерело і вмістище різних соціальних пороків і лих. Однією з перших суттєвих спроб аргументації таких поглядів є праця Аврелія Августина “Про град Божий”, в якій показано два типи державної політики: один — це державна політика несправедлива, аморальна богопротивна, другий — справедлива, богоугодна. Ця модель також нагадує модель за Аквінатом, але відтворює її обидві сторони.

Ці типи державної політики в Августина — суть дві докорінно різні форми організації соціального співжиття. Щоб з'ясувати, звідки вони з'явилися, видатний теолог поділяє весь людський рід на два розряди: представники першого з них “живуть за людиною”, другого — “за Богом”. Саме ці два розряди людей Августин іменує “градами” (політикою, діями). Град, де “живуть за людиною”, — “град земний”; людська спільнота, яка живе “за Богом”, — “град Божий” [16]. Буття “граду земного”, засуджуваного Августином, нагадує дійсність історично існуючих політичних співтовариств. Цей град сповнений ворожнечі й егоїзму. У ньому відносини управління і підпорядкування виражають панування людини над людиною. Похіть влади тут такою ж мірою притаманна правителям, як і підвладному їм народу. Символами “граду земного” є політика Вавилону (у біблійному його описі) або Римської імперії. Перекрученість, диявольський характер “граду земного” — результат втілення в ньому свободи людини. Але не тієї свободи, що повинна використовуватися для беззаперечного виконання божественних заповідей і покори божому правлінню. У порядках “земного граду” уречевлюється та вільна свобода, за допомогою якої люди “живуть по-людськи”, зловживають наданими свободами, задовольняючи власні, суто людські (егоїстичні) інтереси. Отже, у “граді земному” свобода людини в цій її конкретній іпостасі не сковується. Навпаки, він радше навіть сприяє ствердженню такої. Варто зазначити, що після

Августина порівняно мало вчених вбачали наявність прямого позитивного зв'язку між державою (“земним градом”) і свободою індивіда (хоч і в зазначеному вище її значенні). Проте слід додати, що за всієї своєї нелюбові до “граду земного” Августин вважав, що за наявними реаліями державної політики необхідно визнати відносно корисну роль: задоволення в їх межах деяких економічних потреб людей, підтримання певного загального порядку та ін. [16].

Негативне сприйняття держави притаманне багатьом ідеологічним концепціям: анархістським, деяким ліберальним і соціалістичним (у тому числі марксистсько-ленінській). В них держава фігурує переважно не як політично цілісна колективність, а як така, що перебуває на певній дистанції від цієї колективності (надстоїть над нею), апарат, комплекс органів публічної влади. Такі два погляди на державу взаємозалежні.

Новий час. Видатні політичні мислителі щодо організаційної структури держави як суб'єкта правової діяльності продовжили багатовікову традицію сприйняття загального вигляду цього суб'єкта (держави) як політичної асоціації, рівномасштабної самому суспільству. Моделі Г. Гроція, Дж. Локка, І. Канта теж апелюють до філософських ідей цілісності. Так, М. Гроцій у своїй праці “Про право війни і світу” визначає державу як “досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі” [34, 74]. Отже, головне і вирішальне у його моделі: держава — це союз людей.

Приблизно так само моделює державу Дж. Локк. У праці “Два трактати про правління” він викладає свій погляд гранично чітко: “Під державою я увесь час маю на увазі не демократію або якусь іншу форму правління, а будь-яке незалежне співтовариство (*any independent community*), що латиняни позначили словом “*civitas*”; цьому слову в нашій мові найкраще відповідає термін “держава”. Він точніше виражає поняття, що позначає таке співтовариство людей” [74, 338]. Подібне моделювання держави повністю виключає можливість додання йому якихось інших рис.

Не менш однозначною є і кантівська модель держави. У філософському проекті “До вічного світу” І. Кант висловлюється в такий спосіб: “Держава не є таким же майном, що і земля, на якій вона розташована. Держава — це співтовариство людей, що саме розпоряджається і править собою” [59, 290]. У “Метафізичних

засадах вчення про право” міститься фактично аналогічний за композицією портрет держави: “Держава (*civitas*) є об’єднанням безлічі людей під егідою правових законів” [59, 127].

Чітко проглядається однаковість моделювання держави (організації) Аристотелем і Цицероном, Хомою Аквінським і Марсілієм Падуанським, Г. Гроцієм, Дж. Локком та І. Кантом. Немає сенсу знову розглядати уже виявлені нами елементи цього підходу, але потрібно підкреслити його особливість, яка поки не згадувалася. Полягає вона в тому, що класики політико-філософської думки не вбачали в образі держави якого-небудь іншого утворення, ніж політичне співтовариство — союз, що скріплюється певними залежностями людей, специфічна, єдина і цілісна безліч індивідів тощо. Тому для них держава не була комплексом якихось інститутів, групою осіб, окремою персоною, що перебуває ззовні цього політичного співтовариства, існує окремо від нього. Але від цього державність у їхньому уявленні не “роздвоюється” і тим більше не трансформується в адміністративно-поліцейську корпорацію.

Отже, для побудови бажаної моделі держави, державної політики у теоретичному плані мають бути виділені певні механізми, за допомогою яких забезпечувалася б такого роду цілісність, а отже і відповідна спрямованість цієї політики. Це можуть бути загальні ідеологічні цінності, національна ідея, патріотичні почуття, які мають базуватися на національних цінностях, належності до титульної нації тощо. Найбільш ґрунтовними вважаємо соціальні цінності, що впливають з релігійних вчень, зокрема християнської доктрини, оскільки вони є вічними, а отже наймудрішими. Водночас не можна стверджувати, начебто розглянута модель держави єдино відома світовій політичній думці. Так, загальним надбанням давньоіндійської політичної свідомості було сприйняття держави (царства) як “плоті” государя, правителя. Зокрема, іменування Каутильєю (в “Артхашастре”) елементів держави як членів, органів тіла — лише один із проявів звичайного бачення держави (царства) як тілесної структури, що безпосередньо співвідноситься з царем, точніше — похідній від плоті самого царя. У пам’ятниках давньоруської писемності (“Повість минулих літ”, “Слово о полку Ігоревім” та ін.) держава наявна насамперед в образі певним чином улаштованої землі.

У Західній Європі в XVI–XVIII ст. почало складатися сприйняття державності радикально інше, ніж зазначене вище. Дер-

жавність тут дедалі частіше асоціюється з правителем і його наближеними, з інститутами (органами) публічної влади, з корпусом чиновників, посадових осіб та ін. Уявлення про державність як політичне співтовариство в багатьох випадках перестає бути переважною формою її сприйняття. Ж. Боден у праці “Шість книг про державу” пропонує читачеві сприймати державу як справедливе управління “безліччю родин і тим, що їм належить, за допомогою суверенної влади” (цит. за [72]). Автор, як і Аристотель, розрізняє в державі якусь спільноту людей (“безліч родин”, домогосподарств), але зовсім не вона є у нього системотвірним елементом держави. Вона — лише об’єкт впливу з боку держави, якого визнається управління спільнотою людей, здійснюване суверенною владою в межах її правової політики. Імовірно, до Ж. Бодена державу ніхто так не сприймав. “Суверенітет”, “суверенна влада” — ключові слова, за допомогою яких він позначає державу. Суверенітет, вважає він, “є постільна й абсолютна влада держави”. Проте сутність проблеми в тому і полягає, що Ж. Бодену сама держава вбачається вже не стільки певним політичним співтовариством (тією ж сукупністю домогосподарств), не політичним союзом, скільки реалізатором своєї політики. Подібним реалізатором, на думку Ж. Бодена, не в змозі бути все співтовариство людей, але може (і повинен) бути государ (або верховний орган), який керує усією “безліччю родин”. Таким чином, народ як суб’єкт політичної діяльності відсувається на задній план і підмінюється суверенітетом государя, а тому держава починає уособлювати і втілювати в собі государя (або орган, наділений прерогативами останнього).

Ж. Боден мав вагомі соціально-історичні й теоретичні підстави виокремити і гідно оцінити в уявленні про державність таку її безперечно фундаментальну ознаку, як суверенність. Але запропонована ним інтерпретація носія цієї ознаки означала різке відділення носія суверенітету від того політичного цілого, нерозривною органічною частиною якого він є, усередині якого існує, завдяки якому наділяється суверенністю і тільки в межах якого має свій сенс. Тут перед нами не просто уявне відділення частини від цілого, а й водночас перенесення (свідоме або несвідоме) статусу цього цілого на його частину (хоч і важливу).

Позиція Ж. Бодена сприяла вкоріненню в європейському політичному менталітеті звичаю вилучати інститути публічної влади

(разом із зайнятими в них особами) із простору політичного співтовариства, протиставляти пануючих підданам (умовчуючи про їхню належність до того самого політичного цілого), підносити інститути публічної влади (частини) як єдиновладного суб'єкта державної політики над усім політичним співтовариством (над цілим). Цю позицію відстоював і розвивав Т. Гоббс. Щоправда, на її захист він наводить дещо інші аргументи, ніж Ж. Боден.

Враження деяких ранніх лібералів, анархістів, соціалістів щодо цінності держави поєднують її оцінку як фактора, який перешкоджає самоствердженню особистості, експлуатує людей, сковує їхню свободу. Згадані державознавці особливо підкреслюють, що держава — далеке і вороже індивідам утворення, несумісне з їхніми правами і свободами, із свободою суспільства в цілому. Вони випускають з поля зору, здавалося б, очевидну річ: права і свободи індивідів виникають, утверджуються, забезпечуються, певним чином здійснюються і гарантуються винятково усередині (і за допомогою) державно організованого суспільства. Поза цим суспільством вони — порожній звук, їх просто немає.

Обмеження кола суб'єктів державної політики лише особою государя або апаратом держави значно поширилося в Новий і Новітній часи. Ці уявлення переважали серед лібералів, анархістів, соціалістів. Один із засновників німецького лібералізму В. фон Гумбольдт (“Ідеї до досвіду, що визначає межі діяльності держави”) вважав державу складною багатогранною машиною, відмінною від суспільства, “національного союзу”, що є стосовно цієї машини іншою реальністю [36, 71]. На його думку, не політичне співтовариство людей, а вища незаперечна влада становить поняття “держава” [36, 52].

Незначними є розбіжності між гумбольдтовськими і бакунінськими (анархістськими) поглядами на коло суб'єктів державної політики. Важко запідозрити М. Бакуніна в симпатії до лібералів, у свідомому запозиченні їхніх поглядів. Проте подібно до них він уявляє державу організацією не рівновеликою суспільству, що утворює з ним єдність, а окремим від нього інститутом, який тримається “на трьох огидних речах: бюрократії, поліції та постійній армії... це видиме тіло експлуатуючого і доктринерського розуму привілейованих класів” (“Кнуто-германська імперія і соціальна революція”) [12, 262].

Хрестоматійні марксистські описи держави (що дають змогу виявити інтереси, а отже й оцінити справедливість, моральність державної політики). Для К. Маркса і Ф. Енгельса держава, у першу чергу, “є не що інше, як машина для придушення одного класу іншим” [79]. Це орган, що стоїть над суспільством (К. Маркс. “Критика Готської програми” [113, 22]). На їхню думку держава — “це тільки комітет, який керує загальними справами всього класу буржуазії” (“Маніфест Комуністичної партії” [113, 109]). В. Ленін практично лише відтворює марксистську модель держави як машиноподібне спорудження, знаряддя. Найчастіше у державі він вбачає лише інструмент панування певного класу, спеціальну організацію, створену цим класом з метою придушення своїх супротивників (“Держава і революція”). Те, що мислителі, моделюючи риси держави, стали висвітлювати різні організаційні та процедурні елементи її політики (інститути, ролі, процедури, норми, відносини тощо), безперечно, збагачувало сприйняття державності, політичного співтовариства як надзвичайно складно улаштованого організму. Але ці прийоми і притаманне їм зосередження уваги на окремих елементах держави призвели до формування її однобокого (і тому неповноцінного) образу як машини (сукупності установ), що відокремилась від політичної колективності й ззовні соціуму керує, як маріонетками, всіма членами політичного співтовариства, які нібито виступають лише як об’єкт державної політики.

Таким чином, стосовно сутності держави, а отже і кола суб’єктів державної політики, уявлення державознавців світу різняться, хоча проти позитивності цілей її створення фактично ніхто не заперечує. Такими цілями є задоволення економічних потреб людей, підтримання певного загального порядку тощо. Навіть тиранія, тоталітарний режим не позбавляють державу позитивного соціокультурного змісту. Державні інститути у будь-якому разі залишаються необхідними і позитивними факторами людського буття, але в межах позитивної спрямованості вектора дії державної влади ці інститути, зокрема посадовці, які їх уособлюють, можуть діяти як позитивно, так і негативно. Дуже важливо саме в межах філософії державотворення зрозуміти, як забезпечити справедливість державних рішень, визначити сутність справедливості та чинники, що впливають на неї. Якщо виявити ці чинники, то можна було б надавати відповідні рекомендації,

які виявилися б корисними і для народу під час обрання влади, і для самої влади при здійсненні нею правової політики.

Оскільки поставлене завдання є предметом самостійного дослідження, зазначимо лише, що головним надбанням філософії державо-законотворення повинні стати такі висновки: 1) про об'єктивність і заданість людям категорій добра, справедливості, моральності, істинності, правди; 2) неприпустимість суб'єктивної або суб'єктної інтерпретації цих категорій і тим більше насильницького їх запровадження у суспільстві.

Історія свідчить, що такі дії, особливо вчинені у державному масштабі, призводять до катастрофи, навіть, якщо вони здійснюються із найкращими намірами, в ім'я народу. Можна визначити певну закономірність, яка неодмінно спрацьовує, спричиняє соціальні катастрофи. Тому влада ніколи не повинна силоміць запроваджувати духовні, моральні цінності.

Ця концепція — бездіяльності влади щодо примушування людей бути моральними — була сформульована ще в сиву давнину. Автором її вважають давньокитайського філософа Лао-цзи¹ (VI–V ст. до н. е.), чий погляд донесені до нас історією. Він стверджував, що мудрий керівник не повинен прагнути переробити світ відповідно до власних уявлень про справедливість і благо, тому що зло все одно проб'ється і дасть у підсумку ще пишніші паростки своїх проявів. І чим більшими є блага зусилля, тим могутнішим — відповідне зло. Який поклик — така (за силою) і відповідь. Цю думку було підтверджено в античній філософії, блискуче розвинуто також Дж. Тойнбі у праці “Збагнення історії”; над нею плідно працювали і мислителі новітньої доби, особливо Вл. Соловйов і С. Франк.

С. Франк, юрист і видатний філософ, інтерпретував задум примусової досконалості світу як утопію, неспроможність якої

¹ Лао-цзи у своїй епохальній праці “Даодецзин” (“Книга про шлях до благодаті”) стверджував, що питання типу “що є істина, добро, справедливість” позбавлені змісту. Причина їхньої безглуздості полягає в тому, що кожне з цих явищ несе в собі свою протилежність. Тому правитель, намагаючись щось змінити, поліпшити, ніколи і ніде не в змозі передбачити віддалені наслідки своїх дій (стосовно нашого часу, зокрема, соціалістичної доби, це може бути, наприклад, освоєння цілинних земель, повернення річок назад, насадження “єдино вірної методології марксизму” тощо). Не можна, навіть із найбільш благими намірами, втручатися у сферу свободи (приватного життя людини, свободи совісті тощо) особи, порушувати її права, суверенітет.

виявляється на практиці через зовнішньоорганізаційні заходи (протиставляються внутрішнім спонуканням та інтересам), “примусове управління людською поведінкою”. “Найбільш разуче і парадоксальне в долі утопізму, — писав він, — те, що не тільки фактично, усупереч первинному задуму, він завжди призводив не до добра, а до зла, не рятував, а занашавав життя, що на цьому шляху самі рятувальники людства і самовіддані служителі благу якимось незрозумілим і несподіваним чином перетворювалися на безсовісних лиходіїв і кровожерливих тиранів. Утопічні рухи завжди розпочинаються революціонерами із самовідданою, палкою любов’ю до людей, готових віддати своє життя за благо ближніх. Такі люди не тільки видаються святими, а й певною мірою дійсно причетні, хоча і до якоїсь перекрученої, святості. Проте поступово, і саме в міру наближення до практичного здійснення своєї запевненої мети, вони самі перетворюються на людей, одержимих диявольською силою зла, або поступаються місцем лиходіям і розбещеним властолюбцям, мають їх своїми спадкоємцями” [128, 34].

У нещодавньому минулому всі зусилля державної машини радянської влади були спрямовані на підтримання жорстко контрольованого процесу перетворення чи не кожного немовляти на “активного будівника комунізму”, соціалізацію — “усупільнення” особистості, її знищення, перетворення неординарної, автономної людини на усереднену, стандартну, а тому і легко керовану, слухняну. І створений саме з цією метою відшліфований виконавчий апарат якомога краще сприяв цьому досягненню. Чиновник завжди апріорі був “мудріший” у питаннях — що, як, де і коли людина повинна робити. Тому зусилля правозахисних організацій, мета стандартів у сфері прав людини спрямовані на обмеження чиновника в його діянні, вказівці (водінні руками, звідси — рос. “руководитель”). І коли політична воля, спрямована на перехід від влади чиновницького апарату до влади законів пересилує спокусу владного “рукоблуддя”, вступають у дію механізми самоврегулювання, саморозвитку (самоврядування), які упорядковують “броунівський рух” інтересів індивідів у напрямі бажаних суспільством результатів. І діють ці механізми через надання прав і свобод, через так зване місцеве самоврядування, зумовлюючи несподіваним чином пожвавлення і зростання економіки, розквіт країни.

Проте правило “невидимої руки” (руки, що приносить благодатні результати) А. Сміта діє не за умови відведення державному апаратові ролі “нічного вартового” (концепція повного невтручання держави в економічні процеси є навіть шкідливою), а (і це головне) якщо його посадовці сприймуть етику чесного господарювання, побудовану на християнських принципах (“етику капіталізму”, як назвав її А. Вебер). Ця етика, за Вебером, почала формуватися ще в протестантських ересьях реформаційного руху, без якого жодна ринкова адміністративна та інші реформи становлення ринкової економіки були б просто неможливими¹.

На християнських засадах має будуватися не лише діяльність державного апарату, апарату управління. Головним завданням органів, які здійснюють законотворчу й суто управлінську діяльність, є створення умов для чесної конкуренції суб’єктів господарювання — національних товаровиробників у сфері як виробничої, так і торгової (здійснення тендерів тощо) діяльності. Ці суб’єкти мають бути захищеними у господарсько-правових відносинах, відносинах між собою (від необґрунтованих преференцій, пільг, що нерідко одержував бізнес, інтереси якого лобіювала влада), а також в адміністративно-правових відносинах (наприклад, у стосунках з податковими органами, які повинні діяти виключно на законних підставах). Крім того, суб’єкти господарювання мають бути захищеними власною державою від зловживань з боку іноземних товаровиробників, їх об’єднань, митних союзів, передусім від демпінгового або субсидованого імпорту.

Таким чином, йдеться про державні правові рішення, вимоги до них, а отже про відповідні вимоги до державної правової політики, філософію державотворення. Шляхи щодо створення такої філософії, яка б базувалася на християнських засадах, для вдосконалення системи органів державного управління буде розглянуто нижче.

---

¹ Наслідком цієї своєрідної революції в царстві духу було становлення суспільної свідомості, морально-релігійного імперативу, відповідно до якого межею свободи індивіда були вже не його терпіння, сумирність і лагідність (як в ортодоксальному православ’ї), а свобода другого соціального “атома” у суспільстві, що функціонує в моделі “броунівського руху”. Згодом цей світогляд було названо принципом “розумного егоїзму” який Е. Фромм назвав “етикою чесності”.

Глава 4

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ЗАКОНО-ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

4.1. Склад філософії законо-державотворення в цілому

Як зазначалося вище, конструктивна філософія права охоплює власне філософію і методологію законо-державотворення. Філософія законо-державотворення як наука має містити світоглядні ідеї, доктрини побудови, функціонування і розвитку державної влади, її правової політики. Ці ідеї формувалися від уявлень сприйняття державності як такої зі знаком добра чи зла, тобто від формального підходу до сутнісного її сприйняття, аналізу способів набуття державної влади та користування нею. Згадані способи можуть бути несправедливими і навіть злочинними. Отже, завданням методології законо-державотворення є визначення, а, можливо, і формування, справедливих законів, правової політики, державного апарату, а результатом вирішення — якість, справедливість цієї політики.

Цей результат, безумовно, має досягатися не за рахунок порад обраних до влади, розумних і добрих. Наукові рекомендації повинні мати на меті побудову ефективної системи, організації, яка б функціонувала, забезпечувала необхідний рівень якості державних рішень, незалежно від якостей керівників будь-якого рівня (побудова системи, не розрахованої на генія). Такі думки (щоправда, лише у становому, а не в конструктивному плані) вже висловлювались. Так, на думку Олександра І “гарні закони й настанови потрібніші та надійніші від гарних людей, які завжди з’являються завдяки лише щасливим випадкам”. Якщо ж “з’являються гарні закони й настанови”, то будь-які люди поведуться добре” [63, 291].

У конструктивному плані завдання полягатиме у формуванні методології розроблення, прийняття і реалізації рішень, забезпеченні їх необхідної якості. Але система може лише озброювати

керівника альтернативами рішень. З одного боку, він обмежений у прийнятті явно неякісного рішення, а з іншого — вибір з-поміж рівноякісних альтернатив залежатиме вже від якостей суб'єкта управління.

З інших позицій подібну думку розвивав Ж.-П. Сартр. Коли з безлічі різних можливостей вибирається одна, зазначає він, її цінність полягає “саме в тім, що вона обрана” [104, 326]. Тут увага акцентується на суб'єктивному (і суб'єктному) моменті “вибору”. При цьому рішення, які приймаються безпосередньо самою людською спільнотою, самими їх адресатами, користувачами, апіорі вважаються найбільш справедливими. Тому розглянемо питання прийняття владних рішень у процесі самоврядування, співвідношення процесів законо-державотворення і самоврядування.

Розглядаючи філософський конструктивний підхід до державотворення, будемо виходити з відомого бердяєвського положення про те, що держава існує не для того, щоб перетворити життя на рай, а для того, щоб воно не перетворилося на пекло. З цього положення може випливати принаймні, два висновки:

1. Не можна вимагати від держави того, що вона дати не може. Тобто не слід забувати, що держава — лише засіб: а) забезпечення безпеки людини; б) створення умов для розвитку підприємництва; в) перерозподілу того, що вироблено суб'єктами оподаткування. Щодо останнього, то цей перерозподіл має здійснюватися справедливо. Несправедливі рішення (малий відсоток відрахувань від прибутків) порушують перед Господом встановлений Ним обов'язок допомогти ближньому; великий відсоток може призвести до втрати бажання заробляти, і тоді не буде чого перерозподіляти. Держава має прийняти закони, які б, з одного боку, сприяли найефективнішій реалізації права на працю, підприємництво, власність, а з іншого — виключали б можливість реалізації такого природного права, як право на виживання за рахунок іншого, ЗЛОвживання своїми правами. Держава повинна ефективно (мудро) захищати нас (за наші кошти) від нас самих, від себе та інших держав.

2. Слід: а) відмовитись від люмпенського паразитування, вимагання “хліба і видовищ” (ми ж люди, а не паразити). На допомогу слід розраховувати лише тоді, коли ти фізично не можеш заробити сам; б) забезпечити свій захист від наших “слуг”. Точ-

ніше, держава має себе обмежити щодо можливостей своїх посадовців створювати для себе рай за рахунок людей шляхом використання, наприклад, бюджетних коштів, державних активів для власного збагачення (знову ж таки виключити можливість виживання за рахунок інших). Крім того, мудра держава не роздає бюджетні кошти у вигляді допомоги малозабезпеченим, а навчає працездатних як заробляти, виживати в нових умовах. Мудра держава надає своїм громадянам не рибу, а вудки. Конститутивне державотворення має відповісти на ці вимоги — запропонувати механізми їх реалізації. Одним з таких механізмів є розвиток самоврядування.

Самоврядування, іманентне людському суспільству, природно відповідає його потребам на найбільш ранніх стадіях розвитку і до певного часу залишається істотним, а часто і головним елементом системи управління суспільством, гарантією справедливості державної політики. Але в міру того, як розвивається суспільство, ускладнюється завдання управління ним, істотно змінюється зміст поняття самоврядування і його інституціональне оформлення.

У будь-якому суспільстві існують сільські та міські громади — основа територіального самоврядування — і певні форми об'єднань: корпоративні, станові або професійні, релігійні — основа відповідних форм самоврядування суспільства — суб'єктів правової діяльності. Остаточне поняття “громада” склалося в античності на протигагу “державі” тільки стосовно елліністичної або римської держави, що позбавляло громаду її політичної самостійності, а отже і статусу суб'єкта правового впливу. Середньовічне місто, навпаки, було “комунією” з моменту його виникнення, незалежно від того, наскільки чітко усвідомлювалося правове поняття “корпорація” як таке”. Водночас “було невідоме або лише зароджувалося автономне управління” [22, 323, 326], що сприяло становленню статусу відповідної форми об'єднань як суб'єкта правової діяльності.

Загальна закономірність виникнення сучасної держави — її формування в умовах боротьби з різними проявами суспільного самоврядування. Результат боротьби багато в чому визначав коло суб'єктів правового впливу і ступінь авторитарності держави. Форми суспільного самоврядування, виникнувши як самостійні, природні, поступово перетворювалися на форми, допущені

державою до участі у правовій політиці з метою підвищення ефективності управління системою “держава — суспільство”. Але самоврядування в значенні певної автономії частини системи, оптимізації управління системою в цілому поступово проникає і в галузь публічної влади. Сучасним прикладом може бути практика залучення неурядових громадських організацій до розроблення, обговорення та прийняття шляхом участі в роботі колегій міністерств і відомств правових рішень. Так з’являється адміністративна автономія.

Якщо перша тенденція виникає як об’єктивно існуюче природне право громади, визнане державою, то друга реалізується як прийнятий “згори” закон-наказ. Ідея про природне право громади на самостійне вирішення своїх справ відіграла певну роль у революційному русі 1830 р., який спричинив відділення Бельгії від Нідерландів. Обґрунтуванням ідеї була аргументація: “Громада старша від держави, закон її знаходить, а не створює” [42, 28]. Проте надалі, в міру того, як поняття самоврядної групи перестало пов’язуватися з громадою, а було перенесене на адміністративні одиниці усередині держави, можливості природно-правового обґрунтування відповідних претензій уже відпали. Джерелом повноважень територіальних об’єднань міг стати лише закон, а отже, таке право виникало вже тільки на розсуд держави, незалежно від того, приймалося рішення під тиском народу або внаслідок визнання “згори” доцільності введення подібної системи внутрішнього управління.

Таким чином, “природний” з погляду права характер самоврядування властивий тільки традиційній громаді, а всі інші його форми певним чином опосередковані державним актом. По суті, великої відмінності тут немає, якщо розуміти під самоврядуванням лише вирішення суто управлінських завдань.

Можна стверджувати, що українській традиції властиві обидва способи залучення самоврядування у здійснення правової політики. Жоден з періодів в історії України не можна вважати вільним від елементів самоврядування: навіть у класичні періоди існування в складі чиновницької централізованої Росії елементи самоврядування зберігалися в громадах. У міру становлення російської державності, збільшення території царства й імперії разом з тими інститутами самоврядування, що народжуються “знизу”, з’являлися і такі, що насаджувалися “згори”. Так, якщо

грумада в селян і самоврядування ремісників були природними формами самоврядування, то земські установи 1864 р. виникли внаслідок реформи, замисленої та здійсненої урядом Росії.

Іноді виникає ілюзія того, що сучасне самоврядування є чимось якщо не вторинним стосовно державного управління, то у всякому разі таким, що безпосередньо йому належить і не мислиться самостійним. Але це омана. Самоврядування є цілком самостійною політико-правовою цінністю, відкритою людством у процесі історичного розвитку. Про роль і значення проблеми самоврядування свідчить хоча б дискусія в Росії, що точиться протягом двох століть, між “суспільною” (В. Лешков, А. Васильчиков та ін.) і “державною” (А. Градовський, М. Коркунов) школами самоврядування, кожна з яких по-своєму трактує проблему його походження і співвідношення з органами державної влади та управління.

Ця проблема цікавить лише з позиції розподілу правової компетенції та забезпечення справедливості, моральності правових рішень. Саме стосовно цієї точки зору зазначимо, що найпривабливіша доктрина лібералізму виходить з розмежування суспільства і держави та визнання того, що перше є важливішим. Дж. Локк, наприклад, вважав, що суспільство набагато важливіше від держави, оскільки розпад держави не спричиняє загибелі суспільства, але ніяка держава не може встояти, коли зникає суспільство. Ця позиція зрозуміла, її можна поділяти і навіть розвивати, виходячи із сучасних уявлень про державу як лише одну з численних іпостасей суспільства, систему, яку суспільство виділяє (навіть якщо на перший погляд це виглядає як привнесене ззовні) для самоврядування. За такої постановки питання будь-яке управління виявляється самоврядуванням, і за народом завжди залишається право поставити заслін несправедливим рішенням, “покласти край нахабності правителів, які порушили суспільний договір” [52, 197].

Зовсім інша позиція притаманна концепції Н. Макіавеллі, який першим з великих мислителів став розглядати проблеми політичної влади окремо від моралі, оголосивши цю владу самоцінністю. На його думку, держава самоцінна, не залежить від інших ціннісних систем. У правителя нестаток влади переважають вимоги моралі [51, 143]. Для Макіавеллі цінність політичних засобів і форм — у їх доцільності, здатності служити вирішенню

поставлених перед державою завдань. Розвиваючи цю думку, можна припустити, що оптимізація державного управління полягає у забезпеченні відповідності владних повноважень чітко визначеним завданням. Широкі повноваження без зазначення юридичної відповідальності за їх невіршення (приклад — статус президента в Україні) призводять до дисбалансу у владі, накопичення маси безвідповідальних рішень. Відновленню status quo у цій сфері сприятиме розвиток самоврядування.

Як слушно зауважив А. Ковлер, “самоврядування як безпосереднє управління суспільством (спільнотою) самим суспільством (спільністю) властиве здебільшого саме первісним громадам вже у силу “природності” такого управління, що впливає з характеру первісної власності, компактності та невеликої чисельності громади” [64, 13]. Згодом пряма участь усіх представників суспільства в управлінні стала дедалі підмінюватися представницькими засадами. Нарешті, з виникненням державності відбувається поділ “потестарних функцій на власне управління певною сферою життєдіяльності угруповань і володарювання як процес забезпечення інтегративної цілісності цієї спільноти та підтримання в ній загального порядку” [64, 54]. З цього часу самоврядування (управління) починає підпорядковуватися загальним завданням політики держави.

У міру інституційного оформлення держави і поступового відчуження інститутів держави від суспільства у дослідників виникає ілюзія можливості протиставляти державне управління суспільному самоврядуванню, хоча йдеться, по суті, про явища однорідні. Не ставлячи за мету простежити генезис поняття “самоврядування”, обмежимося наведенням одного з найбільш влучних наукових визначень предмета. “Самоврядування має місце, коли керівна підсистема формується (виділяється) самою системою, а управління — коли вона “нав’язується” системі ззовні (як правило, “згори”) або самовідтворюється” [31, 17]. Таке визначення істотно доповнює традиційне уявлення про самоврядування як “самоорганізацію громадян, особливість правового регулювання якої полягає у збігу об’єкта і суб’єкта правовідносин” [101, 14]. Друге визначення стосується тільки безпосереднього самоврядування, властивого раннім стадіям розвитку первісного суспільства.

Багато дослідників співвідносять ступінь розвиненості інститутів суспільного самоврядування із “силою” або “слабкіс-

тю” державної влади. Так, І. Ільїн вважав, що будь-яка держава “здійснює владне піклування і завжди має сфери народного самоврядування”. На його думку, сильна влада несумісна із самоврядуванням, тоді як держава, що “задовольняється слабкою владою, більше наблизитиметься до корпорації” [49, 416]. Така позиція видається спірною, хоча її джерела цілком зрозумілі. Варто зазначити, що прагнення безпосередньо управляти всіма сферами громадського життя слабо узгоджується із сучасними уявленнями про сильну дієву державу. Якщо критерієм сили державної влади вважати підтримку з боку суспільства, то виявиться, що тенденція до тоталітаризму є саме ознакою слабкої держави, для якої єдиним способом впливу на суспільство залишається всепроникаючий апарат примусу (подібно до того, як прагне усе зробити сам слабкий керівник). Водночас сучасні ліберально-демократичні держави, цілком сильні й авторитетні, широко використовують різні форми суспільного самоврядування.

Дослідження співвідношення централізації та децентралізації (співвідношення суб’єктів управління) пов’язане не тільки з вибором суб’єкта державної правової політики, забезпеченням її справедливості, а й з визначенням філософської концепції цієї політики. Загалом відомі два основних типи філософських концепцій правової політики, про які йшлося вище. Ці концепції давно виявлені, вивчені й здебільшого асоціюються із східною або західною моделями суспільно-політичного розвитку. Метою управління за східною моделлю є підтримка системи, а за західною — забезпечення автономії індивіда [88]. У межах другої моделі також існують і досліджені два основних способи внутрішнього регулювання, один з яких відповідає романо-германській, а другий — англосаксонській правовій родині. Якщо в другому випадку самоврядування покладене в основу внутрішнього регулювання в країні, то в першому суспільство разом з інститутами самоврядування було певною мірою поглинене “державою”, тобто адміністрацією, яка розрослася і живе власними інтересами.

Про французьку адміністрацію другої половини XVIII ст., що, як відомо, провадила авторитарну політику, А. Токвіль писав: “Її лякає найменша незалежна корпорація, що виявляє бажання утворитися без її сприяння; її непокоїть найменша вільна асоціація, якою б не була її мета; вона допускає існування лише таких асоціацій, які б були сформовані на її розсуд і перебували під її

ферулою” [8, 647]. Незважаючи на докорінні зміни в державному ладі внаслідок Великої французької революції, принципів змін у формуванні тандема “державна — громадське самоврядування” у Франції так і не відбулося. Так само можна охарактеризувати правову політику, що здійснювалась суспільно-політичним комплексом за соціалістичної доби в історії України. Реалізація ним правової політики відбувалась таким же чином, як і французькою адміністрацією.

Тут варто внести уточнення. По-перше, наведеним вище класифікаціям, як і будь-яким іншим, незважаючи на їх загалом загальноновизнаний характер, притаманне спрощення, спричинене необхідністю втискувати все багатство емпіричного матеріалу у вузькі межі схеми. По-друге, навіть погоджуючись з цією класифікацією, варто визнати, що державне управління і суспільне самоврядування у своєму розвитку то зближались, то розходилися, у тому числі при формуванні основних принципів внутрішнього управління.

У наш час відбувається процес активного зближення систем управління і самоврядування, зокрема у сфері правової діяльності. Причому ця тенденція є далеко не односторонньою: якщо у Франції у 80-х роках ХХ ст. відбулася, на загальну думку, “революція самоврядування”, суб’єктів якого було повернуто до кола суб’єктів правової політики, то у Великобританії, навпаки, коло таких суб’єктів трохи звузилося (наприклад, було скасовано Раду Великого Лондона), щоправда, без зменшення їх ролі в обговоренні та прийнятті правових актів.

Кожна країна певним чином залучена у світові інтеграційні процеси, а тому неминуче намагається дотримуватися відомих традицій. Для цього певним нововведенням надається звичний для усіх вигляд, з наступним намаганням знайти їх оптимальне поєднання з вітчизняними інститутами. Тут виникає питання, що стосується, звичайно, і проблем самоврядування, але водночас є набагато універсальнішим: як знайти за можливості оптимальне співвідношення між тим, що склалося, і новим? Якщо рівень розвитку суспільства і його правосвідомість ще не готові до сприйняття реформ (передбачається, що об’єктивні умови за логікою загальнолюдського розвитку вимагають таких реформ), то який припустимий ступінь насильства щодо суспільства в разі їх здійснення. Чи матиме позитивні наслідки насильство?

Заслужують на увагу погляди щодо доцільності рішень, спрямованих на організаційну перебудову свідомості населення. З цього приводу існували різні судження. Так, Д. Шаховський вважав, що без розвиненої правосвідомості будь-яка соціальна реформа є деспотизмом, певною мірою несправедливою і шкідливою [116]. Подібну думку висловлював І. Ільїн, який вважав, що “саме жива правосвідомість народу дає державній формі здійснення, життя, силу; таким чином, державна форма залежить насамперед від рівня народної правосвідомості, від історичного набутого народом політичного досвіду, від сили його свободи і від його національного характеру” [50, 47]. Українській традиції властива істотна перевага інститутів самоврядування, створюваних державою на підставі закону-наказу, над породженими самим суспільством. Проте успішно відновити застарілі з погляду державної влади інститути самоврядування можна лише за відсутності антагонізму між елементами відновлення і традиційних основних засад.

Розглядаючи питання перерозподілу повноважень в Україні між центральною і місцевою владами (на чому сьогодні наполягають деякі політичні сили, наприклад, Партія регіонів), ніхто не заперечує значення самоврядування, але головне не в цьому, а в тім, щоб не забувати, що цей інститут не є самоцінним, він — не мета, а засіб суспільно-державного розвитку. Мета — оптимізація життєдіяльності суспільства, додання внутрішньому управлінню додаткових імпульсів, що виходять із традицій суспільства, збільшують ефективність соціально-економічних інститутів і створюють людині сприятливіше середовище проживання.

Конструктивність філософії право-державотворення. Досліджуючи в межах обраної теми створення теоретико-методологічних засад державної правової політики на основі справедливості, слід охарактеризувати стан нинішнього право-державотворення. Це або “копіювальний” підхід, коли (часто сліпо) копіюються західні моделі врегулювання певних відносин, або емпіричний підхід, використання методу спроб та помилок у побудові державних інституцій, нормативних актів. Наслідком такого стану є суттєві економічні та соціальні втрати, які виявляються у наявності величезного апарату державної виконавчої влади, що зазнає нескінченних реформувань, численних законодавчих і відомчих нормативних актів, які нерідко не тільки дублюють-

ся, суперечать один одному, а й в деяких випадках неморально, несправедливо вирішують окремі питання, зокрема пов'язані з приватизацією майна, фінансуванням (субсидіюванням), оподаткуванням, наданням пільг, преференцій тощо.

Конструктивна філософія права — наука, що має методологічний арсенал, за допомогою якого можливе безпосереднє застосування її поглядів для вирішення проблем практики і тим самим надання філософії права нового, глибшого змісту. Конструктивні аспекти філософії права, особливо у вітчизняній та в російській науці, досліджені недостатньо¹. Серед робіт, які безпосередньо стосуються аналізу цієї проблеми, слід зазначити праці А. Черненка з правової технології [132; 133; 60–61], збірку наукових статей “Практична філософія та правовий порядок” та інші, які містять певні ідеї, що наближаються до нашої концепції. Якщо ж звернутися до історії філософської думки, то можна дійти висновку, що поняття “практична філософія” введено в обіг ще за часів античності. Відтоді мораль, право та політика пов'язувалися з комплексом вчинків і дій, названих “праксіс”. Аристотель розрізняв категорії “створення” (“поеісіс”) і “виконання” (“праксіс”). Перша категорія — це створення чогось і його результат, а друга — сама активність, практичний процес. Саме ця сфера пов'язується з вчинками і діями людей, які, за висловом Дж. Мура, становлять “життєву практику”. Практичною філософією називається філософська рефлексія цієї сфери, тобто життєвої практики. Такі ж сфери вирізняв Д. Юм, поділяючи філософію на умоглядну і практичну, а також І. Кант, який відносив теоретичну філософію до прагнення віднайти апіорні принципи пізнання, а практичну — до пошуків апіорних принципів воління.

Традиційно об'єктами дослідження виступають філософія права взагалі або філософія національного права. Іноді досліджують частину національного права (публічного, приватного) або конкретної галузі права (наприклад, О. Мережко дослідив філософію міжнародного торговельного права) тощо. В цьому ракурсі може йтися і про філософію гармонізації права, філософію його адаптації (наприклад, філософію адаптації права України до вимог ЄС)

¹ У деяких працях, зокрема Д. Керимова, В. Кудрявцева, В. Нарсеянца, хоч і не використовується термін “конструктивна філософія права”, але містяться певні ідеї, необхідні для розуміння цієї концепції.

тощо. Погоджуючись у принципі з думкою французьких вчених-юристів Р. Давида і К. Жоффре-Спінози, які стверджують, що нібито філософія права повинна бути загальною (“Немає потреби говорити про злиденність і вузькість філософії права, — зазначають вони, — яка базувалася б лише на вивченні свого національного права”), ми водночас допускаємо можливість дослідити філософію національного права або його структурної частини. Безумовно, філософія права мала б бути єдиною для всієї планети, що нараховує понад 140 законодавчих систем, об’єднаних у три (як стверджують теоретики права, наприклад, в Україні та Росії) родини правових систем. Проте є специфічні особливості також на рівні національної системи права і навіть її частини, які потребують філософських узагальнень. Можна стверджувати, що ці три об’єкти дослідження співвідносяться між собою на рівні філософських категорій загального, особливого та єдиного.

Завдання практичної (конструктивної) філософії — не лише узагальнювати (а в термінах колишніх соціалістичних “наук” — виправдовувати) цю практику (офіційну), а й, використовуючи науковий арсенал, формувати ефективну модель цієї практики. В межах конструктивної філософії, концепція якої розглядається, розрізнятимемо як об’єкти дослідження самі ідеології — сукупність ідей, доктрин. Зокрема, розглянемо такі доктрини, як християнська філософія (ідеологія), комуністична, націоналістична, корпоративна (кланова), індивідуалістична ідеології. Якщо ранжувати зазначені ідеології за критерієм духовності, то вищий рівень матиме християнська ідеологія, оскільки в центрі її доктрини любов до ближнього, в тому числі й до своїх ворогів, потім (за тим же критерієм) слід поставити ідеологію комуністичу. Вона проповідує терпимість лише до так званих найманих працівників, тих, хто експлуатується власниками засобів виробництва. Останні (за винятком випадків, коли власником є держава) оголошуються ворогами перших. На наступному щабелі (за спадною лінією) перебуває націоналістична ідеологія, потім — корпоративна (кланова) і нарешті — індивідуалістична (ЕГОїстична). Їх джерела: перша — від Бога, дві останні (корпоративна та індивідуалістична) — від сатани, комуністична і націоналістична, те саме, можливо, від людей.

Християнська доктрина. Христос розкриває її за допомогою двох вічних заповідей: “возлюби Господа Бога твого всім серцем

твоїм, всією душею, всім розумінням твоїм і ближнього твого, як самого себе” (Матф. 22:37). Це є вічний закон життя, всезагальний закон світового порядку, що виражає Божий Розум як верховний суспільний спрямовуючий початок, абсолютне правило і принцип, які управляють загальним зв’язком явищ у нашому житті, забезпечуючи і безпеку людини, і людський розвиток.

Всезагальність цього закону виявляється, зокрема, в тому, що Бог вимагає його виконання всіма і стосовно всіх, хто живе у світі, у тому числі ворогів. Ми не повинні карати і тих, хто спричиняє нам зло, біль, образу. Слід любити та благословляти ворогів своїх. “Я воздам”, — каже Господь. І якщо ми порушуємо Його встановлення, починаємо, наприклад, самі розправлятися зі своїми ворогами, проклинати їх, втручаючись, таким чином, в Його компетенцію, то тим самим ми служимо дияволу, повторюючи первородний гріх. Він, як відомо, полягає в тому, що перші люди піддалися спокусі змія, який їх обманув (“будете як боги”, сказав він Адаму). Первородний гріх (злочини проти настанов Бога, а, отже і проти себе, а також інших людей) набуває постійного характеру. Одну з найчисленніших груп таких злочинів становлять бунти, війни, революції, будь-яке насильницьке втручання у суспільний устрій, задумки підкорити соціально-економічне життя суспільства за допомогою державного примусу. Це примусове унормування людського життя, регламентація усіх і вся, спроби примусити людей бути більш досконалими та благочестивими.

Звернення до норм, зразків поведінки, які містяться у релігійних джерелах, дає можливість визначити такі найважливіші категорії, як “справедливість”, “моральність”. Розглянемо ці поняття.

Вище зазначалося, що, наприклад, критерії поняття “справедливість” (загально визнаної правильності, добра) визначаються народами по-різному, залежно від конкретних умов. Ми наводили приклад з човном, коли, на питання: “Кого ви будете рятувати (матір, дружину чи дитину)?”, — у різних регіонах світу відповіді звучать по-різному. Таким чином, визнати щось одне єдино справедливим з позицій загального визнання неможливо. Такі самі висновки одержано і в результаті дослідження ставлення до загального блага, соціальних цінностей, наприклад таких ціннісних інститутів, як демократія, права людини. В од-

них країнах (західних) ці інститути, як зазначалося вище, належать до вищих суспільних цінностей, в інших (Корея, В'єтнам, Сінгапур, Тайвань, певною мірою Японія) увага акцентується на пріоритеті групи над особистістю, влади над свободою, відповідальності над правами тощо.

Зрозуміло, що завдання кожного з наведених об'єктів дослідження (філософії права в цілому, філософії національного права або його структурної частини) різні. ФП внаслідок своєї загальності повинна містити (обґрунтовувати) справжні загальнолюдські цінності. Критерієм їх істинності може бути їх спрямованість на досягнення глобальної мети людства. Такою метою пропонуємо вважати виживання людини. Досягнення її залежить від дотримання людиною духовних законів, встановлених Природою, законів гармонії з Природою (Абсолютним Розумом, який створив увесь світ і людину) і з людським співтовариством. Основу духовних (або космічних, щоб відрізнити від “людських”, створених людьми) законів створюють прості, елементарні атоми того, що ми називаємо моральністю, добром. Це такі одвічні істини, як “не вбий”, “не вкради”, “не вчини перелюбства”, “не свідчи неправдиво проти ближнього свого” тощо. До елементарних норм моральності, одвічних істин належать також правила, що пропонують піклуватися про батьків, поважати їх, старанно виховувати дітей, дбайливо вести домашнє господарство тощо. Потрібно бути миролюбним, добрим, справедливим. Ці норми, елементарні правила моральності, що містяться у релігійних джерелах норм поведінки, були відомі людству ще до появи цих джерел, “вгадані” людством (і вгадані правильно), а отже, вони дійсні, тому що підтвержені всім досвідом людства, і саме тому переходять з покоління в покоління, входять у плоть і кров народної психології, не мають територіальних, матеріальних кордонів, формують прислів'я і приказки різних народів. Вони містяться в гімнах індійських вед, міфах Еллади, рунах “Калювали” та ін. У всіх мовах світу ми знаходимо слова засудження порушення цих норм (низькість, підлість, мерзенність, лиходійство, лицемірство тощо). Ці самі норми містить і народна мудрість: “під лежачий камінь вода не тече”; “не рий іншому яму — сам у неї потрапиш”; “бережи честь змолоду” та ін. Такі правила загальнолюдські (становлять загальнолюдську цінність), справедливі, щирі. На відміну від суб'єктивних, “суто людських” норм, вони задані ззовні й

разом з наслідками їх дотримання (порушення) утворюють так звані космічні закономірності. Пізнання та донесення до відома громадськості з метою забезпечення дотримання цих законів — найважливіше завдання ФП. Михайло Драгоманов казав, що чи не найбільша мудрість полягає в тому, щоб розгледіти й досягнути закон і силу світового розвитку, бо якщо ми цього не зробимо, то цей закон розчавить нас.

Джерела космічних законів — передусім духовні: Біблія, Коран та ін. Наше дослідження присвячено розкриттю духовних законів, що містяться в Біблії, але ми виходимо з того, що духовні норми містять всі релігійні системи: християнство, мусульманство, буддизм, джайнізм, конфуціанство, даосизм та ін. Лише перерахування, наприклад, заповідей Будди: “не вбий”, “не вкради”, “не вчини перелюбства”, “не бреш”, “не злослов”, “не говори грубо”, “не займайся дозвільними розмовами”, “не домагайся чужої власності”, “не виявляй ненависті”, “думай праведно” [117, 14], — по суті, проголошує принципи Вічного Закону. Ніхто з християн не назве ці заповіді чужими.

Космічні закони мають об’єктивний характер, створюючи суспільні закономірності. ФП має розкривати їх сутність, об’єктивний характер. Саме тут перевіряється здатність науки, зокрема ФП, до виконання завдань, пов’язаних з досягненням глобальної мети людства. Стосовно походження цих закономірностей однозначної відповіді наука дати не може, і в принципі не зможе ніколи, оскільки вони мають трансцендентальний характер, перебувають за межами можливостей пізнання у матеріальному світі (теорія Г. Геделя про неповноту). Водночас багато мислителів, наділені провидінням, дали зрозумілу відповідь на це питання: Г. Гегель, який пов’язав походження об’єктивних законів із розвитком Світового духу, І. Кант, видатні вітчизняні вчені — К. Цюлковський, І. Вернадський та ін¹.

---

¹ Закони, за якими функціонують природа і суспільство, встановлені Вищим (Всесвітнім, як писав Цюлковський), Всесвітнім (Вернадський) Розумом (Богом за теологами), не збігаються з індивідуальною (колективною) розумовою, творчою діяльністю людей. Ці закони виступають (разом з матерією та енергією) як самостійна (інформаційна) субстанція, що несе в собі (за Ю. Більшаком) великий код, відповідно до якого Творець створив світ таким, як ми його пізнаємо. Така субстанція не може бути вторинною від чого-небудь і повинна бути рівноправною формою матерії, разом, наприклад, з речовиною й енергією.

Ця концепція підтримується багатьма представниками різних наук і пов'язана з гіпотезою про енерго-інформаційне поле Землі як своєрідний нагромаджувач інформації, який не пропадає безвісти після зникнення живих організмів та індивідів. Фізичною основою такого поля можуть бути відкриті відносно нещодавно мікролептонні частки і створювані ними “тонкі” структури матерії. Висловлюються припущення, що саме це поле здійснює корекцію біосфери Землі в процесі її розвитку, впливає на поведінку людей¹.

Не ставлячи перед наукою завдань, підвладних лише геніям, підкреслимо, що дослідити проблему необхідності дотримання духовних законів наука, ФП просто зобов'язані. І це можна здійснити, використовуючи, наприклад, відомий в кібернетичі прийом так званого “чорного ящика”, коли відомі лише “вхід” — поведінка людини (людей) і “вихід” — наслідки відповідної поведінки. На жаль, на сьогодні серед відповідей науки наявний і так званий нігілістичний волютаризм: об'єктивних духовних законів, заданих ззовні, немає. Людина може робити усе, що завгодно; вона має повну свободу, поняття “необхідна заданість” ніби не існує. На таких нігілістичних, волютаристських позиціях перебувало, по суті, марксистсько-ленінське вчення, у тій його частині, в якій стверджувалося, що людина може перетворювати і природу, і суспільство, і саму людину (виховання людини нового типу) в тому напрямі, в якому їй забажається.

Саме на таких вольових засадах протягом багатьох десятиліть у країнах, що сприйняли це вчення, будувалися вся законодавча база, практика державно-правового будівництва, правові звичаї щодо відносин держави з природою, населенням країни, громадянами, їхніми об'єднаннями, інститутами місцевого самоврядування тощо. Ідеологи того часу не без допомоги науковців, теоретиків і філософів права, абсолютизувавши владу, державу, перевели всі сфери життєдіяльності людини в публічну площину, під політичний контроль. Внаслідок цього не тільки порушувалися умови забезпечення функціонування економіки, науково-технічного прогресу), а й зневажалися права і свободи людей.

¹ У такий спосіб підтверджуються духовні істини, що містяться у Біблії й інших духовних джерелах (зокрема, про існування “потоїчної сили”), усуваються нерідко штучно створені протиріччя між матеріалістичною і релігійною складовими Знання про світобудову.

Все це призводило до того, що і повинно було відбутися, якщо порушуються космічні закони, — до масової загибелі людей. А оскільки у цих країнах духовні закони порушувалися повсюдно і повсякчасно, то й відповідно відбувалося небачене за масштабами порушення прав людини, знищення внаслідок масштабних терористичних актів мільйонів людей.

Космічні закони об'єктивні у тому розумінні, що встановлені не людиною. Вони універсальні, оскільки управляють не лише природою, а й соціумом, людським співтовариством. Залежно від того, чи збігається поведінка людини (людей) з векторною спрямованістю дії космічних закономірностей, настають певні наслідки: процвітання, достаток, або, навпаки, негативні. Поведінка, вчинки, дії (у тому числі колективні), суспільна поведінка, зумовлені суспільною свідомістю, що суперечать згаданим законам, неминуче тягнуть за собою зубожіння, крах, катастрофи, катаклізми, хвороби, загибель тощо. Водночас ФП має не тільки досліджувати вказані причинно-наслідкові зв'язки, а й визначати шляхи врахування цих закономірностей в науковій, освітянській, законотворчій і правозастосовчій діяльності. Саме в цьому і полягає конструктивізм цієї науки.

Одвічні істини добра, справедливості, що становлять сутність духовності, моральності, є “цеглинками” світобудови. Вони повинні розглядатися як підвалини, методологічний фундамент, на якому і за допомогою якого “вибудовуються” відносини між людьми, людьми і державними інститутами: законодавчою, виконавчою і судовою владами. Саме ці питання є основою конструктивної ФП, розробленої нами теорії мудрих рішень. У межах цієї теорії пропонується використовувати разом із закономірностями, встановленими Творцем (позначимо їх як закономірності першого рівня, базові), також закономірності (закони) другого рівня, які не суперечать базовим. Це відомі сформульовані наукою закони (принципи): стримувань і противаг, субсидіарності, консенсусу та ін. На законах першого рівня мають бути побудовані правові акти, що визначають внутрішню самоорганізацію державної влади — поділ її на окремі гілки (з метою стримувань і противаг), організацію економічних відносин (усунення монополізму і забезпечення рівних вихідних умов для конкуренції), а також соціальну функцію держави (неповнолітні, інваліди й інші

категорії громадян, які, по суті, є нерівними з іншими членами суспільства, одержують пільги або спеціальні доплати (компенсації) для зрівнювання їх можливостей з іншими громадянами).

4.2. Положення власне філософії законо-державотворення

Як зазначалося вище, філософія законо-державотворення охоплює власне філософію і методологією законо-державотворення. Щодо власне філософії законо-державотворення, то йдеться про вибір положень вчень, доктрин, як політичних, так і релігійних, які б відповідали вимогам справедливості, моральності. Введемо гіпотезу, до якої будемо звертатися, що ідеали справедливості, створені людиною, не завжди справедливі, носять тимчасовий характер, а дійсну, найвищу справедливість мають положення, що містяться у релігійних системах світових релігій. Мається на увазі, що існують задані ззовні людського буття певні соціальні цінності, той позитив — Добро, додержання якого зумовлює виживання людини. Вони задані людям Творцем, і тому справедливість, моральність, правдивість, добросовісність, істинність, правильність (а ці якості людської поведінки можна вважати синонімами однієї властивості — Добра — це додержання Його заповітів (угод з людьми) під страхом кари, встановленої Богом. І, навпаки, існує негатив — порушення визначених Творцем правил, що означає аморальну, несправедливу, неправдиву поведінку, несе зло людям, призводить до руйнації суспільства (особливо, якщо це зло спричиняє влада), знищення людей і, в кінцевому рахунку, самого джерела зла (в нашому випадку — злочинної влади).

За В. Далем, “добросовісність — добра совість, чесність, правдивість, суворобогобязкість у вчинках” [38, 445]. Мораль завжди асоціюється з духовним, протиставляється плотському (“моральний — протилежний тілесному, плотському [38, 558]). Влада може приймати рішення (правові акти), здійснювати політику, виходячи з національних інтересів країни, свого народу, що відповідатиме вимогам моральності, справедливості, а може,

навпаки, стати зрадником народу, приймаючи злочинні рішення, які призводять до знищення людей¹.

Таким чином, справедливість, моральність, добросовісність, правдивість — це все відтінки одного і того ж явища — Добра. Його критерії не можуть бути задані людьми, оскільки людські уявлення щодо справедливості, моральності, добросовісності, правдивості зумовлені межами історичного часу (наприклад, справедливість, моральність рабовласницького періоду, соціалізму) або певного класу, колективу (корпоративна моральність) або країни, регіону тощо.

Зазначені категорії розглядаються у працях відомих філософів. Звернемося, зокрема, до робіт одного з творців класичної філософії Г. Гегеля. Поняття “моральність” — це внутрішнє ставлення свободи до себе самої. Проте тут не тільки свобода, а й об’єктивування одночасно містить у собі визначення, що одична воля знімає себе в ньому і тим самим убачаються дві свободи та їх позитивне ставлення одна до одної. У сфері моральності йдеться також про благо інших, і це позитивне ставлення може з’явитися лише тут. Вираження свободи як моральної є вчинок. Тільки вираження моральної свободи є вчинок. Аби бути моральним, кожний вчинок повинен найперше збігатися з моїм наміром, оскільки право моральної волі полягає в тому, що в її наявному бутті отримує визнання тільки те, що внутрішньо існувало як намір. Намір стосується лише формальної сторони, тобто зовнішня свобода повинна бути в мені і як дещо внутрішнє. Навпаки, в другому моменті виникає питання про намір при здійсненні вчинку, тобто про відносну цінність вчинку для мене; і нарешті, третій момент становить собою загальну цінність вчинку — добро. Першим розривом у вчинку є розрив між тим, що становило намір, і тим, що наявне, суще і здійснене; другим — між тим, що існує зовнішньо як загальна свобода, і внутрішнім особливим визначенням, яке я йому надаю; нарешті, третє полягає в тому, щоб намір був і загальним змістом. Добро є намір, зведений у поняття волі [27, 158, 160]. Суб’єктивне із своїм особливим змістом, благом перебуває водночас у співвідношенні із загаль-

¹ У книзі М. Сенченка “Общество истребления — стратегическая перспектива демократических реформ” (К.: МАУП, 2004) автор зазначає, що стара злочинна влада піддала країну смертельній небезпеці руйнування, поставила весь народ, без винятку на межу небуття.

ним, у собі суцєю свободою. Цей момент є також благо інших, благо всіх. Благо багатьох інших, особливо загалом, є тоді також і суттєва ціль, і право суб'єктивності. Але оскільки відмінне від такого особливого змісту в собі й для себе суще загальне тут ще не визначилося або визначилося тільки як право, то цілі особливо-го можуть відрізнятись від нього, можуть йому відповідати, але можуть і не відповідати [27, 169].

Життя як сукупність цілей має право піти всупереч абстрактному праву. Якби людині, життю якої загрожує небезпека, не було дозволено діяти так, щоб зберегти його, вона була б визначена як безправна, і цією відмовою їй у житті заперечувалася б уся її свобода. Тому лише потреба безпосередньо нинішнього може виправдати неправовий вчинок [27, 171].

Добро є істина особливої свободи, однак свободою є тільки те, з чим вона зв'язується: вона не добра за природою, а може лише за допомогою роботи над собою стати тим, чим вона є. Водночас саме добро без суб'єктивної волі є лише позбавлена реальності абстракція, і реальність воно повинне отримати тільки за допомогою суб'єктивної волі. Добро є взагалі сутністю свободи в її субстанціальності та загальності, свобода в її істині; тому воно є тільки в мисленні й через мислення [27, 171, 173]. Істинною свободою є те, що воля має своїми цілями не суб'єктивні, тобто корисливі, інтереси, а загальний зміст. Такий зміст існує тільки у мисленні й за допомогою мислення. Було б абсурдом бажати виключити мислення з моральності, релігійності, сфери права тощо [28, 131]. Питання про першоджерело зла у світі виникає тому, що під злом розуміють передусім неприємне і біль — на стадії формального практичного. Зло є не що інше, як невідповідність між буттям і повинністю. Ця повинність має багато значень, і оскільки випадкові цілі також мають форму належного, то їх нескінченно багато. У мертвому немає ні зла, ні болю, оскільки в неорганічній природі поняття не суперечить своєму наявному буттю і в своїй відмінності від нього не залишається одночасно його суб'єктом. У житті, й ще більше в душі, навпаки, існує ця іманентна відмінність і тим самим набуває сили повинність [28, 316].

Принцип добросовісності як одна з найважливіших вимог права. Принцип добросовісності затвердився у правових системах сучасності як одна з найочевидніших вимог права до суб'єктів соціальної поведінки. Водночас він виступає як зовнішня стосов-

но самого правового регулювання умова, яка визначає цінність сформованого типу права, правових форм і конструкцій, спрямованість правової політики на утвердження в суспільстві високих моральних норм, конформність (відповідність) поведінки як громадян, так і підприємців (в їх господарській діяльності) ідеалам добра, справедливості та добросовісності. Вимога доброї совісті з першого погляду здається занадто відстороненою і загальною, щоб прийняти її за характерну рису правової регуляції. У межах ціннісного підходу наявність цього принципу в праві свідчить радше про те, що така нормативна система не позбавлена моральності, а правова форма має певні змістові обмеження, які здатні якщо не усунути, то у всякому разі пом'якшити її абстрактний характер.

Звернення до історії концепту “добра совість”, зокрема до римського права, свідчить, що цей принцип бере початок у праві та властивий саме правовій формі соціальної регуляції. У римському праві принцип “добра совість” (*bona fides*) покладено в основу широкого кола цивільних інститутів національної правової системи (*jus civile*)¹, є критерієм типу правовідносин і взаємної відповідальності сторін. На *bona fides* засновані відносини опіки, поручительства, майнові відносини між фізичними особами, відповідальність судді перед сторонами у процесі за неправомірне рішення або порушення ходу розгляду, договори купівлі-продажу, оренди, підяду, перевезення, наймання, послуг, доручення, застави, фідучіарний договір (*fiducia*), що оформляв найрізноманітніші відносини, у тому числі встановлення реальної гарантії зобов'язання, договори позички, а також ведення чужих справ без доручення.

Судові позови, за допомогою яких захищалися ці відносини, прямо засновують обов'язок відповідача мати добру совість:

¹ *Jus civile* як національна правова система протиставляється *jus gentium* — загальному праву. Див.: Gai., Inst., I, 1=D. I, 1, 9: “Усі народи, які керуються законами або звичаями, частково користуються своїм власним правом, частково правом, загальним для всіх людей; адже те право, що кожний народ ухвалив сам собі, є власним для самої громади і називається цивільним правом (*jus civile*) — власним правом самої цивільної громади (*civitas*); те ж, що встановлено між усіма людьми природним розумом, однаковим чином дотримується серед усіх народів і називається правом народів (*jus gentium*) — правом, яким користуються всі родини (*genies*) людей”. Див.: Ulp., I inst., D. I, 1, 6 pr.; J. I. 2. 1.

*oportere ex fide bona*¹. Джерелом обов'язку (*oportere*) відповідача (“*dare*” — перенести власність, “*facere*” — зробити) є *bona fides*. Домагання позивача обґрунтоване настільки, наскільки відповідає принципові добросовісності. Посилання на “злий намір” і на “добру совість” містяться у формулах позовів з консенсуальних (купівля-продаж, оренда, підряд, доручення) і реальних (поклажа, позичка, застава) контрактів; слова “справедливо і добре” стояли в позові про майно чоловіка і жінки (придане), необхідному після розлучення (*actio rei uxoriae*), а слова “як товариш товаришеві” — у позові з договору товариства (*societas*); фраза “хто вів чужі справи” вживалася в позові про ведення чужих справ без доручення.

Відсутність строгого формалізму, орієнтація на задоволення позитивного інтересу за угодою, а не на компенсацію у вигляді номінальної грошової оцінки, залежність від зацікавленості сторін у відновленні справедливості як відповідності загальному стандарту поведінки роблять цю процесуальну форму адекватним вираженням ідеї цивільного обороту, свободи договору, взаємного визнання як умови правового спілкування.

Ідея зобов'язання як абстрактного зв'язку між суб'єктами обороту виходить з можливості жадати від себе подібної поведінки, характерної для цього типу угоди. Але сама можливість покласти відповідальність на контрагента ґрунтується, з одного боку, на визнанні за ним певної автономії, здатності діяти за власною волею, а з іншого — на відповідності цих дій сформованому в суспільстві порядку, уявленням про моральність. Цей порядок визначається не лише правовими нормами, а й традиціями, усталеною практикою, правовими звичаями, тобто правовою свободою у широкому значенні цього слова.

Якщо договір — результат узгодження свобод суб'єктів, злиття їхніх соціальних ролей у певному відношенні [94, 78–88], то *fides* — психологічний компенсатор збігу ролей (свобод) сторін, що дає змогу поєднати волю сторін на основі добровільного взаємного визнання. Таким чином, принцип доброї совісті перед-

¹ У Преторському едикті в цьому випадку йдеться про суддю, який повертає процес на себе (*index qui litem suam fecit*). Разом з цією гіпотезою багато інших преторських зобов'язань з деліктів (*obligationes ex delicto i quasi ex delicto*) припускають *bona fides* як критерій обсягу відповідальності (*in bonum et aequum*).

бачає, що модельним учасником правового спілкування є формально визначена особа (*persona*), залучена в систему соціальних зв'язків, яка є несуперечливим їх елементом. *Fides* — основа індивідуальної відповідальності, джерело автономії особистості та передумова правового спілкування.

Чітко визначивши сутність справедливості (моральності, правдивості, добросовісності, істинності, правильності), одержимо свого роду важливий вимірник, за допомогою якого можна оцінити як певну поведінку, до якої ставляться відповідні вимоги моральності, так і певну правову норму або правовий акт, правову політику. Так, аналізуючи правову політику, слід відповісти і на таке непросте питання — чи є справедливою національна протекціоністська політика, яка полягає у захисті товаровиробника від економічної агресії (конкуренції) з боку інших підприємств шляхом надання економічних преференцій, пільг тощо. Йдеться, по-перше, про захист від іноземних товаровиробників, митних союзів або економічних угруповань, оскільки, якщо преференції надаватимуться владою одним українським підприємствам стосовно інших, то це буде пряме зловживання правами, порушення конституційних засад у господарюванні. По-друге, мається на увазі неправомірна економічна агресія з боку іноземних виробників (митних союзів, економічних угруповань). В Україні, як відомо, діють два закони, прийняті 22 грудня 1998 р.: Закон України “Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту” та Закон України “Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту”. Ці закони становлять основу так званого антидемпінгового кодексу України. Субсидований або демпінговий імпорт є недобросовісною конкуренцією. Щодо правомірної економічної агресії (добросовісної конкуренції), то національна протекціоністська політика буде справедливою в разі спрямування не на безпосередні дотації виробникові, а на підвищення його конкурентоспроможності (модернізацію виробництва, вдосконалення управління, підвищення кваліфікації кадрів та ін.).

Вимогами до критеріїв оцінки моральності, справедливості певного явища (в тому числі рішення) пропонуємо вважати: а) сприяння цього явища виживанню людини; б) універсальність критерію для всього людства; в) незалежність критерію оцінки явища від часу (критерії мають бути вічними). Проте жоден з

критеріїв, введених людьми, не відповідає цим вимогам. Водночас їм відповідають критерії Добра, задані людям ззовні — Творцем світу і сформульовані у релігійних вченнях (доктринах). Щодо християнської доктрини, то це заповіді Бога (головних, як відомо, десять) з визначенням відповідних наслідків їх дотримання або порушення (див. Біблію, Старий Завіт, Повторення закону). Заповіді Творця разом з визначенням наслідків за їх порушення (дотримання) утворюють, за нашою термінологією, космічні закономірності, або духовні закони. Дія їх, на нашу думку (на підставі аналізу Біблії, історичних праць та соціологічних досліджень автора [146]), є більш вірогідною, неблаганною і невідвратною, ніж навіть законів матеріального світу (наприклад, закону тяжіння, який, на відміну від духовних законів, не діє у космосі).

Протилежністю Добра є зло, яке ототожнюється з термінами “несправедливість”, “неправдивість”, “аморальність”. Яке ж співвідношення права і моралі (в запропонованому нами розумінні — Божої моралі)? Необхідно розрізнити право як властивість людини — можливість вибору, надана їй природою (її Творцем) і право позитивне, яке творить людина, в тому числі й правову політику.

Якщо мати на увазі позитивне право, то логічно припустити, що для того, щоб наше право сприяло виживанню людини, мало стабільний характер, а не змінювалось безперервно, як відбувається в Україні протягом багатьох років, потрібно забезпечити відповідність його, в тому числі й правової політики, духовним законам (тобто право має бути завжди моральним)¹. А це і є той критерій, який дає змогу розрізнити правові акти (моральні та неморальні, справедливі, правдиві та несправедливі, неправдиві тощо). Наприклад, закони, які закріплюють природне право людини на свободу совісті або ефективну соціальну політику, є моральними, справедливими; закони, які встановлюють право на

¹ У літературі право і мораль характеризуються як дві самостійні, “суверенні” нормативні системи (мораль і право — різні світи), які значно різняться [13, 57]. При цьому право багато хто розглядає (маючи на увазі юридичне позитивне право) як регулятор, менш ціннісний порівняно з мораллю, християнськими чеснотами. Таку оцінку праву, дещо в перебільшеному вигляді, дає, наприклад, М. Бердяєв. “Віра в конституцію, — писав він, — жалогідна віра...Віра повинна бути спрямована на предмети більш гідні. Робити собі кумира з правової держави негідно” [14, 190].

гомогенні шлюби, вживання наркотиків тощо, є неморальними, спрямованими не на виживання, а на знищення людей. Прийняття владою таких законів є зловживанням нею своїми правами. Так само зловживанням правом було прийняття за колишньої влади певних правових рішень, спрямованих на встановлення необґрунтованих (з позицій інтересів суспільства) преференцій, податкових, митних пільг для підприємств і регіонів, що контролювалися представниками провладних кланів.

Положення філософії законо-державотворення, що впливають з християнської доктрини. Зміст духовних (моральних) законів, встановлених Творцем, що становлять сутність християнської доктрини, викладено нами у межах окремого дослідження [146, 347]. Наведемо лише один із законів, відомий і в історії моральних вчень як золоте правило (або категоричний імператив, як назвав його І. Кант). Цей закон був проголошений Ісусом і записаний у Новому завіті: “Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви” (Матв. 7:12; Лк. 6:31; Рим.13: 8, 10). У певній формі це правило міститься і в інших релігіях: юдаїзмі, буддизмі, а також і у філософії Давньої Греції. Воно також згадується у конфуціанстві, зокрема у відомому вислові Конфуція, який, відповідаючи на запитання своїх учнів, двічі сказав: “Не чиніть іншим того, чого не хочете, щоб чинили вам”. Можна помітити, що принцип Конфуція, на відміну від закону, якому навчав Ісус, формулюється негативно, він не заохочує до активної дії. Водночас Золоте правило, встановлене Ісусом, має позитивну спрямованість та вимагає певних зусиль, аби не тільки уникати зла, а й робити іншим добро. Цікаво, що незалежно від того, в якій формі викладено це правило, воно діяло за різних епох, у різних країнах, діє і нині, оскільки у разі його дотримання або порушення, як, до речі, і всіх інших, встановлених Творцем, настають відповідні наслідки для людини. Це свідчить про універсальність певних правил, заповітів (договорів Бога з людьми). Можна стверджувати, що встановлені Творцем правила є явищами трансцендентального порядку, законами світобудови, космічними закономірностями, що управляють життям на землі. Вони природні для людини, повністю гармонують з її моральною сутністю, адже і все життя на землі, люди, правила їх сумісного проживання — все це створено Ним за єдиним, мабуть, задумом.

Відомо, що порушення фізичних законів унеможлиблює саме існування людини. Духовні закони також не можна безкарно обходити, вони мають не меншу, а навіть більшу силу, ніж закони природи, спрямовуючи життя у певному напрямі. Дуже вдалий приклад з цього приводу наводить Б. Чичерін: “Вільна особа може робити все, що завгодно. Але тільки ті її дії матимуть успіх та ведуть людство до вищого ступеня розвитку, які перебувають у злагоді із внутрішніми законами духу, подібно до того, як вільна особа владна будувати будь-які машини, але тільки та з них зрушиться з місця, що побудована у згоді із законами механіки” [136, 106]. Людина не є вільною у виборі варіантів поведінки, якщо, безумовно, вона не самовбивця, прагне до живання. Щоправда, створюється видимість, що у разі порушення людиною космічних закономірностей “нічого не буде”, вона може залишитися безкарною. Але це не так, оскільки при уважному розгляді простежується невблаганність певних наслідків, обіцяних Богом у його заповідях, тобто ці закономірності мають абсолютне значення, діючи безперервно і повсюдно (на відміну від законів матеріальних, дія яких припиняється, наприклад, у космосі), хоча іноді й приховано, нагадують вирок з відстрочкою покарання. Саме про це каже стародавній цар і мудрець Соломон словами Еклезіаста: “Що скоро не чиниться присуд за вчинок лихий, тому серце людських синів повне ними, щоб чинити лихе. Хоч сто разів чинить грішний лихе, а Бог суд відкладає йому, однак я знаю, що тим буде добре, хто Бога боїться, хто перед лицем Його має страх! А безбожному добре не буде, і мов тінь, довгих днів він не матиме, бо він перед Божим лицем страху не має!” (Еклез. 8:11–13).

Якщо усвідомлення морального закону, як показав, зокрема, І. Кант, становить сутність розумних істот, то яким чином людина може відхилитися від нього, у який спосіб уможлиблюється вчинення дій усупереч власній природі. Іншими словами, абсолютний, встановлений самим Богом закон може бути перекручений волею та вчинками тваринної істоти. Йдеться про феномен зла. І до нього, до зла, призводять ідеї акцентування свободи, прав (а не обов’язків) людини, ідеології лібералізму, по суті, індивідуалізму, егоїзму. Саме егоїзм і призводить до відокремлення себе від закону — загальної міри поведінки. Як слушно зауважує Б. Чичерін, “з одного боку, розум є усвідомленням загального

закону, або зв'язку розумних істот, а з іншого, він же усвідомлює себе окремою істотою, або самостійним приватним центром. Той момент, у який ця самостійність, визнаючи себе виключним початком, ставить себе у суперечність із загальним законом, і є явищем зла" [136, 96]. Зло, у такий спосіб, будучи негативним актом свободи, є за своєю суттю спотворенням природи людини в цілому та моральної природи права зокрема.

Історично це відбувається у процесі відокремлення права від своєї абсолютної основи — моралі та перетворення його із органу упорядкування суспільних відносин на політичний інститут, договір між людьми, який не обов'язково має бути моральним, справедливим. Оскільки позитивне право в загальному вигляді і за своїм призначенням є формою людського саморегулювання, то його метою мало б бути усунення дисбалансів та протиріч, що виникають у процесі реального життя, встановлення і обслуговування суспільної справедливості, яку можна визначити за стародавньою формулою "*alterum non laedere, suum cuique tribuere*", тобто "як певний порядок відносин, де кожному члену належить своє місце і кожному призначене те, що належить" [2, 138]. Але Справедливість, як і Добро, можуть бути адекватно з'ясовані та реалізовані тільки в контексті своєї трансцендентної сутності, тобто як такі, що мають абсолютне значення і надлюдське походження. І тому, будучи відірваними від свого загального кореня, від Абсолюту, вони залишились сьогодні виключно продуктом угоди, договору між людьми, тобто продуктом їхньої сваволі, та як такі приречені до тимчасової хиткої рівноваги.

Хоча історично держава виправдовує своє існування тим, що слугує саме справедливості, насправді у реальній практиці державного регулювання поняття "справедливість" поступово було витіснене більш практичним та етично індіферентним поняттям "законність". Остання визначається через правовий режим, вимоги закону, застосування засобів примусу тощо, але втілення законності лише формально передбачає врахування моральних обставин, а нерідко і зовсім не передбачає. Наголошується лише на тому, що "законність не повинна підмінятися політичною та іншою доцільністю" [149, 498–499]. Тому, як слушно зауважив російський філософ права В. Соловйов, "невідповідність між моральністю та позитивним правом, між справедливістю і законом є явищем звичайним в історії..., а моральні вимоги мають в собі

таку безумовну внутрішню обов'язковість, яка може бути зовсім відсутня у постановах права позитивного” [110, 443–444].

Таким чином, можна зробити один з важливих висновків, який має бути покладений в основу філософії законо-державотворення, становити її фундаментальне положення: закон повинен бути адекватною формою певного морального змісту, тобто відображенням об'єктивно необхідних (таких, що коригують із заданими (мають надлюдське походження) законами світобудови) зв'язків, відносин між суспільними інститутами та індивідами (як фактичних, так і потенційних, бажаних). У ньому мають знайти своє втілення разом із тимчасовими сутнісні потреби та інтереси суспільства, а також відповідні механізми заохочення і спонування. Закон повинен не тільки, а точніше, не стільки, відображати існуюче (як є фактично), скільки моделювати бажане (як повинно бути) й водночас коригувати суспільні відносини у напрямі їх розвитку та все більшої відповідності вихідним засадам суспільної моралі. Порівняймо це положення філософії законо-державотворення, що пропонується, з позитивістською доктриною, яка панує сьогодні у правосвідомості в Україні, згідно з якою закон, як правило, намагається лише обслуговувати актуальні реалії, врівноважувати наявні інтереси, гармонізувати та впорядкувати потреби (прикладом тут може бути чинний Сімейний кодекс України, який, проголошуючи необхідність дотримання моральних вимог, водночас працює на ідею повної статевої свободи людини, закріплюючи певні майнові та немайнові права чоловіка і жінки, що перебувають у фактичному — незареєстрованому шлюбі). Тобто закон з такого погляду розглядається як “ручний” механізм суспільного управління, що здійснюється, виходячи переважно з проблем сьогодення, і не враховує довгострокові наслідки та фундаментальні потреби спільноти. Такі законодавчі акти можуть мати резонансну, непередбачену (навіть протилежну) дію, руйнувати суспільство. Отже, погляд на закон як на “легалізацію настирливо нав'язуваних потреб” історично і методологічно не виправдовує себе, містить суттєву соціальну небезпеку.

Розвиваючи у цьому напрямі філософію право-державотворення, слід зазначити, що авторитет і реальна цінність закону (права) ґрунтуються на здатності певної правової системи служити розвитку спільноти через відповідність її встановленим мораль-

ним цінностям, відповідати ідеалу справедливості сумісного проживання людей на планеті — законам світобудови, космічним закономірностям, що управляють життям на Землі. Причому зміст справедливості — відповідність законам світобудови — має бути втілено усією сукупністю норм права, тобто ця відповідність має стати системотвірною властивістю національного законодавства як системи. Іншими словами, кожна окрема правова норма, як і одиничне правовідношення, повинна увібрати в себе характерні для всієї цілісності сутнісні характеристики. Отож законодавцям варто взяти до уваги, що норма — це правило, що фіксує (декларує, установлює) відносини відповідно до певних закономірностей, ідеальних понять, що становить її підґрунтя. Тому юридична норма повинна базуватися на запропонованій фундаментальній ідеї, що має бути покладена в основу відповідних соціальних відносин. Саме в цьому разі юридичні норми вписуватимуться в етичний лад конкретного суспільства, будуть частиною загальнопроцесу світобудови, функціонування і регулювання відносин відповідно до встановлених закономірностей.

Наступне положення філософії право-державотворення, яке теж можна віднести до фундаментальних, полягає в тому, що в контексті наведеного праворозуміння розгляд певного нормативного акта, аналіз його потенційних управлінських можливостей, оцінка реального регуляторного впливу, економічного, соціального та інших ефектів доцільні лише тоді, коли цей акт за свою векторною спрямованістю відповідає зазначеному вище ідеалу справедливості. Враховуючи наведені фундаментальні положення філософії право-державотворення, під час підготовки та оцінювання певного законопроекту слід визначити його відповідність законам світобудови, ідеалу справедливості, що закладаються як мета розвитку. В цьому аспекті можна ставити питання про розроблення відповідного “морального фільтра” для влади, тобто механізму, який міг би використовуватися нею при аналізі проекту правового акта.

Обговорюючи проблему важливості введення критерію оцінки як окремого акта, так і правової системи загалом, варто взяти до уваги досить поширене у літературі твердження про те, що людина та її життя як філософська категорія і факт історії є єдиною цінністю, сенс якої полягає в ній самій. Це твердження було відображено ще у Протагора, зокрема у тезі: людина є

мірою всіх речей, і в ній містяться глибокий світоглядний сенс та ключ до розуміння критерію і прогресу у праві. Існування людини, її життя у всьому розмаїтті свого позитивного наповнення може вважатись за єдину мету, в здійсненні якої полягає справжнє призначення права. Виходячи з цього твердження, всі атрибути і форми цілісного людського феномена мають розглядатися в контексті життя як абсолютної цінності, як чинники, що його обслуговують. Саме до таких належить і право, що в загальнофілософському контексті є одним з чинників управління суспільством, для здійснення якого воно існує і має діяти. Тобто право — це суспільне утворення, головною ознакою і ціллю якого є обслуговування життя, і всі складники права як явища і процесу (державна влада, закон, правозастосування тощо) мають працювати і оцінюватись за єдиним критерієм — служіння ефективній реалізації життєвого ідеалу. Тобто право є ефективним тією мірою, якою воно враховує та забезпечує цю гуманістичну визначеність, спрямованість на підтримання і розвиток життя. Цю думку свого часу висловив також російський філософ В. Соловйов, який наполягав на тому, що, зокрема, “державна не може бути метою сама для себе. Людство не може зупинитись на зовнішній рівновазі суспільних сил. Якщо б навіть певна рівновага і була сталою, то, зокрема, виникло б питання: що ж мають робити ці врівноважені, скеровані суспільні сили, який меті має слугувати держава? Доки позитивне завдання для суспільних сил не поставлено, доки не вказано вищу мету для держави, доти державна і суспільна діяльність, незважаючи на своє практичне всевладдя,... є для мислячого духу безцільною, безглуздою марнототою” (цит. за [150, 45]).

Розглядаючи питання стосовно доцільності покладення в основу філософії законо-державотворення положень християнської доктрини, зазначимо, що у багатьох роботах, присвячених проблемам визначення основної мети правового регулювання, обґрунтовується, що такою метою слід визнати лібералізацію життя, задоволення потреб людини, надання їй максимально можливою мірою свободи та прав. Орієнтиром для визначення таких цілей пропонується визнати так звані загальнолюдські цінності, що становлять фундамент сучасних уявлень про Благо, Справедливість і Добро. Вважається, що основні потреби та права людини закріплені на рівні загальноновизнаних міжнародних ак-

тів. Це Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., міжнародні пакти стосовно прав людини тощо. Зокрема, Загальна декларація прав людини визнається на сьогодні основним ідеально-правовим орієнтиром, документом концептуального характеру, містить основні положення щодо сучасного розуміння призначення суспільства, самоцінності людини та головних параметрів, ознак, цілей суспільно-правового устрою. Преамбула цього документа стверджує, що він становить “певний зразок, відповідати якому мають прагнути всі народи і всі держави”. І дійсно, у цьому документі містяться достатньо привабливі положення щодо визначення основних гуманістичних пріоритетів сучасності. Це “визнання гідності, притаманної всім членам людської сім’ї, та рівних і невід’ємних їх прав, що є основою свободи, справедливості та загального миру у всьому світі”; положення стосовно того, що “усі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами” (ст. 1); “кожна людина має право на життя, на свободу, на особисту недоторканість” (ст. 3); “кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення, а також на реалізацію необхідних для підтримки її гідності й вільного розвитку особистості, прав в економічній, соціальній і культурній сферах...” (ст. 22); “кожна людина має право на такий рівень життя, у тому числі їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для забезпечення здоров’я і добробуту її самої та її сім’ї...” (ст. 25); “кожна людина має право на такий соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені” (ст. 28) та ін. Неважко помітити, що основними поняттями Декларації, що визначають ідеал сучасного суспільного життя, є свобода, гідність, рівноправність, недоторканість людини, пристойний рівень життя для всіх, справедливість та мир у світі, дружні відносини між народами, соціальний та міжнародний порядок. Проте зазначені цілі задані людьми, а не Всесвітнім Розумом. Вони виходять з методологічних установок на незалежність людства від вищих етичних законів буття, орієнтацію на людське самоуправління. А ці установки є хибними. Людське самоуправління неспроможне досягти цілей виживання (вважатимемо це головною метою людства). Як правило, найбільш благі наміри людства обертаються результатами, діаметрально протилежними цим задумам

(яскраві тому приклади — Велика французька революція 1789 р. та Велика жовтнева революція 1917 р.). А інакше і не може бути. Адже все, що від людей, як випливає з Біблії, є неістинним, короткочасним, плинним, а отже і неуспішним, таким що призводить не до розвитку людської спільноти, а до її знищення. Більш того, у сатанинських “Протоколах сіоністських мудреців” (не будемо тут обговорювати проблему щодо їх справжності) автори цього документа, приписуючи собі створення революційного гасла “свобода, рівність, братерство”, відверто глузують над людьми, говорячи про те, що він був кинутий як кістка і люди повірили у нього, хоча ці гасла суперечать встановленим законам світотворіння (“у природі рівності немає”¹). Це є поясненням намагання людських спільнот, ставлячи зазначені цілі, встановлені людьми, а не Творцем світу, налаштовувати на це свої правові системи. Результати цього катастрофічні.

Очевидними проявами дії таких правових систем, незважаючи на специфіку національного і культурного устрою, особливості географічного чи історичного характеру, практично повсюдно стали тотальна нерівність, експлуатація (в найрізноманітніших їх емпіричних проявах); тотальне погіршення істотних умов природного і соціального середовищ, моральна деградація суспільства. Щодо нерівності у розподілі умов для розвитку людського потенціалу, то, як свідчать дані статистичних та соціологічних досліджень, диференціювання людей і країн за критерієм доступності ресурсів для розвитку постійно поглиблюється і розширюється. “Нині населення світу становить 6 млрд 400 млн осіб. Щороку населення земної кулі зростає на 82 млн, з них 98 % проживають у країнах третього світу. Якщо взяти все населення Землі, то 815 млн людей голодують, 1 млрд 200 млн — за межею бідності, 85 млн дорослих не освічені, 1400 млн жителям планети не надається основна медична допомога, 40 млн хворі на СНІД, 500 тис. дітей сліпнуть через брак вітаміну А. Ще одна проблема — борги. За останні 10 років слаборозвинені країни вже двічі виплатили свою заборгованість кредиторам. Проте нині вони

---

¹ Існує думка про те, що саме нерівність як така є атрибутивною властивістю людського суспільства. Більш того, нерівність є могутнім стимулом для соціальних перетворень, для розвитку окремих людей, соціальних груп і в цілому держави, а рівність (горезвісна “зрівнялівка”) — це застій, утриманство, є згубним для прогресу.

вже винні в кілька разів більше. Скажімо, заборгованість країн Латинської Америки становила 350 млрд дол. Вони вже двічі виплатили цей борг, але нині винні вже понад 750 млрд дол. У 1960 р. прибутки багатіїв перевищували прибутки найбідніших у 37 разів. А нині цей показник сягнув позначки 74. Двадцять відсотків найбагатших представників світу, які проживають у розвинених країнах, отримують 86 % світових прибутків від витрат на товари споживання. Вони використовують 58 % усієї енергії, 74 % усіх наявних у світі телефонних ліній, 84 % паперу, 935 усіх послуг Інтернету. Крім того володіють 87 % світових транспортних засобів. Прибуток 225 найбагатших людей світу дорівнює прибутку 2 млрд 2 млн жителів планети” [37, 6]. За іншими даними 12 % населення планети володіють 86 % світового багатства. Майно цієї групи фактично дорівнює економічному потенціалу 49 найменш розвинених країн, в яких мешкає 600 млн осіб.

Отже, хвалена ідеологія лібералізму, її заклики до повної свободи підприємництва, виявляються насправді мовною ширмою для пограбування тих, хто з певних причин не може відстояти себе. Так, лібералізація світових господарських зв'язків призводить до десятиразового (з часів краху колоніальної системи) збільшення відставання країн, що розвиваються, від розвинених. І це відбувається за умови наявності численних програм фінансування та іншої допомоги країнам, що розвиваються, з боку розвинених.”¹ Те саме стосується екологічної проблеми, яка полягає у підриві природних засад своєї власної життєдіяльності. Заключним етапом взаємодії людини з природою є екологічна катастрофа, що унеможливує існування людства і природи у відомих життєздатних формах. Про назрівання глобальної екологічної катастрофи внаслідок безконтрольного і нічим не обмеженого зростання виробництва і споживання у промислово розвинених країнах попереджали відомі вчені, екологи. Водночас людство є вельми успішним у створенні різних засобів, що калічать чи деформують самі біологічні засади людської істоти. Ніколи раніше середовище існування людства не було таким забрудненим хімічними речовинами, іонізуючим випромінюванням тощо, які спричиняють активізацію мутаційного процесу, втручаючись у саме ядро відтворення роду — спадковість. До того ж напруженість

¹ Див. Юрид. вісн. України. — 2003. — № 1–2.

та високий темп сучасного життя зумовлюють нервово-психічні стреси, що є безпосередніми причинами “хвороб цивілізації” (серцево-судинних, психічних, імунних розладів). Дійсно, можна погодитись, що “людство грає у небезпечну гру. Воно веде свій корабель із спокійністю та впевненістю неука” [60, 30]. При цьому багато хто з вчених правильно вбачають джерело екологічної проблеми. Чи спричиняє невідворотно науково-технічний прогрес погіршення умов людського існування, руйнування природного середовища аж до незворотних наслідків? Здається, що принциповим фактором у цьому процесі є не людина і суспільство як такі й не науково-технічний прогрес сам по собі, а низка суспільно-історичних форм, що опосередковують взаємодію суспільства і природи. До таких соціальних чинників, що істотно впливають на характер, масштаби, тенденції соціоприродних відносин, належать передусім організаційні та політичні засади суспільства, зокрема мораль і право. Виникнення смертельно небезпечних дисгармоній у взаємовідносинах людини з природою пов’язане саме з управлінськими установками стосовно такої взаємодії, ігнорування духовних законів, встановлених Богом.

Всесвіт і Земля існують тисячі століть, а людська цивілізація всього за кілька сотень останніх років наблизилась до екологічної та соціальної катастрофи. Чи не свідчить це про самогубний характер людського правового самоуправління, заснованого на моральній індивідуальності? Саме так. “Коли під загрозою опиняється виживання і навколишнього середовища, і самого людства, ми вправі задатись питанням, чи життєздатні ті соціальні механізми і структури, які породжують цю загрозу” [21, 199]. Тому логічним видається висновок, що адекватне розв’язання екологічної проблеми можливе тільки внаслідок фундаментальної соціально-правової трансформації, яка полягає у перебудові правової системи на засадах філософії законо-державотворення, що пропонується.

Суттєвою проблемою є також істотне погіршення соціальних умов людського існування, що виявляється, зокрема, в такому негативному наслідку правового регулювання, як руйнація традиційних християнських моральних засад, критичне звуження сфери застосування моралі. Внаслідок цього державний примус все більше витісняє зі сфери правовідносин пряму безпосередню дію моральних норм. Як наслідок, мораль і право,

справедливість і законність сьогодні реально роздвоєні й навіть протиставлені одне одному. Мораль стає чимось застарілим, несучасним, а сфера застосування моральних чинників регулювання дедалі більше наближається до критичної точки, якою є моральна індиферентність. Можна констатувати, що сьогодні ми живемо в умовах моральної відносності та невизначеності. Люди самі хочуть вирішувати, що для них добре, правильне й важливе, вони проти суворого Бога, суворих правил, суворих начальників, що мають моральні переконання. Вони самі хочуть визначати, що означає жити благочестиво і добродібно. Таким чином, загальне падіння моральності, в тому числі поваги до закону і влади, є закономірним наслідком вихідної методологічної установки на незалежність людства від вищих етичних законів буття. Як результат, маємо постійне зростання злочинності, суспільно небезпечних діянь, що чинять зло людям та порушують правові норми конкретного суспільства. Крім того, дедалі частішають всілякі руйнації та катастрофи природного, техногенного та соціального характеру, що відбуваються, особливо останнім часом, — землетруси, повені, пожежі, авіа- і автокатастрофи, зіткнення суден, розливання нафти та інших небезпечних для життя речовин, аварії на атомних станціях, хімічних заводах, а також війни, масштабні терористичні акти, соціально-політичні кризи, заклоти, революції — все це безпосередній результат створеної людством системи організації життєзабезпечення. І це стає дедалі очевиднішим у міру дослідження правових процесів в людському суспільстві, якими дійсно вони є і якими мали б бути.

Можна стверджувати, що подальше існування людства та взагалі життя на планеті залежить від того, чи дістане людству мудрості, розуму та сили для того, щоб налаштувати достойні відносини між природою та соціумом, врахувати принципи загального етичного порядку та втілити їх у правовій системі, яка б відповідала встановленим Творцем космічним закономірностям. Людина за своїм природно обумовленим статусом не призначена, а отже і неспроможна створювати критерії добра і справедливості, керувати іншими на власний розсуд, згідно з власними поняттями та міркуваннями, з яких би благих намірів вони не виходили. Причому ця людська неспроможність є не тимчасовою чи випадковою, а саме сутнісною та природною, оскільки людина, маючи істотні відмінності серед явищ природного світу (як ка-

жуть, венець природи), все ж таки є творінням, і як таке не може свавільно вигадувати правила власного існування, ігноруючи волю свого Творця. Людина споконвічно має природні (гріховні) обмеженості, які унеможливають її досконале самотійне самоуправління. Передусім це такі складові людської особистості, як залежність від зовнішніх обставин, а отже недалекоглядність, обмеженість рамками матеріального світу, індивідуалізм, тобто природна спрямованість на себе, гріховність (похіть очей, похіть плоти та пиха людська), що разом чи поодиноці створюють реальну перешкоду для формування досконалого, всеосяжного, адекватного своїм завданням правового нормативного механізму, який би вирішив проблеми, що створюються самі ж вадами людини. Як підкреслює щодо цього стародавній пророк, “не в волі людини дороги її, не в силі людини, коли вона ходить, керувати своїм кроком” (Єремії, 10:23). Тут не йдеться про програмування людини чи якісь інші види зневажання свободою волі. Але зважається на такий природний стан речей, коли будь-яка свобода має свій сенс тільки в межах певних правил, поза якими вона перетворюється на свавілля і у такий спосіб заперечує своїм власним основам, перетворюючись на свою протилежність — хаос, поневолення, знищення подібних до себе.

4.3. Зловживання правом як загроза моральності та справедливості правової політики

Сутність зловживання правом. Найсуттєвішою загрозою моральності та справедливості правової політики є зловживання владою своїми правами. Зловживання правом у сфері державної політики можна класифікувати за суб'єктами зловживання правом — з боку народних депутатів, місцевої влади, органів (посадових осіб) виконавчої влади, правоохоронних, судових органів тощо. Крім того, ці зловживання можна систематизувати за їх об'єктами порушення, видами рішень, а також за юридичною класифікацією.

Під зловживанням правом за об'єктами порушення мається на увазі прийняття неморальних, злочинних правових рішень стосовно предмета компетенції відповідного органу (посадової особи). Наприклад, продаж державних об'єктів приватизації з

порушенням законодавства про тендери; кримінальне переслідування за формальними ознаками з метою одержання хабара від переслідуваних тощо.

Зловживання владою можна класифікувати за видами рішень. Рішення, що містять ознаки зловживань правом, поділяються за такими критеріями: а) суб'єктом їх прийняття (особисті та колективні); б) функціональною роллю правового акта; в) територією дії; г) формою акта тощо.

Щодо зловживань правом за юридичною класифікацією доцільно розрізняти: а) зловживання правом, з порушенням норм моралі, моральних засад, які залишаються в межах закону, не посягаючи на будь-які юридичні норми; б) такі, що порушують чинне законодавство. Стосовно перших йдеться нерідко про бюрократизм в управлінській діяльності, який в межах цивільно-правових і господарсько-правових відносин є особливо неприпустимим.

Аналізуючи проблему зловживань правом у цивільно-правових відносинах, професор І. Покровський наводить такі приклади: “Я можу побудувати на своїй ділянці величезний будинок, що зовсім позбавить світла сусідню будівлю. Я можу стягнути з вас борг, хоч гроші на даний момент були мені непотрібні, а ви внаслідок стягнення будете зовсім розорені. Таким чином, у сфері цивільного права кожен може діяти, керуючись винятково власними інтересами і не дбаючи про інтереси інших. Ці інші мають турбуватися про себе самі. Потрібно тільки визначити, що той, хто здійснює своє право, повинен залишатися у формальних його межах. У даному разі має діяти така правова презумпція: хто використовує своє право, не зачіпає нічиїх прав (“*qui iure suo utitur? Nemini facit injuriam*”)

З кінця XIX ст. зловживання правом стало розглядатися як питання про межі поведінки суб'єкта, який здійснює надане йому законом суб'єктивне право. Правознавці та законодавці працювали над пошуком чітких юридичних критеріїв зловживання правом, вивчали необхідність законодавчої заборони такого зловживання. У цьому зв'язку І. Покровський розглядає низку теоретичних проблем щодо здійснення суб'єктивного права, соціальних функцій права, співвідношення права і моралі. Він пише: “У кінцевому рахунку загальний контроль судів над здійсненням суб'єктивних прав, якщо його провадити послідовно,

згідно з теоретичним змістом розглянутої статті, призвів би до повного заперечення суб'єктивних прав". І, дійсно, якщо уважніше придивитися, то побачимо, що через всі аргументи на користь такого широкого, "об'єктивного" розуміння шикани зрештою неодмінно прогляне думка про деяку соціальну функцію будь-якого права. Так, наприклад, К. Хьюбер прямо говорить: "Право може бути використане тільки відповідно до спрямованості його соціальної функції". За словами Д. Поршерота, "я вільний користуватися моїм правом у всьому його обсязі, але я можу це робити лише за умови, що поставлена мета відповідає соціальним та економічним призначенням цього права" [94, 113]. Критикуючи теоретиків "об'єктивної шикани", І. Покровський, мабуть, даремно нехтує науковим і практичним значенням такої категорії, як "соціальне призначення (або функція) права". Саме за допомогою аналізу цієї категорії можна просунутися в розумінні сутності зловживання правом. Адже навіть побіжний погляд на свободу дає можливість побачити, що, наприклад, регулятивна й охоронна функції права спрямовані саме на таке врегулювання суспільних відносин, за якого можливість зловживання правом була б мінімальною.

Дещо спрощено трактує І. Покровський і юридичну сутність зловживання правом. Він вважає, що "шикана є не що інше, як звичайний делікт. Та обставина, що засобом для заподіяння шкоди тут є здійснення права, ніяким чином не може бути виправданням тому, що права надаються для задоволення власних законних інтересів, а не для заподіяння зла іншим". Проте це не завжди буває саме так, оскільки правопорушення (делікти) здебільшого відбуваються в разі порушення правових заборон, а не здійснення суб'єктивних прав.

Намір заподіяти зло, на думку І. Покровського, є неодмінним і єдино надійним критерієм шикани. Але шикана не вичерпує усі випадки зловживань правом. Учений сам наводить приклади інших зловживань: "Ми повсюдно своїми діями заподіємо мимоволі іншим шкоду. Я, наприклад, відкриваю поруч з вами такий самий магазин, як у вас, і своєю конкуренцією підриваю вашу торгівлю. Я займаю те місце, на яке претендентом були ви. Покласти у всіх подібних випадках на мене ще обов'язок діяти "розумно" і брати до уваги чужі інтереси — це означає зробити завдання зовсім непосильним. Можливо, ваші потерпання від моєї

конкурентної торгівлі будуть для вас незмірно дошкульнішими, ніж для мене стримування у відкритті магазину; можливо, місце, зайняте мною тільки для проведення часу, було необхідне для існування вас самого або вашої родини. Усе це може бути, але покласти на мене обов'язок щоразу узгоджуватися з порівняльним становищем тих осіб, інтереси яких можуть бути моїми діями порушені, “зважувати” інтереси мої і чужі, передбачати їх — це означає насправді зовсім паралізувати можливість будь-якої людської діяльності. Ми можемо вітати з моральної точки зору вчинки подібного роду, але не можемо звести їх в юридичну норму, що тягне за собою обов'язок майнової відповідальності” [94, 118].

На думку І. Екімова, суб'єктивне право, використане на шкоду суспільству, власне кажучи, змінює свій соціальний зміст. Фактором, який приводить його в дію, стає вузькокорисливий, егоїстичний інтерес, що заперечує правомірність існування будь-якого іншого інтересу [143, 90]. В. Вітрук вважає, що соціальне призначення прав і свобод громадян передбачає високу дотримання гармонійного поєднання суспільних, державних та особистих інтересів. Принцип поєднання суспільних і особистих інтересів має безпосереднє значення і для усвідомлення, розуміння проблеми зловживання правами і свободами [24, 154, 155].

Таким чином, зловживання правом — таке здійснення суб'єктивного права, що заподіює зло. З позицій християнської доктрини зло — це порушення Духовного закону (космічних настанов). Людина — поєднання двох потенційних засад — добра і зла. Яка з них превалує в ній — залежить від вибору самої людини. І. Ільїн зазначав: “Зло є передусім схильність людини, притаманна кожному з нас; ніби деяке, що живе в нас, жагуче тяжіння до розбещеності звіра; тяжіння, яке завжди прагне до розширення своєї влади і до повноти захоплення. Стикаючись з відмовами і заборонами, стійкими перериваннями, що підтримують духовні та моральні сторони особистого і суспільного буття, воно прагне подолати ці перепони, приспати пильність совісті та правосвідомості; послабити силу сорому та огиди, набуті прийняттю вигляду ...” [49, 510, 511].

В юриспруденції під зловживанням залежно від правової системи країни і конкретної галузі законодавства розуміють шкоду (збиток) або збитки, що заподіюють іншим. Шкода іден-

тифікується як знищення матеріальних і нематеріальних благ. Під збитками варто розуміти реальний збиток, а також упущену вигоду. Крім того, злом є порушення прав, свобод та інтересів суб'єктів права, а також створення ситуації, в умовах якої їх неможливо реалізувати. Проте, говорячи про зловживання правом, необхідно розглядати зло не тільки в правовому, а й в загальносоціальному та у загальнолюдському значенні. Зловживання правом є не лише злочином або деліктом, але досить часто правомірною, хоча й аморальною, провинною. Деякі автори розглядають зловживання правом — зло як явище, тотожне будь-якій соціальній шкоді, що завдається суспільним відносинам у процесі реалізації права [77, 18].

Найвище призначення права — мінімізувати можливість заподіяння зла одним суб'єктом іншому внаслідок захисту інтересів особистості, суспільства, держави, встановлення рівної для всіх міри свободи, возведення в закон справедливості. Тому, наприклад, у кожній міжнародній конвенції зазначається: “Ніщо у відповідній конвенції не може тлумачитися як таке, що суперечить її головним цілям. Так, у ст. 60 Європейської конвенції “Про захист прав людини й основних свобод” зазначено: “Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як обмеження або применшення кожного з прав людини й основних свобод, що повинні забезпечуватися законодавством будь-якої Високої договірної сторони або будь-якою іншою угодою, учасником якої вона є.”

У Договорі про заснування Європейського Економічного Співтовариства (Рим, 25 березня 1957 р.) записано: “Для того, щоб реалізація заходів торгової політики, які вживаються будь-якою державою-членом відповідно до цього Договору, не гальмувала-ся відхиленням торгового потоку, або якщо відмінності в таких заходах спричиняють економічні труднощі в одній або низці держав-членів, Комісія рекомендуватиме методи, з допомогою яких держави-члени здійснювали б необхідне співробітництво. Якщо це їй не вдасться, вона санкціонує застосування державами-членами необхідних захисних заходів, умови і методи яких вона визначить. За термінової необхідності й протягом передічного періоду держави-члени можуть самі вживати необхідні заходи й сповіщати про них іншим державам-членам, а також Комісії, яка може приймати рішення про те, що заінтересовані держави повинні змінити або відмінити ці заходи. Перевага має

надаватися заходам, які вносять якомога менше порушень у функціонування загального ринку і які виходять з необхідності прискорити, наскільки це можливо, введення загального митного тарифу” (ст. 115 Договору).

“Вживання зла” у праві завжди призводить до порушення яких-небудь прав, применшення певних інтересів і в кінцевому рахунку до перемоги несправедливості. Саме тому право, на думку В. Соловйова, і є примусовою вимогою реалізації мінімального добра або порядку, що не допускає певних проявів зла [110, 518]. Звичайно, з погляду позитивного права, досить важко визначити критерій мінімального добра або, наприклад, соціально прийняттого зла. В даному разі повинно йтися про законодавчу заборону крайніх проявів зла.

Соціально прийнятне зловживання правом дозволено, але з цього не випливає, що його заподіяння перестає бути аморальним — недуховним, таким, що порушує космічні закономірності. Більш того, законодавчо не заборонене заподіяння зла і є зловживанням правом у чистому вигляді. І його не можна уникнути. Право, зазначав В. Соловйов, в інтересах свободи дозволяє людям бути злими, не втручається в їхній вільний вибір між добром і злом; воно тільки в інтересах загального блага перешкоджає злій людині стати лиходієм, небезпечним для самого існування суспільства. “Завдання права зовсім не в тому, щоб світ, який лежить у злі, повернувся в Царство Боже, а лише в тому, щоб він передчасно не перетворився на пекло” [110, 523].

Необхідно визнати, що суб’єкт, реалізуючи своє право на власний розсуд, може вибрати зло, що зумовить несприятливі наслідки для інших суб’єктів суспільних відносин. Деякі із суб’єктів можуть мати юридичний захист від таких наслідків, інші — ні. У будь-якому разі шкоду, заподіяну через здійснення суб’єктивного права, потрібно розглядати як одну з обов’язкових ознак зловживання правом.

Що ж становить собою суб’єктивне право, яким можна зловживати? Загальновідомо, що суб’єктивне право — це міра дозволеної поведінки суб’єкта. Ця міра надається суб’єкту об’єктивним правом. А форма її практичної реалізації визначається не тільки законодавством, а й звичаями, що панують у суспільстві, традиціями соціальної групи, а також власними уявленнями людини про добро і зло, тобто її моральною свідомістю. Щодо нинішнього

стану зловживання правом в Україні, то, оскільки сучасне законодавство має прогалини, є суперечливим, а панівна в суспільстві мораль — мінливою, межі дозволеної поведінки (особливо за загальнодозволеного типу правового регулювання суспільних відносин: “дозволене усе, що не заборонено законом”) окреслені нечітко, відбувається повсюдне зловживання правом, особливо в галузях господарювання, правової політики. Це і відкриття підприємств-одноденок для переведення коштів у готівку, і злочинне повернення ПДВ без фактичного вивозу товару за кордон, і ухилення від податків, і неповернення валюти за вивезений товар, і скуповування за безцінь підприємств, які заздалегідь, зловмисно доведені до банкрутства, тощо. Досить широкий простір дозвольного розсуду, наданий суб’єктові у виборі способів реалізації свого суб’єктивного права, і становить природу зловживань.

Стосовно правових актів, згідно зі сталими правовими звичаями, існує презумпція їх правильності, тобто передбачається, що такий акт прийнято й видано з дотриманням усіх юридичних та формальних вимог, і тому він є обов’язковим для адресата. Цей акт може бути оскаржений у судовому порядку. Законність акта управління означає, що його має прийняти уповноважена посадова особа державного органу в межах її повноважень, з дотриманням встановленої процедури його розроблення, прийняття, видання і державної реєстрації. Щодо змістовного наповнення, то науковці-правознавці вказують лише на те, що акт управління, правовий акт, повинен бути юридично обґрунтованим, тобто мати чітко визначені завдання і цілі, опис засобів реалізації завдань, досягнення цілей тощо. Проте в межах такого формального регламентування виникає ризик прийняття несправедливих правових рішень, використання правової форми не за її призначенням¹.

Сформулюємо дефініцію: зловживання правом — така форма реалізації права у протиріччі з його призначенням, застосу-

¹ Важливим, на наш погляд, є те, що багато теоретиків права пов’язують право з категорією “справедливість”, яка є, за визначенням деяких авторів, іманентною властивістю права. Така інтерпретація його сутності корелює з визначенням права як рівності (загального масштабу і рівної міри свободи людей), а також з розмежуванням понять “право” і “закон”. Вважається, що тільки право є справедливим, а закон може мати правовий (якщо він справедливий) і неправовий характер.

ванням якої суб'єкт завдає шкоди іншим учасникам суспільних відносин — носіям відповідних прав. Виходячи з тези, що зловживати можна будь-яким суб'єктивним правом і тим більше владою, причому в дуже широкому полі діяльності, коло суб'єктів зловживань є практично необмеженим. У галузі господарського права це, наприклад, зловживання підприємством-монополістом домінуючим становищем на ринку; в галузі господарського управління — зловживання органом вищого рівня своїм службовим становищем. Суб'єктами зловживання в цьому полі можуть бути органи державної влади та їх посадові особи.

Форми зловживання правом. Залежно від того, яким суспільним відносинам завдається шкода у процесі здійснення права всупереч його призначенню, випадки зловживання правом можна поділити на правомірні (легальні) та протиправні. В основу цього розподілу може бути покладена як правова природа суспільних відносин, тобто той факт, чи перебуває зловживання правом у сфері правового поля, так і юридичний критерій оцінки шкоди. Якщо заподіяння шкоди суспільним відносинам є протиправним і карним, то маємо протиправне зловживання правом, якщо ні, — правомірне.

Правомірне зловживання правом завдає шкоди неохоронюваним законом відносинам, тому такі зловживання залежно від конкретних обставин можна розглядати як аморальні або недоцільні. Суб'єкт діє недоцільно, якщо зазначену в законі ціль раціональніше досягти використанням інших правових засобів або коли за порушення, що має формальні ознаки злочину, але не є суспільно небезпечним, призначається максимальна міра покарання (порушення відомого в західноєвропейській судовій практиці принципу пропорційності).

Приклади правомірних зловживань колективними правами і суспільними свободами наводить французький учений П. Сандеуар [103, 302–304]. На його думку, зловживання деякими працівниками правом на страйк ускладнює реалізацію іншими суб'єктами права на працю і права власності у разі зайняття страйкарями службових приміщень (сидячий страйк, що заважає працювати нестрайкуючим співробітникам) або виставлення пікетів (перекривається прохід на робоче місце). Багато шкоди завдають широкомасштабні страйки. Водночас не слід боротися з цими суспільними явищами силовими методами, оскільки

страйки, масові акти непокори — це лише прояв, ознаки “хвороби” суспільства. Причинами цієї “хвороби” найчастіше є соціальна несправедливість, уявлення населення про неї та впевненість у її порушенні.

Таким чином, аморальне або недоцільне здійснення суб’єктом свого права у вигляді використання правових розпоряджень, якщо внаслідок цього було заподіяно шкоди іншим учасникам суспільних відносин, необхідно розглядати як легальне зловживання правом. Суб’єкт у даному разі не чинить правопорушень і не підлягає юридичній відповідальності.

Іншою формою зловживань правом є протиправні діяння, у тому числі карні злочини. До протиправних належать тільки такі зловживання, що здійснюються суб’єктами, які реалізують свої права і владні повноваження. Звичайне порушення правової заборони неуповноваженим суб’єктом не можна розглядати як зловживання правом, оскільки права на порушення заборони ніхто не давав. Можна навести безліч прикладів, коли людина, застосовуючи надані їй права і свободи, порушує права та свободи інших або створює загрозу національній безпеці, громадському порядку.

Протиправне зловживання правом відрізняється від правопорушення тим, що (як традиційно вважають) суб’єкт у даному разі чинить протиправне діяння, реалізуючи своє суб’єктивне право (правомочність), і первинна стадія його діяння перебуває у межах закону. Це стосується як пересічних громадян, так і посадових осіб. Виходячи за межі правових регламентів, посадова особа може вчинити такі дії, передбачені Кримінальним кодексом України: “одержання незаконної винагороди працівником державного підприємства, установи чи організації” (ст. 368 “Одержання хабара” та ін.). Зловживання владою тягне кримінальну відповідальність і в інших країнах. Це, наприклад, “зловживання владою, спрямоване проти управління” (ст. 431-1–433-3 Кримінального кодексу Франції); “зловживання владою стосовно приватних осіб” (ст. 432-4–432-9 цього кодексу); “зловживання при стягуванні зборів” (§ 325 Кримінального кодексу ФРН); “зловживання посадою” (§ 5301 Кримінального кодексу штату Пенсільванія). Безумовно, це далеко не повний перелік.

На думку Ф. Решетнікова, який проаналізував кримінальні законодавства інших країн, конкретні види зловживань поса-

дових осіб можуть бути кваліфіковані не як самостійні посадові злочини, а як зазіхання на права громадян (наприклад, порушення таємниці листування), злочин проти правосуддя (незаконний арешт, винесення неправосудного вироку) або проти власності (привласнення майна шляхом посадового підроблення тощо) [90, 7].

До зловживання владою з боку держави, органів державної влади належить і надмірна соціалізація держави. Скажімо, держава надає населенню великі соціальні гарантії. Це означає несправедливий розподіл виробленого національного прибутку, відібрання лівової частини доходів у виробника. Зрозуміло, що в умовах несправедливості ніхто не буде інвестувати економіку країни, що призведе до ситуації, коли нічого буде перерозподіляти і врешті-решт — до падіння економіки. Отже, зловживання владою правом у даному разі може бути суттєвою загрозою національній безпеці.

Юридичні та моральні аспекти зловживання правом. Досліджуючи проблему зловживання правом, можна вірізнити як власне юридичні, так і моральні аспекти, що сприяють розумінню його природи. До юридичних аспектів деякі вчені відносять наявність у законодавстві диспозитивних норм, що надають суб'єктові повну свободу вибору способів реалізації суб'єктивного права. Саме це, як вважається, створює передумови для зловживань. Проте, як свідчить практика, зловживати можна навіть правами, закріпленими у кримінально-процесуальних нормах. Наприклад, адвокат, подаючи всілякі клопотання, використовуючи незаборонені кримінально-процесуальним законодавством способи, реалізуючи свої процесуальні права, може затримати розгляд справи на кілька років.

Часто-густо сам зміст об'єктивного права дозволяє використовувати суб'єктивні права і повноваження на шкоду суспільним відносинам, установлюючи для деяких суб'єктів різного роду "юридичні привілеї". Йдеться про тих осіб, яким законодавство надало особливий правовий статус для здійснення покладених на них функцій — народних депутатів, вищих посадовців. Зловживання має місце в тих випадках, коли надане право реалізується суб'єктом у протиріччі з його призначенням. Так, зловживанням варто вважати використання права на депутатський запит з метою натиснути на перебіг попереднього розслідування, лобію-

вання законопроектів, вигідних особисто депутату, або за гроші. Обіцяючи підняття моральної планки урядовців, Президент Віктор Ющенко свого часу проголосив у Верховній Раді України: “Уряд не буде заносити гроші в парламент для того, щоб провести будь-яку кандидатуру або будь-який закон”.

Моральні аспекти зловживання правом виявляються у психічному ставленні суб’єкта до реалізації права всупереч його призначенню, внаслідок чого заподіюється шкода особі, суспільству, державі. В одних випадках суб’єкт, здійснюючи своє суб’єктивне право, передбачає негативні наслідки своїх дій і прагне їх настання, в інших — не бажає заподіяти зло, але хоче будь-що реалізувати своє право. Причому факт заподіяння шкоди за допомогою здійснення свого суб’єктивного права ним може не усвідомлюватися. Зло, взагалі, зазначає І. Ільїн, зовсім не зводиться до “поганої мети”; для нього настільки ж характерні й “погані засоби”. Його формула закликає: всіма і злими, і добрими засобами — до злої мети; причому термін “злий” містить не ідею “відступу від добра”, а ідею “байдужості” або “відрази” до добра” [49, 165].

Звичайно, реалізуючи суб’єктивне право, одна людина може керуватися не тільки постановами чинного законодавства, а й біблійними твердженнями, а в спірних питаннях запитувати себе: “Чи можна це зробити у славу Божу?” І за позитивної відповіді, яку підкаже їй її совість, здійснювати своє право, сподіваючись, що тим самим вона не заподіє нікому зла. Інша, узявши за основу категоричний імператив Канта, поводитиме себе так, щоб її поведінка могла стати загальним законом. Отже, з метою незаподіяння зла шляхом легальних зловживань необхідно керуватися релігійно-моральною свідомістю. Правосвідомість здатна утримати людину лише в межах закону, але не моралі. “Якщо я бажаю, — зазначав В. Соловйов, — здійснювати своє право або забезпечувати собі ділянку вільної дії, то, звичайно, міру цього здійснення або обсяг цієї вільної ділянки я повинен визначити тими основними вимогами суспільного блага, без задоволення яких не може бути ніякого здійснення моїх прав і ніякого забезпечення моєї свободи” [110, 531].

На жаль, право не є винятково зведеним у закон добром, а його реалізація лише благою справою. І саме в тій сфері, де право не збігається з мораллю, можливі легальні зловживання правом,

може бути безкарне заподіяння зла. Відносність і несталість моральних категорій, мінливість права залежно від конкретно-історичних умов розмивають межі соціально прийнятної поведінки. Тому суб'єкт, який зловживає правом, може щиро вважати, що робить добру справу, досягає благих цілей. Якщо в даному разі він діє в межах власного розсуду, то є вільним, у тому числі й правомірно зловживати правом. Єдине, що суспільство не може, — це визначити йому моральні критерії оцінки соціально прийнятної поведінки шляхом закріплення їх у законі або засудити його правомірні, але аморальні дії.

Таким чином, зловживання правом — неминучий супутник будь-якої реалізації права. Усі ми навмисно або необережно, здійснюючи свої права і свободи, заподіюємо тим самим зло іншим. Те саме відбувається і стосовно нас. Потужним засобом мінімізації зловживання правом є використання духовних, моральних чинників як у розробленні державно-правових рішень, так і в їх застосуванні.

Способи обмеження зловживань правом. З метою обмеження зловживань правом і запобігання спричиненому цим злу в літературі рекомендується використовувати як суто юридичні, так і морально-психологічні способи.

Право прагне мінімізувати зло, поширюючи сферу свого впливу на суспільні відносини. Додаючи загальнообов'язкового характеру моральним категоріям, право обмежує свободу уповноважених суб'єктів. Це здійснюється шляхом законодавчого закріплення таких категорій, як “сумлінність”, “добра совість”, “справедливість”. Крім того, з огляду на небажаність і суспільну шкідливість деяких легальних зловживань правом законодавець робить їх протиправними і карними.

У найважливіших сферах громадського життя, де зло від реалізації права може бути досить істотним, суспільство намагається обмежити негативні прояви правомірних зловживань. Це досягається насамперед прийняттям суб'єктами, “схильними” до зловживань у силу їх особливого правового статусу, точно визначених моральних обов'язків на додаток до правових заборон. Президент, суддя, прокурор, журналіст, лікар — от далеко не повний перелік тих осіб, на яких суспільство покладає додатковий моральний обов'язок. Такого роду моральні табу відрізняються від моральних норм тим, що вони формально закріплені

в конституційних актах, законах, етичних кодексах у вигляді присяги або клятви. Так, відповідно до ст. 2 розділу 1 Конституції США перед вступом на посаду президент складає присягу, в якій заявляє, що сумлінно працюватиме на посаді президента й у міру своїх сил підтримуватиме, охоронятиме і захищатиме Конституцію США. Тут як деяку гарантію від зловживань закріплено принцип сумлінності, але повніша гарантія — це духовність влади (посадових осіб).

Принцип неприпустимості зловживання правом щодо правових актів потрібно розуміти як заборону, зокрема, на:

- здійснення права всупереч його призначенню;
- юридичне закріплення несправедливого способу розподілу (організаційна структура) або моделі функціонування (уповноваження) управлінської (адміністративної) діяльності, що призводить до необґрунтованих втрат у суспільстві;
- аморальне або недоцільне здійснення суб'єктивного права;
- заподіяння шкоди особі, суспільству, державі у процесі реалізації права.

Безумовно, у контексті запропонованої концепції цей принцип має морально-правовий зміст. Крім того, оскільки принцип неприпустимості зловживання правом стосується насамперед процесу здійснення суб'єктивних прав, то його застосування (врахування) має упереджувальний зміст. Він (принцип неприпустимості) покликаний справляти певний регулятивний вплив на майбутню діяльність суб'єкта, на дії, які він чинить або збирається вчинити. Причому свою поведінку суб'єкт зобов'язаний співвідносити не тільки з правовими нормами, а й з нормами моралі. У морально-філософському аспекті ця вимога може бути названа принципом “незаподіяння зла за допомогою права”. Теоретично результатом дотримання цього принципу стане зникнення правомірних і протиправних зловживань.

Слід зазначити, що практично всі дослідження зловживання правом як в нашій країні, так і за кордоном зводяться до випадків виявлення цього феномена з боку фізичної особи у цивільно-правих або сімейних правовідносинах і значно рідше — з боку юридичної особи, яка теж може зловживати своїми корпоративними правами. Безумовно, існують корпоративні інтереси, і неможливо, як і у випадку з фізичною особою, вимагати від організації альтруїстичної поведінки. Водночас існують певні

морально-правові або виключно моральні обмеження, які неприпустимо, з точки зору справедливості, порушувати ні фізичній, ні юридичній особі. Морально-правовими є, наприклад, конституційні положення щодо заборони використовувати власність на шкоду іншим (“власність зобов’язує”, “власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству” — ст. 13 Конституції України). Або, скажімо, заборона недобросовісної конкуренції (“Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності; не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція” — ст. 42 Конституції України). Прикладами морально-правових обмежень є Кодекс поведінки працівника акціонерного товариства [45]; Кодекс професійної відповідальності членів Асоціації “Позабіржова Фондова торговельна система” (затверджений загальними зборами Асоціації 25 квітня 1997 р.) [123]; Кодекс честі Професійної асоціації реєстраторів і депозитаріїв (затверджений третіми загальними зборами Асоціації від 4 квітня 1997 р., протокол № 1)¹ та ін.

Виключно моральні обмеження можуть переходити у морально-правові. Наприклад, Кодекс честі Професійної асоціації реєстраторів і депозитаріїв (ПАРД) передбачає створення комісії з питань етики та вирішення спорів про випадки та факти порушень цього Кодексу. Комісія з етики здійснює нагляд за додержанням положень Кодексу честі членами ПАРД, розглядає порушення його положень і приймає рішення щодо накладання дисциплінарних стягнень (п. 7.3. Кодексу честі ПАРД). Можливе, нарешті, внесення у контракт, який укладається з відповідним працівником, положень щодо дотримання ним норм моральності.

Водночас досліджень, в яких розглядався б феномен зловживання правом з боку держави, державних органів, посадових осіб, зокрема в процесі здійснення правової політики, практично немає. Важливість дослідження цих питань зумовлена значущістю їх як для економіки країни, так і для її безпеки. Практичне розроблення питання зловживання правом з боку держави, державних органів, посадових осіб обмежувалось нормами щодо заборони депутатам, посадовим і службовим особам органів державної влади та місцевого самоврядування займатися підприємницькою діяльністю (“Підприємницька діяльність депутатів,

¹ Інфодиск “Законодавство України”. — 2004. — № 3.

посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом” — ст. 42 Конституції України), заборонаю використовувати Збройні сили України та інші військові формування для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їх діяльності (ст. 17 Конституції України) та ін. Проте можливості зловживання державною владою її правами не обмежувались.

Сьогодні, як ніколи, важливі розробки щодо забезпечення моральності, справедливості державної, державної правової політики, побудови її на християнських засадах. Ознаками такої політики, на наш погляд, є:

1. Моральність і чесність. Влада від Бога — це влада людей порядних, чесних, які вірять в Бога. Віра в Бога означає справжнє, а не показне додержання Його настанов, передусім бути порядним, чесним і справедливим. Цікаво, що перший з шести розділів колишньої Програми уряду “Назустріч людям” — це “Віра”, другий — “Справедливість”. Перший розділ, як зазначалось, був присвячений тому, щоб народити справжню віру в Бога в нашому суспільстві. Наголошувалось, що це необхідно людині й українському суспільству, яке отримає справжній моральний стрижень життя.

2. Верховенство права в країні, втілення в життя найсправедливіших (порівняно з будь-якою країною) стандартів життя, його гідні умови. Це також відмова від так званого ручного управління процесами в країні, яке призводило до корупції, хабарництва, створення корупційних вертикалей. У викладі Програми уряду в 2004 р. зазначалось, що “всі сьогодні сприймають Україну і наш народ як країну, що несе унікальну місію у світ — дати абсолютно нові стандарти суспільного, політичного, соціального життя, на порядок справедливіші, ніж вони сьогодні існують, навіть в найрозвинутіших країнах.” “Ми хочемо, щоб влада, держава виконували роль найвищого гармонізатора в суспільстві, щоб ми розуміли конфлікт, який є в суспільстві, щоб ми будували концепцію виходу з цього конфлікту і закріплювали її нормативними документами. І тому держава не буде в ручному режимі робити нічого, вона не буде насильником — вона буде відкривати шлях, гармонізувати стосунки і будувати системи, а не керувати в прямому режимі.”

3. Правосуддя, засноване на християнській моралі, справедливості, реалізація сформованого у демократичних країнах права на доступ до правосуддя. В Урядовій програмі, проголошеній у парламенті, зазначено: “І тому, маючи завдання якісної побудови системи правосуддя, бо не може бути поганої або гарної системи правосуддя — або воно є, або його немає, ми зробимо так, щоб воно було. Але є ще питання доступу людини до системи правосуддя, яке є ще більш важливою складовою. Ви знаєте, що людина, яка йде в суд, мусить заплатити певні гроші для того, щоб мати доступ до розгляду судової справи. Це чудово. Суди отримують певну фінансову підтримку, але ж якщо у нас бідна, знедолена, бездомна людина не зможе звернутися до суду, якщо у неї не буде цієї копійки, то хто тоді ми з вами і як будемо правосуддя? Ви знаєте, що доступ до правосуддя починається з того, що людина мусить мати гроші найняти достойного адвоката, і ми знаємо, що сьогодні у 80 відсотків людей в Україні немає можливості фінансово забезпечити свій доступ до захисту в судах, тобто до адвокатських послуг. І ми будемо робити так, щоб доступ такий, безумовно, відбувся.”

Влада, що існувала у певний період незалежної України, характеризувалася як злочинна. Вона дійсно коїла злочини, поперше, проти людей, їх життя і здоров'я, в тому числі вбивства на замовлення, а по-друге — проти економічного порядку (економічні злочини). Щодо економічних злочинів, то, на думку деяких депутатів, яких можна вважати експертами з питань державної влади, існуючі нині міністерства і відомства давно вже перетворилися на комерційні структури, що займаються, на додаток до розбазарювання і розкрадання державних коштів, народного майна, виключно бізнесом. Якщо ж бізнес, принаймні номенклатурний, пов'язаний (а точніше, ідентифікується) зі злочинністю, то зрозуміло, що і влада теж є злочинною. Тому логічні й гасла — відокремити владу від бізнесу.

Викладемо деякі пропозиції щодо вдосконалення державного управління, виходячи із системної методології, розробленої в межах конструктивної ФП — філософії законо-державотворення, що викладається. Перший крок в цьому напрямі — це скорочення витрат на утримання влади. Соціально справедливо було б утримувати органи господарського управління (галузеві міністерства, відомства народного господарства) за рахунок прибутку

в цих галузях, а не держбюджету. Справедливим, з позицій суспільства, було б реформування державної влади, створення так званого конкурентного уряду (уряду в широкому сенсі — це всі органи державної влади, в тому числі законодавчої) — такого, витрати на утримання якого менші, ніж користь від результатів його діяльності. Для підвищення ступеня конкурентності слід зменшувати витрати, спрямовуючи зусилля уряду на вирішення соціально значущих проблем, збільшуючи тим самим ККД влади. Щоб вдосконалити її, потрібне проектування державного апарату, виходячи із завдань соціально-економічного розвитку країни. Саме характер, обсяги і складність цих завдань мають визначати кількість і якість їх виконавців, кваліфікаційні вимоги до них. Отже, по-перше не політична належність і не родинні зв'язки, а саме ділові якості мають бути основними критеріями відбору на певну посаду в уряді. По-друге, кожне міністерство, відомство повинні мати духовну програму — щось подібне до програми “Чисті руки”, яка містить виклад духовних корпоративних цінностей — небюрократичне виконання обов'язків у відомстві. По-третє, при вирішенні кадрових питань один з напрямів розв'язання проблеми несправедливості влади, її аморальності — це висування на передній план таких вимог до кандидатів на посади, як порядність і моральність. В Україні вибір посадовців обмежувався чомусь лише колом людей, які належали до “помаранчевих” або вихідців з певних регіонів. Іноді перевага віддавалась представникам так званої “старої влади”. Їх нерідко називають “професіоналами”. Але в чому їхня професійність? У системі митних, податкових органів, органів ДАІ та ін., як зазначалося вище, було створено і блискучо відпрацьовано чіткі схеми збирання хабарів з громадян і з кандидатів на посади у ці органи. Подібні “корупційні вертикалі”, як наголошувалось у виступах деяких політиків, діяли у багатьох сферах. Отже, професіонали, яких ми маємо на сьогодні, це переважно фахівці з командної роботи у таких схемах. Але ж ці схеми потрібно руйнувати. Якщо ж в разі призначення на посаду віддати перевагу “помаранчевому” або вихідцю зі східних регіонів, представнику відповідної партії, то він, як показав досвід, сприйме це як належне, заслужене ним і відповідно не буде старанно виконувати свої обов'язки, можливо, зловживатиме своїми правами. Таким чином, не такий професіоналізм і не політична належність, а духовність, порядність, ділові якості мають бути першочерговими рисами урядовця.

Перша вимога до кандидатів на урядові посади — ніякого зв'язку з бізнесом, друга — ніякого лобіювання бізнес-інтересів, третя — жодного хабара і, зрозуміло, — професіоналізм, як правильно зазначалось у виступах деяких політиків щодо вимог до кандидата на посаду. Саме ці властивості мають стати системативними ознаками вдосконалення сучасного державного управління в Україні. Ідея полягає в тому, щоб ті самі відомства, які працювали за старої влади, були розвернуті на 360 градусів і замість створення загрози населенню України, спричинення зла почали робити добро людям, працювати на них.

Найважливіший напрям вдосконалення, а точніше, побудови органів державної влади — організаційний. Він полягає у проєктуванні та наступному нормативно-правовому закріпленні найефективнішої організації державного управління, виходячи з проблем економічного і соціального розвитку країни. При цьому побудова державного апарату могла б виглядати таким чином:

1) визначення відповідно, скажімо, до програмних цілей тієї політичної сили, яка прийшла до влади, завдань економічного і соціального розвитку країни, термінів, періодичності їх вирішення;

2) обґрунтування обсягів фінансування, необхідних для виконання певного завдання;

3) організація відкритого тендеру, конкурсу, на якому мають визначитися виконавці відповідних завдань програм як з розвитку певного виробництва, галузі, так і території (регіону).

Тобто не обов'язково, щоб усі завдання економічного і соціального розвитку країни вирішувалися лише за допомогою державного апарату. Можливо, недержавні структури запропонують дешевший і якісніший варіант виконання. Іншими словами, державний апарат обов'язково залучається лише для виконання завдань (функцій), які не можуть бути передані недержавним структурам (наприклад, податкова, митна справа) або останні не беруться за виконання відповідних завдань. У цьому разі державний апарат залучається до виконання за залишковим принципом.

Не викликають сумнів необхідність і доцільність використання ефективних технологій менеджменту в управлінні державними справами. Потрібно на науковій основі визначити чисельність державного апарату. Дійсно, з одного боку, дехто з опозиційних політичних лідерів закликають до його скорочення, а з іншого —

апаратники і навіть окремі науковці свого часу звертали увагу на те, що за кількістю державних службовців, чиновників на душу населення (на тисячу мешканців) Україна поступається розвиненим країнам (тепер вже за цими показниками ми, мабуть, далеко попереду). Отже, чисельність необхідно не зменшувати, а збільшувати. Водночас, виходячи з викладеного вище, питання повинне бути поставлене радикальніше. Зокрема, слід передусім вирішити, а чи потрібне певне міністерство (відомство) взагалі, з'ясувати, для вирішення якої проблеми створюється міністерство і чи не можна вирішити її іншими засобами. Друге питання полягає у тому, а чи вирішується проблема за наявності міністерства (відомства, іншого організаційного утворення). Не повинно бути ситуації, коли водночас існують і відповідні проблеми, і міністерство (відомство), для вирішення яких воно створене.

Свого часу (в період існування так званої адміністративно-розподільчої системи управління) створення чергової адміністративної структури розглядалося як єдино можливий шлях розв'язання певної проблеми. Це був відпрацьований спосіб управління країною за часів колишнього СРСР: виникла проблема — утворюють спеціальне відомство для її вирішення. Проте такий шлях не завжди був правильний, оскільки відповідні проблеми залишалися. Відомство починало жити своїм життям, ставало самодостатнім, звичним для країни, забувалася причина його створення. Наприклад, існує проблема підвищення рівня національної культури. Функціонування Міністерства культури не знімає проблеми, воно існує “поруч”, не перетинаючись з нею. Так навіщо це міністерство? Щоб розподіляти гроші, яких і так не вистачає, між собою і підпорядкованими об'єктами? Але ж відомо як вони розподіляються. Крім того, утримання певного міністерства з усіма його прямими і непрямими бюджетними видатками коштує величезних сум, які важким тягарем лягають на бюджет.

Потрібно розробити принципи формування влади. По-перше, пропонуємо створювати відомство, якщо буде достеменно аргументовано, що іншими шляхами вирішити проблему неможливо. По-друге, має бути повністю обґрунтовано, що тільки створення такого відомства і саме з такою кількістю та якістю фахівців можна вирішити проблему, тобто, слід довести суспільству, що створення цього відомства — найефективніше організаційне рішення. По-третє, управлінські структури не обов'язково мають

бути “вічними”. Існують так звані програмно-цільові структури, які створюються під відповідні програми. Це можуть бути невеликі колективи професіоналів. Досягнуто ціль — структура має елімінуватися, перетворитися на засіб досягнення іншої цілі.

Побудова організації управління, яка практично могла б виключити зловживання правом, — це створення такої системи, за якої чиновник будь-якого рівня не зможе заподіяти суттєвої шкоди. Тобто повинні працювати закони, а не особистості, високопосадовці, політики. Іншими словами, благодатна та країна, де люди не знають імен керівників держави. Адже коли людям живеться добре, вони не займаються політикою. І, навпаки, у країні, де здійснюється “ручне управління”, більшість населення добре знає майже всіх своїх 450 народних депутатів, керівників чи не всіх численних адміністративних інституцій.

“Ручне” управління завжди забезпечує порядок, що є небезпечним для суспільства. Якщо цей порядок для людей, то добре, але ж владні структури керуються передусім, а, можливо, і завжди, здебільшого, власними інтересами, встановлюючи добро виключно для себе. Тому слід гармонізувати стосунки у суспільстві, які передбачали б чесне виконання своїх обов’язків з боку як населення, так і влади, й будувати систему, а не керувати в ручному режимі. Безумовно, така система і є правовою державою, де панують верховенство права, конституція країни. До речі, це і є ідеал системи управління.

Законодавчі гарантії запобігання і припинення зловживань владою своїми правами. З метою запобігання зловживанням і припинення їх, а також покарання осіб, які зловживають правом законодавство передбачає досить широке коло заходів відповідальності. За Конституцією України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56).

Певну роль у запобіганні та припиненні зловживань владою своїми правами мають відігравати відповідні норми ГКУ. Так, ст. 6 цього Кодексу до загальних принципів господарювання відносить обмеження державного регулювання економічних процесів у зв’язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямо-

ваності економіки, добросовісної конкуренції у підприємництві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави, а також заборону незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини. Забороняються незаконне втручання та перешкоджання господарській діяльності суб'єктів господарювання з боку органів державної влади, їх посадових осіб при здійсненні ними державного контролю та нагляду (ч. 5 ст. 19). Забороняється також незаконне втручання органів та посадових осіб місцевого самоврядування у господарську діяльність суб'єктів господарювання. Не допускається видання правових актів органів місцевого самоврядування, якими встановлюються непередбачені законом обмеження щодо обігу окремих видів товарів (послуг) на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць (ч. 4 ст. 23).

За ознакою суб'єктивності зловживання класифікуються на навмисні та необережні. Навмисне зловживання правом — здійснення права з метою заподіяти шкоду іншій особі або цілеспрямовано використовувати своє право всупереч інтересам суспільства і держави. За необережного зловживання правом заподіяна шкода не охоплюється наміром суб'єкта. Цей підхід має не лише наукове, а й практичне значення, оскільки дає змогу визначити форму провини і спрямованість наміру. Це, безумовно, впливає на юридичні наслідки зловживання. Проаналізуємо деякі види відповідальності за зловживання правом.

До осіб, які здійснили злочинні зловживання, застосовуються заходи кримінальної відповідальності. Причому разом з позбавленням свободи або штрафом судом, як правило, призначається додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (відповідно до Кримінального кодексу України)¹, обмеження правоздатності, позбав-

¹ У ст. 367 ККУ “Службова недбалість” зазначено: “Службова недбалість, тобто невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов’язків через несумлінне ставлення до них, що заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб, карається штрафом від п’ятдесяти до ста п’ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та ін”.

лення політичних прав (згідно з Кримінальним кодексом Франції). Деякі із цих санкцій в Україні не застосовуються, наприклад позбавлення політичних прав. Водночас за окремі види правопорушень, зокрема за участь у фальсифікації виборів до Верховної Ради або у президенти України, доцільно було б внести відповідні зміни до чинного законодавства, передбачивши можливість у судовому порядку позбавляти порушників — організаторів (замовників) фальсифікації права бути обраними на ці посади. І це сприяло б запобіганню зловживанням правом у подальшій політичній діяльності. Більш того, за законодавством деяких країн до таких осіб у певних випадках можуть застосовуватися і заходи конфіскаційного характеру. Так, ст. 39 Конституції Німеччини встановлює: “Ніяке зловживання економічною свободою — особливо спрямоване на монополістичну концентрацію виробництва або захоплення політичної влади — не допускається. Майно, що створює небезпеку такого зловживання економічною свободою, повинне бути передане в суспільну власність на підставі розпоряджень закону. ... Власникові, як правило, варто відмовити у відшкодуванні майна”.

У законодавстві деяких держав, наприклад Росії, юридичні конструкції спрямовані на те, щоб перешкодити зловживанню правом у сфері цивільних правовідносин. Так, згідно зі ст. 10 Цивільного кодексу РФ “не допускаються дії громадян і юридичних осіб, здійснювані винятково з наміром заподіяти шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Не допускається використання господарських прав з метою обмеження конкуренції, а також зловживання домінуючим становищем на ринку. У разі недотримання вищевказаних вимог суд, арбітражний суд або третейський суд може відмовити особі в захисті належних їй прав”. Таким чином, відмова в судовому захисті — ще один захід, що застосовується до особи, яка зловживає своїм правом.

Короткий аналіз заходів, щодо осіб, які зловживають правом, свідчить про їх різноманітність. До них належать юридичні санкції та інші заходи, визначити правову природу яких важко. Дійсно, не зовсім зрозуміло, чи є відмова в захисті суб’єктивного права мірою відповідальності, а позбавлення політичних прав — покаранням. Проте ці заходи мають спільне — прагнення до припинення зловживань правом. Причому для досягнення цієї мети

санкції або інші несприятливі для суб'єкта наслідки можуть не використовуватися. Наприклад, згідно з § 5 Цивільного кодексу Угорщини: “Якщо зловживання правом виявляється у відхиленні від волевиявлення, передбаченого правовою нормою, внаслідок чого порушуються істотні інтереси суспільства або особисті інтереси, що заслуговують на особливу увагу, суд має право замінити волевиявлення своїм рішенням за умови, що неможливо усунути порушення інтересів іншими засобами”. Таким чином, суд, зважаючи на те, що у створеній ситуації не вдасться уникнути зловживання правом з боку конкретного суб'єкта, своїм рішенням вибирає спосіб здійснення суб'єктивного права. Ціль у даному разі буде досягнуто — зловживання не відбудеться. Аналогічна норма, яка відповідає, на наш погляд, вимогам справедливості, міститься у Сімейному кодексі України. Частина заробітку (доходу) матері, батька, яка стягуватиметься як аліменти на дитину, визначається за ст. 183 судом. Це значно зменшує можливість зловживання правом з боку відповідача, ніж тоді, коли (за старим шлюбно-сімейним кодексом) аліменти визначалися у твердій частці від середньомісячного заробітку.

Особливості зловживань правом у сфері правової політики. Зловживання правом можуть класифікуватися за різними критеріями, в тому числі за сферою зловживання. Так, здійснення права всупереч його призначенню, внаслідок чого заподіюється шкода особі, суспільству і державі, може бути класифіковане як зловживання суб'єктивними правами у сфері конституційного, адміністративного, господарського, земельного, трудового, цивільного права тощо. Перевага такого підходу в тому, що він дає змогу визначити призначення конкретного суб'єктивного права на підставі аналізу принципів правового регулювання в певній сфері, а отже і виявити ті випадки, коли суб'єкт реалізує своє право всупереч його призначенню.

За суб'єктом зловживання особи поділяються на фізичні та юридичні; суспільні об'єднання і державні органи. Щодо останніх, то сюди можна віднести зловживання владою, службовим становищем, посадовими повноваженнями. Завдання нашого дослідження пов'язані зі зловживаннями правом з боку саме державних органів, посадових осіб при здійсненні ними правової політики.

Зловживання владою своїми правами у сфері цивільного та господарського права. З проблемою зловживання суб'єктивними цивільними правами, як зазначено вище, стикалися ще римські юристи. Проте йшлося переважно про шикану (тобто навмисне використання свого права на шкоду іншим), що, безумовно, не вичерпувало всіх можливих зловживань. Ми розглядатимемо зловживання у сфері цивільного права з боку влади.

У колишньому радянському цивільному законодавстві зловживання владою своїм правом закладалося ще у Цивільному кодексі РСФСР 1922 р. У ст. 1 цього кодексу проголошувалося: “Цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в протиріччі з їх соціально-господарським призначенням”. Існують різні оцінки цього запису. Що це — обмежена можливість зловживати економічними правами з боку громадян або надання можливості зловживати правами самій владі — втручання в приватні справи — підприємницький бізнес тощо? Іншими словами, в цій ситуації можна говорити як про те, що законодавцем було обмежено можливість зловживати громадянами своїми економічними правами, наданими їм за часів НЕП, так і про надання права владі суто політично вирішувати економічні питання, незважаючи на закон. Адже тоді вважалося, що здійснення цивільних прав повинне стосуватися лише задоволення нагальних життєвих потреб. Не дозволялося здійснення угод, що, на думку політиків, могли вплинути на погіршення економічної ситуації в країні, сприяти розшаруванню суспільства і зубожінню народу.

Таким чином, соціально-господарське призначення суб'єктивного права визначалося історично важливими перетвореннями у державі. Багато діянь, пов'язаних з природними правами людини, у колишньому СРСР (наприклад, заняття підприємницькою діяльністю, одержання відсотків від грошової позики, операції з іноземною валютою, спекуляція тощо) розглядалися як зловживання і каралися в кримінальному порядку. Логіка була такою: при здійсненні прав і виконанні обов'язків громадяни й організації повинні дотримуватися законів, поважати правила соціалістичного співжиття, моральні принципи суспільства, яке будує комунізм, моральний кодекс “будівника комунізму”. Як одне з основних зловживань у цей історичний період розглядалося одержання нетрудового доходу. Оскільки в цьому разі по-

рушувався принцип “від кожного за здібностями, кожному — за працею”, вважалося, що суб’єкт, збагачуючись без докладання власної праці (наприклад, здаючи в найом кімнату у своїй квартирі), реалізує надане йому суб’єктивне право у протиріччі з його призначенням.

У результаті здійснення ринкових реформ, зміни чинного законодавства “соціалістичні зловживання правом” залишилися в минулому. Одержання коштів від акцій, позики або стягування орендної плати вже не розглядається як нетрудові доходи. У законодавстві у загальному вигляді сформульовано заборону на зловживання правом у певних формах, що з’являються в умовах ринку (не допускаються використання господарських прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополієм становити на ринку, а також недобросовісна конкуренція).

Щодо класичних випадків шикани, то зловживаннями визнаються, наприклад, угоди, укладені з метою, яка свідомо суперечить засадам правопорядку або моральності. Зокрема, за ст. 13 “Межі здійснення цивільних прав” ЦКУ цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. При здійсненні своїх прав вона зобов’язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довікілью або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополієм становити на ринку, а також недобросовісна конкуренція.

Розумне поєднання двох принципів (свободи приватної власності та використання власності без заподіяння збитку третім особам) створює умови, що виключають заподіяння шкоди [89, 335–337]. Це стосується використання цивільних прав з метою обмеження конкуренції, а також зловживання домінуючим становищем на ринку. Як відомо, ринковий механізм базується на конкуренції, тобто на суперництві учасників економічних відносин. Право регламентує ці відносини так, щоб забезпечити змагальність суб’єктів господарювання, гарантуючи їм рівні умови

і свободу здійснення підприємницької діяльності. Якщо суб'єкт реалізує суб'єктивне право в цій сфері з метою обмеження конкуренції, то він використовує своє право в протиріччі з його призначенням.

Термінологічно зловживання у цій сфері (практично у всіх країнах) позначається як “недобросовісна конкуренція”. Так, § 1 Закону ФРН про недобросовісну конкуренцію (1909 р.) відносить до зловживань:

- надання неправдивих відомостей про якість, походження, спосіб виробництва або визначення ціни товару чи послуги;
- недобросовісну рекламу, що має на меті створити сприятливі умови для збуту товарів;
- підкуп службовців конкурента;
- збут товарів за допомогою рекламних знижок або надання премій при купівлі та ін.

За угорським законом 1996 р. недобросовісну конкуренцію становлять дії, спрямовані на обмеження або підлив доброго імені, кредитоспроможності конкурента шляхом повідомлення неправдивих відомостей, а також хибного тлумачення фактичних даних. Закон РФ “Про конкуренцію й обмеження монополістичної діяльності на товарних ринках” (у редакції 1995 р.) під недобросовісною конкуренцією має на увазі будь-які спрямовані на придбання переваг у підприємницькій діяльності дії суб'єктів господарювання, що суперечать положенням чинного законодавства, звичаям ділового обороту, вимогам добропорядності, розумності та справедливості та можуть заподіяти або заподіяли збитки іншим суб'єктам господарювання — конкурентам або завдати шкоди їхній діловій репутації. Шкода, заподіяна у подібних випадках, стосується не тільки, наприклад, підприємця, якого розорили конкуренти, а й усього суспільства. Соціальне зло виявляється в руйнуванні засад ринкової економіки і, як наслідок, — у погіршенні якості виробленої продукції, зростанні цін на товари і послуги тощо.

Деякі суб'єкти господарювання у силу свого особливого статусу (наприклад, підприємство-монополіст) можуть зловживати домінуючим становищем на ринку, завдаючи шкоду іншим виробникам. Таке зловживання заборонене як міжнародним, так і внутрідержавним правом. У ст. 86 Римського договору (“Про створення ЄЕС”) 1957 р. зазначено, що будь-яке зловживання

одним або кількома підприємствами домінуючим становищем на загальному ринку забороняється як несумісне із загальним ринком, оскільки може завдати шкоди торгівлі між державами-членами. Таке зловживання може бути:

- 1) прямим чи непрямим встановленням несправедливих цін купівлі-продажу або інших несправедливих умов торгівлі;
- 2) обмеженням виробництва, торгівлі та технічного розвитку на шкоду споживачам;
- 3) застосуванням різних застережень до однакових угод з іншими торговельними партнерами, що ставить їх у невігідні умови;
- 4) підпорядкуванням укладення контрактів прийняттю іншими сторонами додаткових зобов'язань, що за своєю природою або відповідно до звичаїв у торгівлі не пов'язані з предметом таких контрактів [86, 18–24].

Законодавство України про конкуренцію теж робить певні кроки до вирішення проблеми справедливості, сформулювавши поняття та переліки недобросовісних дій. Так, у главі 2 Закону України “Про захист від недобросовісної конкуренції” ст. 4 “Неправомірне використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки” визнає неправомірним використання без дозволу уповноваженої на те особи чужого імені, фірмового найменування, знаків для товарів і послуг, інших позначень, а також рекламних матеріалів, упаковки товарів, назв літературних, художніх творів, періодичних видань, зазначень походження товарів, що може призвести до змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання (підприємця), який має пріоритет в їх використанні.

Ст. 5 “Неправомірне використання товару іншого виробника” встановлено, що неправомірним використанням товару іншого виробника є введення у господарський обіг під своїм позначенням товару іншого виробника шляхом змін чи зняття позначень виробника без дозволу уповноваженої на те особи. За ст. 16 “Неправомірне збирання комерційної таємниці” такими діями вважається добування протиправним способом відомостей, що відповідно до законодавства України становлять комерційну таємницю, якщо це завдало чи могло завдати шкоди суб'єкту господарювання (підприємцю). У ст. 17 “Розголошення комерційної таємниці” зазначено, що розголошенням комерційної таємниці є

ознайомлення іншої особи без згоди особи, уповноваженої на те, з відомостями, що відповідно до чинного законодавства України становлять комерційну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені у встановленому порядку або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, якщо це завдало чи могло завдати шкоди суб'єкту господарювання (підприємцю).

Проблема зловживання владою і шляхи її вирішення. Вся еволюція державної влади, починаючи від диктату вождів і закінчуючи поділом влади в сучасних демократіях, є, по суті, історією боротьби народу зі свавіллям і зловживаннями суб'єктів державної влади, чиновників та політичних діячів. Споконвічно, маючи необмежений обсяг повноважень і нестримувани при здійсненні своєї влади нічим, крім власної совісті, рабовласники і феодали, відповідно до основного закону Природи, виживали за рахунок інших, а історія розвитку державності — це, по суті, історія зміни форм узурпації державної влади. З метою обмеження владного свавілля висувалися ідеї панування законів, а не правителів Ш. Монтеск'є було розроблено теорію поділу влади. Він писав: “Відомо вже із досвіду століть, що будь-яка людина, яка має владу, схильна зловживати нею, і правитель йде в цьому напрямку, поки не досягне покладеної йому межі. А на межі — хто б це міг подумати! — бідує і сама чеснота. Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні влади могли б взаємно стримувати одна одну” [81, 289]. Проте відсутність конституційної можливості в будь-якої з гілок влади легально зловживати правом не є гарантією запобігання зловживанням з боку влади. З урахуванням тези Монтеск'є про те, що кожна людина, наділена владою, схильна зловживати нею, потрібний не тільки детальний опис найважливіших конституційних процедур, а й встановлення організаційних механізмів протидії зловживанню правами.

Зловживання владою в Україні та в інших країнах СНД після розпаду СРСР в умовах глобалізації досягли величезних масштабів. Як зазначено в деяких літературних джерелах, однією із суттєвіших зовнішніх загроз національній безпеці є злочинні посягання на ресурси і життєвий простір країни саме через її державну правову політику з боку Заходу. Геополітика, здійснювана певними західними колами, ТНК стосовно національних урядів, спрямована на перетворення усіх цінностей (в тому чис-

лі соціальних, моральних), національних інтересів на товар, а міжнародних відносин — на товарно-грошові. Ці кола ставлять питання так: кому з владних посадовців і скільки потрібно заплатити, щоб мати потрібні їм рішення.

Викриваючи антиморальну сутність колишнього уряду, М. Сенченко пише: “Нині народ кожної країни відстоюватиме свій життєвий простір і без боротьби його нікому не віддасть. Ідеальний варіант завоювати його — знайти групу людей, які на певних умовах ладні передати завойовникові частину просторових ніш і з їхньою допомогою піднести акцію окупації як благо для переможеного народу. Окупація завжди вигідна окупантам. Окупація в геополітиці — це використання ресурсів захопленої країни. Не обов’язково вводити в країну чужі війська, досить створити у ній групу людей для реалізації інтересів окупанта; привести їх до влади означає делегувати їм права, можливості й платну експедиційного корпусу. А колабораціоністи віддадуть переможцеві життєвий простір своєї країни за посередницький відсоток від угоди... Кожна країна має змогу і повинна здійснювати незалежну правову політику. Якби не зрадницькі уряди та їх напівкримінальне оточення, то й рівень життя в Україні мало б відрізнявся від добробуту тієї ж Америки чи Великобританії. Звідси й політичне замовлення Заходу на догідливих чи навіть ними підготовлених урядовців, які виконують усі його вимоги” [105, 48].

Не меншу загрозу національній безпеці з погляду зловживання владою становить собою судова влада, зокрема зловживання свободою суддівського розсуду. Варто погодитися з висловленою в літературі думкою про те, що одним із заходів запобігання зловживанню правом з боку суду є визначення меж суддівського розсуду. Не випадково в англо-американському праві межі суддівського розсуду обмежуються прецедентом, а в колишньому СРСР — постановами Пленуму Верховного суду. Дійсно, суд не може мати абсолютної свободи правозастосування, оскільки це призводить до зловживання правом [98], а також створює загрозу національній безпеці країни. Тому потрібно виявляти та аналізувати чинники, за яких відбувається зловживання правом з боку судів.

Здійснений нами аналіз свідчить, що таких чинників кілька. По-перше, це вплив на суддів з боку фізичних осіб: а) загрози

життю або здоров'ю судді, його родичам; б) дача хабара. По-друге — загроза об'єктивності судових рішень з боку державних органів: а) залежність безстрокового обрання судді від парламенту; б) залежність заробітної плати судді, надання йому житла та інших матеріально-побутових послуг від органів виконавчої влади. Нейтралізація цих загроз полягатиме у створенні відповідних організаційних та матеріальних умов, які забезпечували б незалежність суддів від влади, їх достатній матеріальний рівень та фізичну безпеку, а також здійснення свого роду моніторингу за їх діяльністю, за додержанням норм моральності, справедливості при винесенні судових рішень. Альтернативами вирішення останньої проблеми (справедливості та моральності) можуть бути: оприлюднення судових рішень (створення відповідних сайтів в Інтернеті), накопичення та аналіз відповідної інформації (заяв від громадян, керівників організацій) органами юстиції, судової адміністрації, суддівського самоврядування, Вищою Радою юстиції тощо.

Зловживання владою — це питання не тільки про способи реалізації владних повноважень, а й цілі, які ставить влада. В ідеалі влада, якою наділяється державний орган (чиновник), дається йому суспільством для виконання функцій з метою досягнення загального блага, а не власної вигоди або заподіяння соціального зла. Якщо державна влада не служить суспільству, завдаючи шкоди людині, вона суперечить своєму призначенню.

Отже, проблема зловживання правами вже кілька століть залишається невирішеною. Головні труднощі полягають у тому, що такі правові антиподи зла, які термінологічно позначені в законодавстві як “справедливість”, “моральність”, “добропорядність”, “добра совість”, “розумність” (розумні терміни розгляду справ), не мали чітких критеріїв оцінки. А без цього не завжди можна дати однозначну правову оцінку того, коли суб'єкт зловживає правом. Хоча, здавалося б, що може бути простіше, ніж розглядати ці поняття із соціальної точки зору, наприклад, під “доброю совістю” розуміти загальновизнані уявлення про соціально схвальну поведінку; “розумністю” вважати такий стан людини, за якого вона адекватно співвідносить мету і засоби її досягнення, тощо. Проте ці дефініції занадто неконкретні.

На відміну від юридичної науки, яка широко застосовує описові оцінні поняття, юридична практика негативно ставиться до

них, оскільки вони призводять до розбіжностей при тлумаченні, а отже — до різнобою у правозастосуванні. Не будемо забувати застереження римських юристів: “будь-яка дефініція в праві пов’язана з ризиком”. Тому законодавство щодо точнішого визначення таких понять, як “добра совість”, “зловживання правом” і деяких інших, потребує звернення до певних еталонів, якими мають бути духовні істини, критерії справедливості.

Стосовно юридичної відповідальності влади, то доцільно було б конкретизувати суб’єктів зловживання владою. Це можуть бути органи державної влади трьох гілок (законодавчої, виконавчої і судової), президент країни, а також опозиція (у разі порушення, наприклад, законодавства про опозицію, політичні партії). Потрібно встановити додатково політико-юридичну відповідальність за участь у фальсифікації виборів, невиконання владою своїх політичних передвиборних програм (щоправда, для цього потрібно, щоб положення цих документів були викладені у відповідній конкретній формі), ввести (посилити) кримінальну відповідальність відповідних посадових осіб за порушення тендерних, конкурсних умов купівлі-продажу та ін. Щодо правової політики, то перелік випадків, у яких потрібно посилити юридичну відповідальність, може бути визначений, виходячи з переліку загроз, що негативно впливають на якість державно-політичних рішень (ДПР), — загрози національній безпеці з боку злочинної влади.

Іншими механізмами протидії зловживанню владою правами є розвинене громадянське суспільство, незалежні ЗМІ, інститут міжнародних спостерігачів під час проведення виборів влади тощо. З метою запобігання зловживанню владою (відповідно до теорії правової держави) порядок функціонування органів виконавчої влади детально регламентований у чинному законодавстві відповідно до принципу “дозволено тільки те, що визначено в законі”. Проте правові норми, як відомо, мають загальний характер, і в них неможливо закласти рішення для всіх життєвих ситуацій, що виникають у різних сферах життєдіяльності, в тому числі в економіці. Тому адміністративним органам надається право прийняття рішень (дискреційна влада), тобто право на вибір варіантів дії в межах закону. Зрозуміло, що цей вибір може не відповідати вимогам справедливості та моральності, незловживання владою. Під зловживанням владою маємо на увазі використання її в корисливих цілях, а також досягнення поставленої

мети невідповідними їй засобами. Доцільно, як це відбувається у Франції, відносити до зловживань владою також видання актів, що суперечать загальним інтересам або відповідають уявним, вигаданим цілям.

Певною гарантією запобігання зловживанням владою при здійсненні правової політики може бути розроблення теоретико-методологічних засад забезпечення справедливості, моральності юридичних актів. Використовуючи теоретико-філософські положення правотворення відповідно до пропозицій, напрацьованих у межах нашого дослідження, органи державної влади могли б здійснювати правову політику шляхом прийняття державно-політичних рішень, які не допускали б зловживань владою.

4.4. Критерії оцінки справедливості правових актів

Одним з найважливіших результатів конструктивної філософії права України, згідно із запропонованим підходом, має бути формулювання критеріїв, шкали цінностей для оцінки проектів правових актів. На нашу думку, жоден з таких критеріїв, як національні інтереси, права людини, економічний розвиток, державність, спрямованість на реформування, розвиток культури, не може бути прийнятий як головний. Таким критерієм оцінки проектів правових актів має бути рівень їх духовності, під якою маємо на увазі відповідність вищезгаданим одвічним істинам, космічним закономірностям. Інші критерії можуть розглядатися лише як підпорядковані, допоміжні.

Одвічні істини, космічні закономірності є цінностями, які сформовані поза суспільством і навіть поза людською спільнотою. Але вони перевірені усім людським досвідом, а тому ігнорування їх лише через трансцендентальне їх походження було б неправильним, суперечним логіці самої науки. Для обґрунтування такого висновку звернемося до аналогічних питань, розглянутих у праці російського філософа І. Ільїна “Путь к очевидности” [49, 758]. Автор підкреслює, що вона містить відповіді щодо найважливіших цінностей для людини, але відповіді для тих, хто сумнівається творчим сумнівом. Таким сумнівом задавалися колись

і видатні постаті минулого: Сократ, Аристотель, Бл. Августин, Гегель, Декарт та ін. Цей сумнів логічно виявився у пізнанні та визнанні Істини і звільненні від сумнівів. Як сказано в Біблії, “І пізнаєте істину, і істина зробить вас вільними” (Іван, 8:32). Людина вірить у те, що вона сприймає і відчуває як найголовніше для себе: “Скажи мені, що для тебе є найважливішим в житті, і я скажу у що ти віриш”. “Один сучасний філософ, — підкреслює М. Бубер, маючи на увазі Макса Шеллера, — вважає, що кожна людина обов’язково вірить або в Бога, або в “ідолів”, тобто в яке-небудь обмежене благо — свою націю, своє мистецтво, силу, знання, збагачення, усе нові перемоги над жінками — благо, що для неї перетворилося на абсолютну цінність і стало між нею і Богом” [18, 457]. Душа людини прагне до того, у що вона вірить, до предмета своєї віри, він стає джерелом її радості й залишається ним навіть тоді, коли його не вистачає, а якщо йдеться про владу або про гроші, — їх не вистачає ніколи. Більшість вірить саме в гроші та владу (монізм), значна частина людей предметом своєї віри мають почуттєві насолоди (гедонізм), деякі прагнуть до того, щоб мати постійну роботу, однакову з іншими зарплату і необхідні соціальні блага, іншими словами, бути однаково щасливими (соціалізм). Інші прагнуть того, щоб в імущих усе забрати, заволодіти всіма земними благами, змусити всіх працювати на єдиного монопольного роботодавця і підкорити усе їхній “єдино” правильній ідеології (більшовизм, комунізм).

Дуже чітко висловився з приводу атеїзму М. Бердяєв. Вивчаючи джерела і зміст російського комунізму, він заявив, що не вірить в існування “чистих атеїстів”. Людина є релігійною істотою, і коли вона заперечує щирого, єдиного Бога, то створює собі хибних богів, ідолів і кумирів і поклоняється їм [14, 412]. Якби вдалося одного разу, зазначає І. Ільїн, пронизати всі людські серця без винятку таємничим променем світла, так щоб в усіх виступила і виявилася головна цінність життя, що становить предмет віри, то цілком імовірно, ми всі просто вжахнулися б, оскільки виявиться, що більшість людей вірить у щось таке, що не тільки не обіцяє їм ні блага, ні порятунку, а й прямо веде їх до загибелі. Ось ключ до розуміння сучасної духовної кризи, яка охопила все наше суспільство, людство. Ця криза виявляється у всіх діях, вчинках, у тому числі й у здійсненні правової полі-

тики, її несправедливості, спрямованості на споживання, егоїстичні інтереси самого суб'єкта правової діяльності. А звідси і всі ті лиха, що загрожують суспільству, людству: голод, хвороби, руйнування навколишнього середовища, усі катаклізми, що частішають.

Існує якийсь природний закон, що управляє людським життям; відповідно до нього людина сама поступово уподібнюється тому, у що вірить. Якщо вона вірить тільки в почуттєві насолоди, приймаючи їх за найголовніше в житті, люблячи їх, служачи і віддаючись їм, то вона сама перетворюється поступово на почуттєву істоту, шукача земних задоволень, на тварину, що насолоджується; і це виявлятиметься в її особистості, ході, проглядатиме з її очей і управлятиме її вчинками. Якщо людина вірить у гроші та владу, то душа її поступово висохне в голодній жадібності, у холодному прагненні влади; і досвідчений спостерігач прочитає все це в її погляді, почує в її мові й не помилиться, очікуючи від неї відповідних вчинків. Якщо вона повірить у класову боротьбу і задрісну рівність, то сама незабаром стане професійним задрісником і ненависником, в очах її відіб'ється черства злість, а у вчинках — політична жорстокість [49, 138–140].

Окремо слід зупинитися на питаннях прав людини, оскільки багато хто з учених вважає, що критерієм оцінки ДПР може бути саме цей показник, а як філософії правової політики перевага віддається (за даними нашого опитування) ліберальній, гуманістичній ідеології. Появу перших наукових теорій прогресивного розвитку людства відносять до епохи Відродження¹ і пов'язують саме з формуванням ліберальної політичної думки. Виходячи з природного права, лібералізм передусім вбачає прогрес у забезпеченні егоїстичних інтересів, навіть коли йдеться про “егоїстичні” інтереси певних корпорацій, держав та інших спільнот. Проте лібералізм — не єдина доктрина, яка розвиває ідею соціального прогресу і прогресивного розвитку правових інститутів.

Противагою ліберальному індивідуалізму є колективістський підхід, згідно з яким обов'язковим чинником прогресу повинне бути законодавчо закріплене забезпечення колективного блага у вигляді норм, що обмежують індивідуальний інтерес. Ж. Тускоз

¹ На релігійному рівні у вченні про реінкарнації ідея прогресу як самовдосконалення закладена ще у ведах тобто має дуже давнє походження.

виділяє дві альтернативні групи таких колективістських політично-правових теорій, які відрізняються між собою розумінням основних факторів прогресу і, відповідно, стилю регулювання суспільних відносин: це *конфліктualістські* та *солідаристські* теорії. Короткий огляд ліберальних, кофліктualістських і солідаристських підходів наведемо нижче.

Ліберальна політично-правова думка. Вона забезпечила потужні стимули прогресу на основі природного права і була спрямована на усунення станових привілеїв і диктату державної влади над особою. Вона, зокрема, втілилася в концепції прав і свобод людини (*правах першого покоління*), які мали характер угоди між владою і особою: більшість з них містили застереження у відносинах держави з громадянином, які влада не мала права порушувати. Проте реальне забезпечення цих прав було досить обмеженим. По-перше, воно було можливим лише в тих країнах, де загалом здійснювався принцип верховенства права, по-друге — доступне лише верствам, які мали матеріальну і політичну можливість відстоювати свої права.

Ліберальна політико-правова доктрина розвивалася як детальна розробка двох фундаментальних правових ідей:

- між носіями антагоністичних інтересів повинні існувати компроміси;
- демократична процедура — єдино можливий у цивілізованому суспільстві спосіб досягнення таких компромісів.

На міжнародному рівні лібералізм певною мірою сприяє дотриманню принципів вільної конкуренції, проте реально він спрямований на прогрес найбільш розвинених держав і ТНК й одним з наслідків має деградацію націй, менш розвинених економічно і політично.

Основний недолік лібералізму, що робить лібералістичну ідеологію такою, яка сприяє не виживанню, а знищенню людини (в термінології християнських релігійних джерел — сатаністською) — його індивідуалізм: кожен суб'єкт, не переймаючись загальними проблемами, максимально зосереджується на реалізації власних інтересів. Коли вони входять у конфлікт з іншими інтересами, залучається право; коли право не забезпечує справедливості, відбуваються революції, спалахи тероризму і світові війни.

Гегельянство і марксизм. Розглядаються як колективістські теорії, альтернативні індивідуалізму ліберальних принципів. Саме ці два вчення є типовими конфліктними теоріями. У гегельянстві і марксизмі соціальний прогрес пов'язується із законами діалектики¹, зокрема з боротьбою протилежностей, яка тлумачиться як боротьба на підкорення або знищення. По суті вони обґрунтовували “історичну неминучість” реваншу певних національних чи соціальних спільнот, які у міжнародному і національних правопорядках, побудованих на принципах лібералізму, опинилися у несприятливих умовах.

Спільність поглядів Гегеля і Маркса на розвиток політико-правових інститутів можна викласти в таких тезах:

1. Суспільство є рухомою рівновагою супротивних сил, які своїм протистоянням і боротьбою породжують соціальні зміни. Рушійною силою прогресу є боротьба, а кінцевою метою — влада (у Гегеля це боротьба націй, у Маркса — класів). Боротьба за владу не передбачає компромісу і взаємної згоди, а лише підкорення і панування.

2. Філософія — це філософія історії: підставою всіх соціальних змін (в тому числі й філософських теорій) є історична необхідність. Діалектика — єдиний метод, що може адекватно відобразити закони соціального розвитку.

3. Відповідно обидві теорії припускали двозначне тлумачення поняття “історична необхідність”: як причинне пояснення в науковому обґрунтуванні та як ідеологічне виправдання фатальної неминучості боротьби з опонентами “ненауковими” методами. Саме ця подвійність дає можливість маніпулювати раціональним і емоціональним. На рівні провідників таких “наукових” ідей “необхідність” мала ідеологічне забарвлення, вимагаючи або активного співробітництва або “викреслення” з історії: дискусії та обговорення за такого підходу були неможливими, і будь-яка антитеза сприймалася як прояв ворожості.

У Гегеля розвиток соціальних інститутів визначається такими тезами:

1) хід матеріальної історії — це реалізація ідеальних об'єктивних закономірностей, що існують незалежно від мате-

¹ Три закони діалектики: єдність і боротьба протилежностей; перехід кількості в якість; заперечення заперечення.

ріального світу і визначають порядок його розвитку: соціальна історія є внутрішньою еволюцією духовних сил людських спільнот у їх взаємодії і боротьбі;

2) кульмінація світової історії пов'язана з піднесенням народів — колишніх варварів Європи: німців, голландців, англійців, скандинавів;

3) для подальшого прогресивного розвитку цих народів ліберальному індивідуалізмові слід протиставити ідею єдності нації в національній державі, де індивідуальні інтереси повинні підпорядковуватися державним.

Марксистську теорію розвитку соціальних інститутів, у тому числі права, можна визначити в таких тезах:

1) культурний розвиток людства є послідовністю стадій, у кожній з яких панує типова система виробничих сил і обміну товарами. Ця система виробничих сил породжує відповідну культурну “надбудову”, що охоплює суспільну свідомість, право, політику та інші інтелектуальні та духовні надбання (мораль, мистецтво, релігію, філософію тощо);

2) при переході від стадії варварства до цивілізації, згідно з Ф. Енгельсом, суспільні відносини зазнали радикальних змін: з'явилися інститути сім'ї, приватної власності та держави, а також професійна спеціалізація і експлуатація людини людиною — суспільство стало класовим;

3) у межах цивілізованого суспільства кожна стадія розвитку представлена відповідною суспільно-економічною формацією, яка є довершеним і системно скоординованим цілим. В основі її — певний спосіб виробництва і певний характер відносин господарювання, що визначають всі інші суспільні відносини та стиль їх регулювання;

4) загалом марксистське вчення виділяє такі суспільно-економічні формації, прив'язуючи їх до певних “історичних типів держави”: східна тиранія — рабовласницька держава — феодальна держава — капіталістична держава — соціалістична держава;

5) виробничі сили розвиваються постійно, випереджаючи інерційніші елементи “надбудови”. Цей процес є діалектичним, його рушійна сила — внутрішні протиріччя, породжені невідповідностями між новою системою виробництва, що вириває в старому суспільстві, та непоступливою політикою і ідеологією цього суспільства. Із стимулу розвитку виробничих сил суспіль-

ні відносини перетворюються на їхні пута, суспільна свідомість зазнає кризи і настає час соціальної революції¹.

Як гегельянство, так і марксизм, роблять ставку на боротьбу певної “обраної” спільноти (нації, класу), заохочуючи її перспективою здобуття корпоративних вигод, панування. Загальнолюдське благо тут розуміється як підкорення історичній необхідності, а саме — панівній спільноті. Обидві філософії мали величезний вплив морального заохочення, оскільки давали їх прибічникам значну моральну перевагу, виховуючи в них віру в те, що вони працюють “на історію”. При цьому Гегель апелював до національного патріотизму, Маркс — до класової солідарності всіх трудящих.

Солідаристські погляди на прогресивний розвиток права. На національному рівні солідаризм передбачає нівелювання класових протиріч і спрямування на соціальну злагоду. Концепції соціальної держави і громадянського суспільства можна віднести до солідаристських. Обидві ідеї з’явилися майже одночасно в 30-х роках XIX ст. в Німеччині². Солідаризм сприяє розвитку середнього класу і внутрішній гармонізації суспільства (прикладом солідаризму можна вважати політико-правові механізми втілення в практику теорії Кейнса).

Як міжнародно-правова доктрина, солідаризм заявив про себе в 60-х роках XX ст. Провідна ідея солідаризму на міжнародному рівні полягає у наданні можливості відсталим країнам брати участь у міжнародному співробітництві на прийнятних для них умовах. Солідаризм покликаний сприяти гармонізації не тільки економіки розвинених країн і таких, що розвиваються, а й відносин людського суспільства з довкіллям. Тому він об’єднує право на розвиток і право на екологічну безпеку, а також принципи мультикультурності світу, толерантності, недискримінації за будь-якими ознаками. Вирівнювання міжнародних соціально-

¹ Суспільна свідомість в історичному досвіді класових суспільств виявлялася нездатною служити суспільству як чинник, дарований людині для усвідомлених конструктивних дій. Вона розколювалась на консервативну і революційну, але однаково залишалася стихійною і нераціональною.

² Ідея громадянського суспільства належить Гегелю. Відміна сучасного її розуміння — у значно більшій відкритості та орієнтованості сучасного громадянського суспільства на загальнолюдські цінності при збереженні самобутності та прав кожної громади, а також у більших можливостях самоорганізації і впливу на державу громадянського суспільства.

економічних і культурних диспропорцій — це все елементи, характерні для солідаризму [99, 40].

Лібералістична концепція має в Україні достатньо багато прибічників, у тому числі й серед політичної еліти, вчених. Але, на нашу думку, права людини не можуть бути абсолютом, головним критерієм оцінки правових рішень, оскільки їх абсолютизація може призвести до “війни всіх проти всіх”, до загибелі людей. Тому найбільш сприятливою для суспільства (людства в цілому) має стати теорія, яка б, поєднуючи позитивні риси ліберальної та колективістської ідеологій, нейтралізувала б їх негативні властивості, оскільки саме ці два вчення є типовими конфліктуалістськими теоріями. Така теорія вже функціонує в певному вигляді у деяких країнах Заходу, де називається комунітарною ідеологією. Основними цінностями комунітаризму має бути упевненість у необхідності панування закону та законслухняності як форми індивідуальної свободи, переконання, що суспільство стоїть вище за окремого індивіда (порівняймо з гаслом лібералізму: права людини вищі від інтересів нації), а права людини впливають з її обов’язків; обмеження законом державного втручання в економіку і приватне життя людини; про нерівність здібностей людей тощо.

Комунітарна ідеологія орієнтована на гармонічне поєднання індивідуальних і суспільних інтересів, де перші поважаються, але підпорядковуються законам. При цьому суспільні інтереси (в межах ідей солідаризму) є пріоритетними. Саме так, на нашу думку, можна вирішити, зокрема, земельне питання в Україні, й передусім щодо продажу землі у приватну власність, житлового будівництва тощо. Саме на такого роду ідеях має бути побудоване відповідне правове регулювання земельних відносин. Це шлях до визначення національної ідеї, укріплення патріотизму населення, забезпечення єдності нації в національній державі. Водночас ми не закликаємо до різкої зміни ідеологічних орієнтирів. Не випадково І. Кант розробив етику обов’язку, яка спрямована на дослідження умов, що запобігають розв’язанню “війни всіх проти всіх”. За Кантом основа людських вчинків — у свободі, на яку може впливати розум у його практичній іпостасі. Справжнє призначення такого розуму в тому, щоб затвердити свободу як розумну і добру. Кант переконаний, що доброю є свобода, пов’язана з обов’язком. Отже, право повинне узгоджуватися з етикою обов’язку, тобто юридичні та моральні обов’язки мають збігатися, і хоча зберігається їх деякий паралелізм, але в ідеалі

вчинки мають бути як законними, так і моральними. Кант вбачав моральне обґрунтування права в тому, що етична установка справедливості є нормативним принципом для усього правопорядку [58, 137].

Абсолютизація природних прав людини не завжди є моральною. Деякі права, що виділяються у літературі як особистісні (“соматичні”) права людини, з позицій християнського вчення є аморальними. Це права, що ґрунтуються на світоглядній упевненості в “праві” людини самостійно розпоряджатися своїм тілом: здійснювати його “модернізацію” і навіть докорінну реконструкцію, трансплантацію органів. Сюди ж відносять право на евтаназію, зміну статі, гомосексуалізм, вживання наркотиків і психотропних засобів, право на штучне запліднення, репродукування, стерилізацію, переривання вагітності, клонування, а в недалекому майбутньому — і на віртуальне моделювання як повноправне утвердження (дублювання) себе в неметричній формі об’єктивного існування. Всі ці дії засуджуються Біблією. Так, забороняючи гомосексуалізм, Бог говорить: “А хто лежатиме з чоловіком, як із жінкою, гідоту вчинили обоє вони, — будуть конче забиті, кров їхня на них!” (Левіт. 20:13).

Гуманізм, як вважав російський філософ, суспільний діяч, публіцист М. Бердяєв, поставив людину в центр Всесвіту, дав волю творчому розвитку людини, віддаливши її від внутрішнього сенсу життя і відірвавши від божественного центру. Тому, на думку філософа, гуманізм не тільки стверджував самовпевненість людини, підносив її, а й принижував, оскільки людина перестала вважатися істотою вищою, божественного походження. Пройшовши певні етапи свого розвитку, гуманізм в епоху Реформації метафізично вже заперечував свободу взагалі й свободу самої людини. І це довела Велика французька революція, що, спонукана пафосом прав людини і громадянина, свободи, призвела лише до тиранії. Мислитель доходить висновку, що революція, яка онтологічно зміцнює права людини, але забуває про права Бога, *винищує сама себе*¹.

¹ За Біблійним сюжетом, диявол, сатана, спокушаючи першоплюдей, закликав їх порушити заборону Творця, бути як боги, але без Бога. Отже, забуваючи головне — духовні закони, настанови Творця, які мають бути головними для людини, заміщуючи це головне собою або іншими привабливими, як плід Едемського саду, автономними сферами (за висловом М. Бердяєва), людина як би продовжує першородний гріх. За свій вчинок Єва і Адам були покарані.

Останній період, в якому найгостріше постає проблема поглинання людини автономними сферами, визначався М. Бердяєвим як кінець XIX — початок XX ст. Ця доба характеризується світовими катаклізмами (війни, революції, зміна держав і політичних режимів), появою нової, всепоглинаючої сфери людської діяльності — машини. Тут кожна автономна частина людини претендує на неї, і людина стає рабом своїх автономних сфер. Зі сказаного випливає: якщо ми (як законотворці) дійсно дбаємо про людину, її права, хочемо зробити їй краще, то повинні здійснювати це не безпосередньо в “лоб”, а через переконання дотримання нею своїх духовних обов’язків. Інакше замість добра людині ми принесемо їй лихо. Так само, якщо ми (як господарі, підприємці) прагнемо поліпшити свій матеріальний стан, задовольнити власні матеріальні потреби, то повинні робити це не напряду, шляхом насильницького або оманного відбирання грошей в інших, а через задоволення їхніх потреб, тобто через підприємництво тощо. В іншому разі замість одержання благ ми будемо покарані.

Можна зрозуміти крен у політичних курсах, державній правовій політиці у бік ліберальних, гуманістичних напрямів як свого роду відповідь на нещодавнє тоталітарне минуле нашої країни. Але ж абсолютизація прав людини — це теж свого роду прояви тоталітаризму. Оригінальна глибока критика тоталітаризму міститься у творчості М. Бердяєва, який вбачав у ньому не стільки форму держави або політичного режиму, скільки вияв споконвічних засад влади, з одного боку, і прояв у різні історичні епохи релігійного інстинкту людини, її потреби в цілісному ставленні до життя — з іншого. При цьому мислитель виходив з того, що людина, яка “породжена свободою і своєю свободою відійшла від Бога”, поступово “дегуманізує”, втрачає цілісність таким чином, що в неї залишається один шлях порятунку від загибелі, що загрожує їй, — досягти цілісності в тоталітарній системі організації всього життя. Автономізація різних сфер людської активності, втрата “духовного центру” призводять, на думку філософа, до того, що “часткове претендує на тоталітарність, цілісність”. На тоталітарність претендують наука, політика, економіка, техніка, війна, колективи тощо. “Цей історичний період перебуває під знаком відпущення на волю творчих сил людини, духовної децентралізації, відриву від духовного центру, диференціації

всіх сфер суспільного і культурного життя, коли всі сфери людської культури стають автономними: наука, мистецтво, державне життя, економічне життя, уся громадськість і вся культура. Цей процес диференціації й автономізації і є тим, що називається секуляризацією людської культури” [14, 102]. Не можуть бути головним критерієм оцінки правових рішень національно-державні інтереси, суверенітет народу. М. Бердяєв доводить, що фашизм є одним з результатів вчення Ж.-Ж. Руссо про суверенітет народу: “Руссо вірив, що загальна воля суверенного народу безгрішна і свята; про це був створений ним міф, аналогічний міфові Маркса про святість і безгрішність свободи пролетаріату” [14, 338]. І останній доказ на користь духовних законів — одвічних істин добра, справедливості, що становлять сутність духовності, моральності. Вони можуть і повинні використовуватися в законотворчій діяльності, в прийнятті ДПР.

Досліджуючи питання філософії правової політики, проблему взаємовідносин “людина — держава”, зупинимося детальніше на нашій тезі щодо використання релігійних, духовних істин у правовій політиці, зокрема тих, що містяться у Біблії. Для цього звернемося до змісту деяких з них, зокрема, до духовних істин щодо ставлення до держави, влади, державного апарату, положень, що регулюють ставлення людей до держави (за Біблією — до “влади людської”).

Деякі положення Біблії як засади філософії правової політики, соціального і державного управління. З біблійних положень, впливає що людська влада за своєю природою принципово відрізняється від Божеської влади, влади, яку утверджує Господь, Ісус Христос. Людська (світська) влада має на меті панувати над підданими, підлеглими, тиснути на них, забираючи у людей якомога більше на свою користь. Чим вища, більша, сильніша людська влада, тим більшу кількість людей вона підпорядковує і більше від них збирає, їх оббирає. Правильне і протилежне твердження: чим більше підданих у влади, чим більше оброку вона отримує, тим влада вища. Це, як можна тлумачити за Біблією, є влада сатани. Божеська влада має зовсім іншу природу. За біблійною ієрархією вищий не той, хто панує, а той, хто слугує людям. При цьому чим відданіше, робітніше, безкорисливіше людина слугує іншим, тим вищу владу вона матиме за мірою Бога. Найвищий рівень служіння людям за критерієм від-

даності — це служіння Христа, який віддав за людей душу, своє життя. Ось що мається на увазі у таких положеннях Біблії: “Ви знаєте, казав Ісус своїм учням, що ті, що вважають себе за князів у народів, панують над ними, але хто з вас великим бути хоче, нехай буде він вам за слугу. А хто з вас бути першим бажає, — нехай буде всім за раба. Бо Син Людський прийшов не на те, щоб служити Йому, але щоб послужити, і душу Свою дати на викуп за багатьох” (Мрк. 10: 42–44).

Таким чином, критерієм відповідності влади вимогам Творця, а отже покликанням влади, її доцільністю, справедливістю є служіння людям. Не випадково, що у деяких наукових роботах, державних концепціях (наприклад, у Концепції адміністративної реформи), нормативних актах йдеться про це покликання, призначення влади, про надання нею управлінських послуг як головного напрямку владної діяльності.

У Біблії йдеться також про закономірності, встановлені Вищим Розумом стосовно виконання владою свого призначення або його порушення. Творець не обмежує свободи людини, надаючи їй право вибору: або робити те, що Йому негодно, порушувати встановлені Ним Закони для людей (грішити), або, навпаки, дотримуватися встановлених Ним правил. З дослідження Біблії також випливає: якщо людина хоче збагатитися матеріально, працювати на себе, то Бог теж не противиться цьому, не перешкоджає людині займатися тим, що вона обрала для себе. Але і не допомагає людині в цьому, оскільки Богу відомо, до чого призведе захоплення матеріальним: “Продавайте достатки свої та милостиню подавайте. Робіть калитки собі не старіючи, — невичерпний скарб той у небі, куди не закрадається злодій, і міль де не точить” (Лук. 12: 33). І далі. “Бо ти кажеш: “Я багатий, і збагатів, і не потребую нічого”. А не знаєш, що ти нужденний, і мізерний і вбогий, і сліпий, і голий!” (Об. 3:17).

З аналізу св. Письма можна зробити висновок про те, що коли ми приймаємо рішення присвятити себе накопиченню матеріальних благ, то Бог не противиться нам. Але людина сама практично нічого не може зробити. Їй потрібна допомога. Проте від Бога, як зазначено вище, вона її не отримає. Тоді в нагоді стає інша потойбічна сила — диявол. Але що з того, що ти одержиш багато грошей, влади, але при цьому втратиш душу: “Яка ж користь людині, що здобуде увесь світ, але душу свою занапастить?”

(Мв. 16:26). Інша річ — людина хоче збагатитися духовно, працювати на Бога. Тоді Бог Сам подбає про таку людину, дасть їй все необхідне, а якщо Він вважатиме, що людині буде корисне матеріальне збагачення, то дасть і багатство (приклад царя Соломона). І воно буде вже від Бога, а не від диявола.

З положень Біблії також випливає, що і сумлінна покора, яку потрібно виявляти стосовно влади, не повинна переходити в поклоніння і плазування (жертвопринесення). Важливою є теза Духовного закону: забороняється поклоніння — ідоловклоніння будь-кому (або будь-чому), в тому числі начальству, керівникам. Ідол — це те, перед чим схиляються, з чого роблять кумира, фетиш. Ідоловклоніння фізичні (жертвопринесення) а також моральні (жертвування власними принципами на догоду начальству тощо) — прокляття для людини. Сюди ж варто віднести і піднесення дарунків (у сучасній термінології — корупція, давання хабара). Виникає питання: чи не є хабарництво в Росії, Україні відомоном найдавнішої традиції язичництва: принесення людських і моральних жертв в угоду обожненим ідолам. Цікаво, що хабарництво набагато більше поширене в країнах Східної Європи, де переважають такі напрями християнства, як православ'я, католицизм, що зберігають у явному вигляді традиції та звичаї язичницької віри.

Відповідно до християнської доктрини невиконання владою запропонованих Богом обов'язків є протестом проти нього, служіння іншим ідолам: грошам, кар'єрі, вищому начальству, з якого його підлегли створюють собі ідолів. Розглядаючи відносини людини з владою, варто звернути увагу на два істотних аспекти: з одного боку, духовні закони вимагають покірності (покірливого виконання волі влади), а з іншого — влада повинна дійсно дбати про людей, робити добро людям. Розглянемо ці аспекти.

Перший аспект. Людські влади Богом установлені: “Тому що немає влади не від Бога, що існують же влади від Бога встановлені” (Рим. 13:1). “Тому що Їм створено усе, що на небі і що на землі, видиме і не видиме: чи престולי, чи панування, чи начальства, чи влади ...” (Кол. 1:16); “Всяка душа так буде покірна вищій владі” (Рим. 13:1). “І тому потрібно коритися не тільки зі страху покарання, але і по совісті” (Рим. 13:5). Отже, в Біблії визначаються природа влади, її природний характер, відповідність влади як явища космічним законам. З тези про покірність

і сумлінну покірність владі впливає, що бунти, революції не є від Бога, противні Богові: “Блаженні миротворці, — говорить Ісус Христос у Нагірній проповіді, — тому що вони будуть наречені синами Божими” (Матф. 5:9). Сатана, будучи бунтарем, як підкреслюється в теологічному коментарі до цього вірша, є призвідник усякого бунту. А коли це так, то бунти, революції не несуть блага ні людям, ні їхнім авторам. І ті, й інші приречені на великі страждання. Ця космічна закономірність, що виявилася ще з моменту здійснення первородного гріха (бунту людини, спровокованого сатаною, проти Бога), засвоєна як класичною літературою, так і науковою думкою. Так, осуд насильства містить виклад положень християнської моралі у формулі Ф. Достоевського, вкладеної у уста Івана Карамазова: “Вища гармонія не коштує слівозинки хоча б однієї тільки замученої дитини”. Саме про це писав також В. Белінський у своєму відомому листі І. Боткіну: “Доля суб’єкта, індивідуума, особистості, важливіша від долі усього світу, ... тобто, гегелівський *Allgemeinheit*”. Белінський стверджував, що ніяка світова гармонія не задовольнить його, якщо він не зможе поділити її з кожним з його “братів по крові”; що навіть досягнувши “верхньої сходинки сходів розвитку”, він жадає звіту “у всіх жертвах історії” або інакше кинеється вниз головою з цієї “верхньої сходинки”.

Наукове осмислення неблаганності дії зазначеної закономірності щодо карності бунтів міститься в низці робіт істориків, філософів, у тому числі таких відомих постатей, як Дж. Тойнбі, С. Франк та ін. Зокрема, С. Франк простежив шлях багатьох політичних рухів, що ґрунтуються на насильстві, починаючи від релігійно-реформаторських (чеські “таборити”, німецька реформація, селянська війна, рух Томаса Мюнцера, анабаптизм, які були задумом примусового суспільного здійснення євангелістської досконалості) й закінчуючи якобінським і соціалістичним. Усі вони завершилися крахом під впливом неблаганної та невідвратної закономірності. Через усю творчість С. Франка проходить думка, що всупереч початковому задумові насильство завжди призводило фактично не до добра (Божої благодаті), а до зла. Воно не рятувало, а руйнувало життя (людей, суспільства). Вражає і те, що на цьому шляху самі “рятівники людства” перетворювалися на кровожерливих тиранів, справжніх бісів, на руках яких кров десятків мільйонів людських жертв. Такими є

відомі нам вожді революцій. Підтвердженням такої метаморфози може бути і перевтілення Белінського. Вище наводився його лист, написаний у той період, коли він, порвавши з гегельянством, був охоплений пафосом уболівання про земну неправду і прагненням до морального оздоровлення громадського життя (“вища гармонія не коштує сльозинки хоча б однієї тільки замученої дитини”). Згодом, коли Белінський стане палким прихильником соціалізму, він прийде до жахаючої формули, що зовсім відкидає первинну його спрямованість до моральних підвалин: “Якщо для утвердження соціальності (тобто соціалізму) потрібна тисяча голів, — я вимагаю тисячі голів” (цит. за [128, 39]).

Сказане має безпосереднє значення для формування філософії правової політики, закріплення в правових актах (передусім у Конституції) дійсних цінностей. Теоретично конструктивні висновки про необхідність збереження, підтримки існуючої влади та її еволюційного розвитку містяться в роботах вчених, починаючи з давніх часів і закінчуючи сучасними дослідженнями в галузі політичного реформування. Якщо ж проаналізувати духовні закони, космічні закономірності, то їм теж найбільшою мірою відповідає консерватизм як політичний режим. Саме він є найсприятливішим для виживання людини. Не випадково найбільш стабільні, розвинені країни — це ті, де є політичні партії саме консерваторів.

Другий аспект. У Біблії сформульовано також цілі та завдання влади в державі, які доцільно розглянути як філософські засади правової політики. Це, зокрема, такі її цілі й функції, як благодійництво, забезпечення миру (життя тихого), порядку, безпеки, виживання людей. “Царі панують над народами, і володіючи ними, благодійниками називаються” (Лк. 22:25). “Влади встановлені для підтримки в людях безтурботного життя, порядку і захисту від насильства”. “Прошу скласти молитви, прохання, моління, віддяки ... за царів і за всіх начальницьких, щоб проводити нам життя тихе і безтурботне” (Тим. 2:1-2). Панування влади підкріплюється мечем (насильством). “Якщо ж робиш зло, бійся, тому що він не дарма носить меч” (Рим. 13:4). Ця теза Духовного закону виправдовує (стверджує необхідність) покарання (загрози, санкції), встановлені державною владою.

Наступна теза Духовного закону — “Треба скорятися владі на добро”, — встановлює обов’язок народу дотримуватися чинних

законів — велінь влади (у сучасному праві є адекватний обов'язок у законодавстві всіх країн світу), виправдовує підпорядкування владі лише в ім'я добрих справ. “Отже, будьте покірні всякому людському начальству для Добродії: чи царю як верховній владі, чи правителям, які від нього посилаються для покарання злочинців і для заохочення тих, хто робить добро” (Петро. 2:13-14). “Нагадуй їм коритися і скорятися начальству і владі, бути готовими на всяку добру справу” (Тит. 3:1). “Тому що начальники страшні не для добрих справ, але для злих. Хочеш не боятися влади, роби добро й одержиш похвалу від неї” (Рим. 13:3). “Тому що начальник є Божий слуга тобі на добро”.

У межах проблеми “людина — держава” досить важливий і другий її аспект — ставлення держави до людини. Держава, з одного боку, не повинна формувати в людей утриманські настрої, а з іншого — забороняти або безпідставно втручатися в господарську діяльність. Вона не повинна давати своїм чиновникам переваги у приватизації, експлуатації найбільш “ласих” об'єктів. Не має бути пільгових оподаткувань, збагачення за рахунок інших, усього суспільства тощо. Усі повинні бути в рівних стартових умовах і працювати сумлінно. Цей постулат впливає з реформаторсько-кальвіністського тлумачення покликання людей бути “насамперед спільністю завіту” (Presbyterian Church USA, minutes of the GENERAL assembly. — & 28.250, 1985) і формує такі найважливіші принципи теорії правового регулювання, як солідарність і субсидіарність, а також право місцевого самоврядування.

Принцип солідарності реалізується в низці міжнародних конвенцій твердженням того, що люди повинні співіснувати на основі співробітництва і взаємодопомоги, перетворювати суспільство на таку співдружність, яка б забезпечила усім її членам фактичний матеріальний достаток. Це положення є важливим як для теорії соціального і державного управління, так і для філософії правової діяльності. Зокрема, виходячи з нього, можна дійти висновку про важливість шляхів організації виробництва, будь-якої господарської діяльності. Ця організація повинна ґрунтуватися не на брехні та насильництві, а саме на співробітництві та взаємодопомозі. Звідси ж впливає і принцип субсидіарності. Церкви вважають, що саме суспільство і його громадські інститути зобов'язані задовольняти людські потреби. Держава може втручатися в ці процеси лише у випадках, передбачених законом, а займатися господарською діяльністю — за принципом субсидіарності.

Водночас державі належить найважливіша роль у будівництві та формуванні спільноти. Серед найважливіших функцій, покладених на органи влади, — обов'язок регулювати механізми приватної власності, перерозподілу частини доходів з метою досягнення суспільної справедливості (Павло VI. *Octogesima adveniens* (“Наближення вісімдесятої”), 1971, § 45–49). Деякі церкви закликають органи влади ініціювати певні програми, спрямовані на економічний і соціальний розвиток суспільства (Павло VI. *Populorum Progressio* “Хода народів”, 1967, § 33). “Оскільки знедолені члени суспільства не можуть так, як інші, захищати і стверджувати свої права, держава зобов'язана взяти на себе особливу відповідальність і допомагати їм у всім” (Іоан XXIII. *Racem in Terris*. “Світло на землі”, 1963). Подібні трактування ролі держави відповідають Біблії, а отже і правильному визначенню ідеології державної правової політики.

Ставлення до власності у світових релігійно-філософських традиціях. Категорія “справедливість” є основною категорією ФП. Розбудова демократичної держави та досягнення економічного добробуту України мають здійснюватися не тільки шляхом переходу до ринкової економіки, як ми звикли чути, а передусім за допомогою справедливого врегулювання відносин, у тому числі відносин власності. Але що означає ця вимога? Як її реалізувати практично? Логічно припустити, що розробникам проектів актів слід звернутися за визначенням справедливості та забезпечити відповідність цих проектів її вимогам. Категорії справедливості, моральності, добросовісності, розумності є затребуваними практикою. Вони широко застосовуються не тільки у законодавстві України, про що вже йшлося вище, а й у діяльності деяких інституцій. Так, при Президентові України створено Національну експертну комісію з питань захисту суспільної моралі, Національну комісію із зміцнення демократії та утвердження верховенства права тощо. Водночас у законодавстві ці категорії нормативно не визначені. Тому природно, що для тлумачення справедливості потрібно звертатися до теоретичних наук, теорії, на нашу думку, до ФП. Але, на жаль, ні у теорії права, ні в теорії галузевих юридичних наук, ні, навіть у ФП не розкрито зміст і критерії справедливості. Отже, стан розвитку цієї теорії та ФП, що пропонується студентам вищих навчальних закладів, а також правової науки,

як вітчизняної, так і зарубіжної¹, не дає змоги забезпечити справедливість правових актів (натяки на те, що потрібно керуватися при розробленні актів совістю, правильні, але це те, що перебуває на поверхні). Хоча спроби обговорити цю тему зроблено, але критерій їх оцінки один: чи сприяють вони вирішенню зазначеного питання. Поки ФП, теорія права, теорії галузевих юридичних наук не стануть відповідно теорією, філософією державо-правотворення, до тих пір вони будуть лише пізнавальними, але ніяк не конструктивними науками. Це, природно, позначатиметься на нашому законодавстві — його відображенні егоїстичних корпоративних, кланово-олігархічних інтересів, безпрецедентноїплинності (немає потужної методологічної бази, яку б повинні були задати теорія та філософія права) тощо.

Нехтування духовним (психологічним) змістом при плануванні певних перетворень досить часто призводить, як вчить історія, до неочікуваних, а іноді негативних наслідків. Тобто реалії сьогодення вимагають аналізувати обрані шляхи реформування з позиції відповідності їх універсальним духовним законам, шляхом філософського осмислення. Адже філософське мислення має гранично широкий рівень узагальнення (категорії, принципи), що виходять на межу буття і небуття [25, 23]. На принципі цільності Знання, відповідно до якого до останнього належать не тільки матеріальні, а й трансцендентальні об'єкти, наполягали багато хто з класиків філософів права, особливо, Вл. Соловйов [112, 450–452].

Наше дослідження присвячене аналізу загальних духовних засад регулювання ставлення до власності у світових релігійно-філософських традиціях з метою виявлення принципів такого регулювання та висловлення погляду щодо пріоритетної форми власності (суспільної або приватної), яка відповідає універсальним духовним законам. Розглянемо філософські традиції християнства, ісламу та буддизму стосовно їх ставлення до власності.

Ставлення до власності у культурно-психологічній традиції буддизму. Відповідь на це питання у філософській традиції буддизму міститься в усвідомленні ставлення буддистів до сутності природи речей. Філософія буддизму ґрунтується на уявленні, що

¹ Див., наприклад, роботу В. Ладиченко і огляд в ній стану розробок юридичної науки з питань справедливості (В. Ладиченко Інституалізація справедливості в процесі державотворення // Юрид. Україна. — 2006. — № 6).

пустота — це кінцева природа всіх явищ та речей. Всі явища до одного внаслідок самого факту їх появи, пусті за своєю природою. Сутра¹ наголошує: “З’являються татхагати² чи ні, природа і реальність просто існують” [19, 48].

На думку буддистів, істинна природа явищ, або спосіб їх існування, не збігається з тим, якими вони постають перед нашою свідомістю. Тобто, природа явищ полягає у тому, що вони не мають самобуття, але наша свідомість через нав’язану їй концепцію самобуття явищ, сприймає їх природу як самобуття. Буддисти вважають, що “Я” — це такий собі мандрівник у круговерті буття, метою якого повинне бути звільнення від цього круговороту шляхом релігійної практики. “Я” не має самобуття, первісне ні до чого не відноситься, а звідси і не може мати відношення до власності. Не може мати відношення “неіснуюче” до “існуючого”. Відносини, за яких до одного об’єкта можна ставитися як до свого, а до іншого як до чужого, не мають сенсу, адже не існує поняття “належність”. Всі об’єкти позбавлені самобутнього буття, не мають незалежної реальності. Будь-яка річ за своєю сутністю не є існуючою, тому що вона не має самобуття. Виходячи з того, що такі об’єкти, як озера, річки, скелі, людство, окремий індивідуум, чоловік, жінка, не існують в реальності [19, 52], власність, в контексті ставлення людини до певних матеріальних благ, позбавляється змісту. Світ постає нереальністю, ілюзорністю.

Водночас говорити про те, що буддійська філософська традиція однозначно виступає проти будь-якого ставлення до власності, не можна. Так, відповідаючи на запитання учнів про те, чи не очікує в майбутньому переродженні відповідно до закону карми покарання за такі вчинки, як, наприклад, набуття чи відчуження майна та інша господарська діяльність, один буддійський майстер сказав: “Це буде залежати від самої людини. Якщо ця людина жадібна та заглиблена в думках про набуття чи втрату... то вона неодмінно буде покарана”. Іншими словами, буддист повинен бути незацікавленим в результатах своєї діяльності, не має ставити будь-які власні цілі.

Взагалі у культурно–психологічній традиції буддизму знаходимо утвердження тези про перевагу інтересів суспільства над ін-

¹ Сутра — короткий вираз, що містить одне із положень якогось вчення (Лобсанг Рампа. Мудрость древних. — К.: София, 1994).

² Татхагати — речі (прим. авт.).

тересами особи. Так, у питанні щодо покарання за дії, внаслідок яких було завдано шкоди живим істотам, важливим аргументом є мета, заради якої було вчинено такі дії. Якщо ця шкода була заподіяна через необхідність забезпечити життя більшості інших живих істот, які на даний час вимагають результатів тієї дії, то такі дії допускалися. Але лише у разі крайньої необхідності.

Ставлення до власності у мусульманській традиції. Коран — збірник норм, що регулює практично всі сфери життя мусульман. Саме тому до нього необхідно звертатися, як до одного з головних джерел знань про основні соціальні цінності у мусульманських країнах, а отже і ставлення мусульман до власності. У Корані вони наведені у формі норм, приписів з питань власності, угод та їх забезпечення, виконання зобов'язань.

Ці норми сформульовано в Корані по-різному. Вони можуть мати форму імперативних приписів загального характеру (“Аллах... велить вам повертати майно, яке було вам довірене, його власникам...”) або форму досить детально виписаних положень як матеріального, так і процесуального характеру (“...якщо берете в борг між собою на певний строк, то записуйте це. І нехай записує між вами писець справедливості... І беріть у свідки двох з ваших чоловіків. А якщо не буде двох чоловіків, то чоловіка і двох жінок, на яких ви згодні... І нехай не відмовляються свідки...”) [129, 289].

Коран визнає і не заперечує матеріальні пристрасті людини, її прагнення до багатства і власності. Головне, що Він вимагає, це те щоб людина розуміла та пам'ятала відносну цінність цих благ, і щоб матеріальні речі не стали метою її існування.

З погляду Корану, однозначно, все існуюче належить Аллаху, який своєю милістю надав це людям у користування: “...Аллаху якому належить те, що в небесах що на землі...” (Коран, 14: 2). “Властива людям любов пристрастей: до жінок і дітей, та накопченим кинтарам (скарбам) золота и срібла, і міченим коням, и скоту и посівам. Це — користування ближнього життя, а у Аллаха — істинний притулок!” (Коран, 3: 12 (14)). “Що вам ні подаровано, — це добробут цього життя та її прикрашення; а те, що у Аллаха, — краще та довше. Чи ви не прийдете до розуму?” (Коран, 28: 60). Із зазначеного вище випливає, що людині належить будь-яке майно на праві володіння та користування. Більш того, все це є лише прикрашення земного буття людини.

Відповідно мусульманину дозволяється набувати багатство та власність і отримувати користь із того, чим він володіє. Водночас, йому необхідно бути помірним у своїх вимогах. Він не повинен бути надто поглинутий цими речами і будь-якими справами, щоб вони не відволікали його від взаємовідносин з Богом і щоб він не втратив уяву про мету свого існування і про своє кінцеве призначення [129]. Також мусульманин зобов'язаний пам'ятати про права Бога, тобто йому необхідно відплатити Богу за користування майном, яке йому надано Богом. Коран закликає до жертвування усім майном: “Не в тому благодійність, щоб вам звертати свої обличчя на Схід чи на Захід, а благодійність — хто повірив у Аллаха, в останній день, і у янголів, і писання, і у пророків і віддавав майно, незважаючи на любов до нього, близьким, та сиротам, і бідним, і подорожуючим, і тим хто просить та на (викуп) рабів, і вистоював молитву Салят, і давав очищення Закят, та виконує свої заповіді — коли укладає, і ті, що терплять у нещасті, у бідуванні і під час біди, — це ті, які були праведні, це вони богобоязнені” (Коран, 2: 177.)

Арабське слово “закят” приблизно означає “пожертвування”. Це один з чотирьох актів поклоніння в Ісламі, який здійснюється мусульманином завдяки власному майну. Як зазначалося вище, Іслам вважає що істинним Власником всього є не людина, а Бог, який дарує своєю милістю багатство людям, яке Він вважає необхідним. Закят повинен виплачуватися у розмірі приблизно 2,5 % від доходу чи капіталу, який виходить за межі безпосередніх потреб людини, наприклад від заощаджень чи вкладів, накопичень від підприємницької, сільськогосподарської діяльності. Закят виплачується раз на рік і нараховується на власність тільки після закінчення повного року після її набуття та після сплати всіх боргів, виконання всіх зобов'язань та сплати податків. Закят кожного мусульманина нараховується індивідуально залежно від розмірів його майна для накопичень, на які він може бути нарахований, і змінюється рік від року (Коран; 75).

Таким чином, закят робить особу, яка його сплатила, добросовісним власником майна перед Богом, “очищує все інше майно”. Також, на думку мусульман, він очищує серце власника від жадоби та егоїзму, відучує вважати даровані йому Богом блага виключно своїми. А серця тих, для кого передбачений закят, він очищує від заздрощів та ненависті щодо заможних. Заможні

є для них не ворогами та пригноблувачами, а братами по вірі, такими, що визнають їхнє право на те, що Бог дарував їм від власних щедрот (Коран; 75). Потрібно зазначити, що власність є однією з п'яти цінностей, що оберігаються ісламом. Саме тому мусульмансько-правова теорія містить суворі нормативні вимоги до об'єктивної та суб'єктивної сторін крадіжки.

Встановлено міру покарання за крадіжку, а саме — відсікання руки. Таку відповідальність може нести вільна особа, яка досягла повноліття і є осудною. Отже, виходячи з мусульманської традиції, власником будь-яких матеріальних благ є Бог, людині надаються ці блага на праві користування, за які вона зобов'язана сплачувати Богу закят.

Проблема власності у християнському світогляді. Християнське сприйняття світу, на перший погляд, здається досить суперечливим: з одного боку, християнство закликає до звільнення від світу, від любові до нього, від усякої господарської турботи: “Поглянь на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний Отець їх годує” (Мв. 6, 26). “А хто цьогосвітнім користується, як би не користувались, бо минає стан світу цього” (I Кор. 7, 31). Таким чином, у ставленні до світу християнством вноситься аскетичне протиборство. Але водночас тільки християнство навчає любити світ високою любов'ю, як творіння Боже, що сам Бог так полюбив, що не тільки створив його Премудрістю Своєю, але не пощадив і Сина Свого для порятунку світу.

Людина є не тільки пізнавальним, а й господарським логосом світу, господарем творіння. Йому належить право й обов'язок працювати у світі, як для власного існування (“той, хто працювати не хоче, — нехай той не їсть” (2 Сол. 3: 10); “Трудящому хліборобові належить першому покуштувати з плоду” (2 Тим. 2: 6), як для надання допомоги ближньому (згідно із запитанням на Страшному Суді — Мв. 25), так і для здійснення загальної справи людської на землі, у виконання заповіді Божої при створенні людини: “оволодійте нею (землею) і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!” (Бут. 1: 28).

Водночас у християнській етиці дається правильний погляд на земні блага. “Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються й викрадають” (Мв. 6,

19). Адже самі властивості земних благ (їх знищуваність, тимчасовість) повинні заважати тому, щоб люди ставилися до них з особливою любов'ю, та ставили набуття їх за мету власного життя. Властивості земних скарбів, вказані Христом, повинні нагадувати людям про ненадбання, і останнє повинно визначити ставлення людини до багатства і взагалі до земних благ [122, 131].

Далі у Біблії дається однозначний припис: “Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть” (Мв. 6, 20). Зрозуміло, що духовні скарби не підлягають знищенню, як земні, й тому саме вони повинні бути метою існування людини.

Далі, аналізуючи питання визначення форми власності, відповідної християнському світогляду, доходимо висновку, що Біблія переконливо доводить необхідність відмови від приватної власності: “Ніхто не може служити двом панам, тому що або одного буде ненавидіти, а іншого любити; або одному станете догоджати, а про іншого забуде. Не можете служити Богові й мамоні” (Мв.6,24) — та сама думка: слугуючи власності, ми неминуче віддаляємося від Бога. Біблія ще раз пояснює, чому приватна власність така згубна: “Верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в Боже Царство ввійти!” (Мт. 19,24).

Біблія звертає увагу на надзвичайну важкість збереження справжньої віри в Бога в умовах значної приватної власності “Одного бракує тобі: іди, розпродай, що маєш, та вбогим роздай, — і матимеш скарб на небі! Потому приходь та й іди вслід за Мною, узявши хреста” (Мр. 10, 21); справжнє застосування багатства в тім, щоб, зробивши подвиг відмовлення від нього, піти за Христом; “Не беріть ані золота, ані срібла, ані мідяків до своїх поясів, ані торби в дорогу, ані двох одеж, ні сандалів, ані палиці. Бо вартий робітник своєї поживи.” (Мт.10: 9, 10) — заповідь апостолам не мати ніякого майна під час своєї місії. Тільки в цьому випадку і сам місіонер уповатиме на Бога, і люди відчують його віру, побачать силу Божу, що його веде; “Глядіть, остерігайтеся всякої зажерливості, бо життя людини не залежить від достатку маєтку його” (Лк.12,15) — порятунок (“життя людини”) залежить від віри в Бога; приватна власність же, крім розпалювання зажерливості, дати людині нічого не може. Це стосується і людей, які планують витратити своє багатство на духовне удосконалювання — стати досконалим можна саме шляхом відмови від майна.

Варто зазначити, що ці слова Христос говорить відразу після відмовлення від розподілу спадщини. Здавалося б, Христос отримав привід продемонструвати справедливість у розподілі майна. Але Він відхиляє саму можливість для Себе займатися розподілом власності (“хто поставив Мене судити або поділяти вас?”), тим самим неявно говорячи, що сама власність несправедлива, і будь-який її розподіл буде в кінцевому рахунку несправедливим. Творець заперечує і абсолютну власність на землю, її продаж назавжди: “А земля не буде продаватися назавжди, бо Моя та земля, — говорить Господь, — бо ви приходьки та осілі в Мене” (Левіт. 25: 23)

З наведеного вище випливає, що згідно з християнською етикою (Право собственности в церковной оценке. Сомин Н.В. — М., 1997. <http://chri-soc.narod.ru/>) особиста досконалість християнина — повне нездобуття; суспільний ідеал — суспільність майна; шлях до досконалості — милостиня.

Підсумовуючи аналіз ставлення християнства до власності, пропонуємо таке обґрунтування відмови від приватної власності:

- аскетичний довід: власність, багатство є великою спокусою, що може загубити душу людини. Ця спокуса настільки небезпечна, що ефективним засобом боротьби з нею є відмова від майна;
- довід милостині: християнська любов неможлива без жертви власного (в ідеалі — усього себе) заради тих, хто любить. “Любов... не шукає тільки свого” (1 Кор.13; 4–5). Тому любов спонукає християнина до невтримної милостині, передання свого майна бідним, аж до зрівняння майнових можливостей: “полюби ближнього свого як самого себе”;
- теологічний довід: Бог — творець усього, тільки Він є справжнім власником усіх речей, людина — лише “невірний управитель”, і тому називати своєю власністю що-небудь він не має права;
- соціальний довід: поділ людей на багатих і бідних несправедливий; обов’язок християнина — полегшити становище бідних;
- економічний довід: загальне ведення господарства економічно вигідніше, ніж індивідуальне;

- довід від винагороди: виконання заповідей Божих, до яких належить милостиня, а в ідеалі — повна відмова від майна дає можливість одержати нагороду на Небі.

Окремо слід сказати про *іудаїзм*, який нерідко відносять до світових релігій. Але це не зовсім так. Джерелом іудаїзму є Тора, у перекладі з єврейської — Закон. Закон або Старий Закон — загальна назва перших п'яти книг П'ятикнижжя. У Старому Завіті П'ятикнижжя називають “Законом” або “Книгою Закону Мойсеєва”. Іудейський і християнський перекази пов'язують складання цього тексту з Мойсеєм. Кожна книга Тори окремо називається “п'ятиною” з власною назвою. Зміст Тори більш законодавчий та історичний, ніж релігійний. Книга перша, або перший закон Мойсея, називається “Буття” і дає загальну картину створення світу і життя перших поколінь людського роду. Друга частина — “Вихід”, або другий закон Мойсея. Тут йдеться про чудовий вихід давніх ізраїльтян з Єгипту, Божественне одкровення на Синаї, у зв'язку з яким проголошується, по суті, цивільне законодавство. У “Левіті”, або третьому законі Мойсея, сформульовано, можна вважати, соціальне законодавство, що закріплює чистоту моралі, шанування батьків, любов до ближнього, дає вказівки службі священників і визначає порядок жертвоприношень. У четвертому законі Мойсея — книзі з назвою “Числа” міститься низка узаконень, що стосуються різних сторін життя давніх євреїв, і розповідь про їх шлях до Палестини. Остання книга Мойсея — “Повторення Закону” — дещо відрізняється від решти книг П'ятикнижжя. За своїм змістом це пророчі промови Мойсея, в яких він передає Божі заповіді етичного і законодавчого характеру. Проте, незважаючи на заборону у Повторенні Закону (4: 2), щось додавати до заповідей Господніх, тлумачники Закону, так звані книжники (євр. “соферим” — записувачі), вчителі давали свої пояснення до Святого письма, а їх наступники ще до них власні тлумачення. В результаті виникли додаткові іудейські настанови і заборони, яких нараховується 613. Поступово вони стали важливішими за слова закону Мойсеєва. Ці настанови становлять Талмуд (вчення), який вважається Біблією новітнього єврейства. Проте Талмуд не є словом Бога — це творіння “рук людських”, і тому його настанови не є справедливими (наприклад, щодо власності, то тлумачення книжників передбачають переваги євреїв над неєвреями), а отже і не можуть бути визнані

еталонами у державо-правотворені. До речі, у Новому Завіті Ісус Христос засудив фарисеїв та книжників (“Лицеміри”! Про вас добре Ісає пророкував був, говорячи: “Оці люди устами шанують Мене, серце ж їхнє далеко від Мене! Так однак подаремне шанують мене, бо навчають наук — людських заповідей...” — Мат. 15: 7–9).

На підставі викладеного можна дійти таких висновків:

1. Визначення ідеології, яка має “закладатися” у процес розроблення правових актів, державо-законотворення щодо власності, має вирішальне значення для його ефективності. Критеріями цього визначення повинні бути принципи справедливості. У свою чергу, змістом і критеріями справедливості мають стати духовні закони, сформульовані у світових релігійних системах християнства, ісламу та буддизму, викладені у відповідних джерелах. Духовні (космічні) закони об’єктивні у тому розумінні, що встановлені не людиною. Вони універсальні в тому плані, що управляють не тільки природою, а й соціумом, людським співтовариством. Залежно від того, чи збігається поведінка людини (людей) з векторною спрямованістю дії космічних закономірностей, настають певні наслідки. Це або процвітання, достаток, або, навпаки, негативні події. Поведінка, вчинки, дії (у тому числі колективні), суспільна поведінка, спонукувана суспільною свідомістю, що суперечать згаданим законам, неминуче тягнуть за собою зuboжіння, крах, катастрофи, катаклізми, хвороби, загибель тощо. Водночас ФП має не тільки досліджувати вказані причинно-наслідкові зв’язки, а й визначати шляхи врахування зазначених закономірностей у науковій, освітянській, законотворчій і правозастосовчій діяльності. Саме в цьому і полягає конструктивізм цієї науки.

2. Дослідження духовних законів щодо ставлення до власності засвідчило, що у культурно-психологічній традиції буддизму, розуміння власності як відносин, за яких до одного об’єкта можна ставитися як до свого, а до іншого — як до чужого, не має сенсу, адже не існує поняття “належність”. Водночас у мирському житті віддається перевага інтересам суспільства, особа повинна бути незацікавлена в результатах власної діяльності й діяти на благо суспільства. Виходячи з мусульманської традиції, власником будь-яких матеріальних благ є Бог, людині надаються ці блага на праві користування, за які вона зобов’язана служити

Богу. Відповідно мусульманину дозволяється здобувати власність і вилучати користь із того, чим він володіє. Згідно з християнським світоглядом суспільним ідеалом є суспільність майна. Християнство доводить переваги духовних багатств перед земними благами, адже самі властивості останніх (їх знищувальність, тимчасовість) повинні поважати тому, щоб люди ставилися до них з особливою любов'ю, та ставили їх за мету власного життя. Усі ці філософські доктрини, ідеології спрямовані на урахування універсальних духовних законів, встановлених Природою (Творцем), а отже і спрямованими на виживання, процвітання людей. І, навпаки, якщо дотримуватися інших ідеологічних поглядів, зокрема ліберальних, анархістських (за своєю природою сатаністських), то це може призвести, в кінцевому рахунку, до знищення людей.

Такі висновки можуть бути покладені у визначення правового статусу власності. Її регулювання з боку галузей права як приватного, так і публічного. Представники науки публічного права намагаються відносити приватну власність до публічних прав, тому що конституції, як правило, вказують на її недоторканність нарівні з іншими цивільними свободами. Водночас цивілістичній науці притаманно розглядати право власності як єдине абсолютне право, звернене проти всіх і кожного, між іншим, і проти держави. Але, виходячи з наведених вище міркувань, було б справедливим у конфліктах з приводу приватної власності між приватним і суспільним інтересами законодавчо закріпити пріоритетність останнього.

На прикладі розвинених ринкових країн Заходу бачимо, що захоплення лібералістичними поглядами (права людини вищі від інтересів нації) замінилося більш виваженими комунітарними (не плутати з комуністичними), консервативними ідеологіями, за якими приватні права на речі стали піддаватися публічним обмеженням. Головною метою таких обмежень є забезпечення служіння речей суспільному благу.

Отже, вважаємо, що на шляху державотворення Україна має визначити найбільш сприятливу, з позицій виживання людей, ідеологію розроблення правових актів, яка б відповідала встановленим Природою універсальним духовним законам. Як для держави з понад тисячолітньою християнською традицією, найбільш прийнятним є звернення саме до духовних цінностей, що

містяться у Біблії, та визнання їх панівними при формування правової парадигми економічного розвитку, коригуванні відповідних положень Конституції щодо власності, законодавства про власність, земельного кодексу, зокрема, у частині, яка стосується власності на землю тощо.

Соціальний порядок як результат правової політики. Створення належного соціального порядку є головним завданням правової політики. Біблія (про це йшлося при розгляді першої заповіді Мойсеєва Закону) головну роль відводить духовності, а не плоті. І тут яскраво виявляється відмінність між державними (зовнішніми) засобами забезпечення соціального правопорядку і внутрішніми — духовними (совість), на яких наполягає релігія. Державні засоби орієнтовані на тілесно-чуттєву суб'єктивність індивіда. Ці питання розглянуто у праці Л. Глазюка “Соматично-прегнантна обумовленість соціального порядку” [31, 9–11]: “Соціальний порядок як продукт влади, яка монополізувала засоби примусу, щоб залучити людей до узгоджених соціальних дій, використовує тілесно-чуттєву суб'єктивність індивіда. Для досягнення соціального порядку влада використовує у своєму арсеналі цілий комплекс тілесних практик. Тіло соціального суб'єкта стало чітко “поміченим” існуючими відносинами влади, яка прагне вилучити в індивіда всі помисли, віру, совість, розум, іншими словами, вилучити “дух”, залишивши рівень тілесного функціонування в його природній даності” [31, 9].

Засоби впливу на соматичну складову (сома — в перекладі з грецької — тіло) здаються, на перший погляд, найефективнішими. Людина як тілесна істота здатна пристосовуватись, змінюватись під впливом почуття небезпеки або страху, гніву, голоду, болю та інших форм чуттєвості й тим самим мимоволі коригувати свою поведінку, пристосовуючись та підпорядковуючись соціальним зразкам порядку. Проте не слід розуміти викладене так, що держава у забезпеченні соціального порядку повністю виключає використання психічного впливу на людину. “Соціальний порядок підтримується владою, яка використовує тілесне покарання, де наявні символічний тип примусу з боку держави, а влада від зовнішнього примусу, застосування фізичних дій переходить до внутрішнього примусу, де разом з тілом впливає і на психіку” [70, 10]. Водночас вплив держави на людину короткостроковий, тактичний, який може бути ефективним лише тоді, коли він є

позитивним, тобто хоча б векторно збігається з космічними закономірностями, і навпаки. Але влада може вдатися і до негативних засобів впливу. Наприклад, використовуються засоби, які впливають на психіку і свідомість людини, особливості поведінки людей маргінального типу, серед яких (особливостей) пасивність, або, навпаки, агресивність, аморальність тощо вправуються владою на рівні передбачуваності в діях осіб і стані соціального порядку.

Господарський порядок як один з видів соціального порядку. В межах філософської антропології (зокрема, французької — Е. Морен) людина визначається як *homo sapiens demens* — розумний безумець. У контексті такого визначення — розуміння того, що людина є потенційно розумною. У дійсності ж вона поводить себе нерозумно, зокрема щодо космічних законів. Як біологічна істота, людина виявляє егоцентризм, намагаючись з його допомогою задовольнити передусім свої матеріальні потреби. Але, діючи так, пише В. Житко [46, 115–117], “вона на власному досвіді переконується в тому, що її життя за таких умов знаходиться під постійною загрозою. Виникає необхідність пошуку таких відносин, які б давали перспективи не лише на виживання, але й приємне, розумне, моральне і справедливе (Епікур) життя, котре не породжує при цьому в свідомості постійний страх за нього” [46, 116].

Засобами задоволення потреб зі збереженням душевного ладу, суспільної злагоди є духовні та правові імперативи поведінки. Духовні імперативи — найрадикальніші засоби. Це задані людству правила співжиття, а також внутрішні імперативи — мораль, совість людини, які вимагають від неї дотримання заданих правил. Але вони є засобами вибору і можуть бути сприйняті лише добровільно, усвідомлені людиною, стати її внутрішнім переконанням. Правові імперативи поведінки — модель того, як має бути; вона є не стільки добровільною, скільки примусовою. Це один із засобів встановлення соціального правопорядку. В літературі наводяться різні його визначення. Так, під соціальним правопорядком розуміють обмеження афективної (нерозумної, неконтрольованої, безпосередньо інстинктивної) поведінки. Існує визначення соціального порядку як упорядкованості суспільного життя та організованості соціальної поведінки індивіда, взаємності та злагоди або, навпаки, зумовленості не тільки правовими

нормами та моральними цінностями, а й соматично-прегнантними характеристиками [31, 9]. Наголошується, що соціальний порядок як продукт влади, яка монополізувала засоби примусу, щоб залучити людей до узгоджених соціальних дій, використовує тілесно-чуттєву суб'єктивність індивіда [31]. На думку Л. Кривеги, порядок традиційно розуміють як урегульованість, стабільність, злагодженість, узгодженість суспільних відносин, наявність гармонії у взаємодії різних сфер суспільства, що впливають на його розвиток [70, 28], тощо. Але повернемося до визначення соціального порядку як обмеження нерозумної (нечесної, злої), неконтрольованої, безпосередньо інстинктивної поведінки, ступінь обмеження якої характеризуватиме якість, ефективність організації соціального порядку.

Одним з видів соціального порядку є господарський порядок. У Господарському кодексі йдеться про “суспільний господарський порядок в економічній системі України” (преамбула до ГКУ). Суспільний господарський порядок є моделлю організації господарської діяльності, яку можна інтерпретувати як систему. З точки зору системного підходу модель організації господарської діяльності визначається певними властивостями:

- різноманітністю суб'єктів господарювання різних форм власності;
- забезпеченням зростання ділової активності цих суб'єктів господарювання, сприянням гармонізації економічної системи України з іншими економічними системами;
- розвитком підприємництва і на цій основі підвищенням ефективності суспільного виробництва, його соціальною спрямованістю відповідно до вимог Конституції України.

Щодо структури модель організації господарської діяльності охоплює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання (ст. 1 ГКУ “Предмет регулювання”). Наведені властивості, а точніше — показники їх досягнення, можна інтерпретувати як критерії оцінки організації господарської діяльності. Таким чином, оцінювання ефективності чинного суспільного господарського порядку має здійснюватися за допомогою вказаних критеріїв. Цей висновок є дуже важливим для оцінки результативності правових актів.

Законом України від 11 вересня 2003 р. “Про засади державної правової політики в сфері господарської діяльності” встановлено, як зазначалося вище, необхідність відстеження результативності правових актів. Так, згідно зі ст. 10 цього Закону, стосовно кожного правового акта послідовно здійснюється відстеження (базове, повторне та періодичне) його результативності. В Законі передбачено, що для цього можуть бути використані дані статистичні та наукових досліджень і соціологічних опитувань. На параметрах, критеріях ефективності закон не наголошує. Аналіз преамбули до ГКУ¹ свідчить, що критеріями результативності системи господарсько-правових актів (оцінки ефективності суспільного господарського порядку) можуть бути такі показники:

- зростання ділової активності суб’єктів господарювання;
- рівень гармонізації економічної системи України з іншими економічними системами;
- рівень розвитку підприємництва;
- ступінь підвищення ефективності суспільного виробництва;
- соціальна спрямованість системи господарсько-правових актів.

Але цього нам здається замало. Доцільно було б ввести критерії забезпечення соціального порядку, національної безпеки (безпеки економічних прав людини, суспільства і держави), а також вимоги справедливості, моральності, добросовісності щодо господарської діяльності.

Складові соціального порядку. В становленні соціального порядку значну роль відіграють духовні імперативи поведінки. При цьому можуть бути дві ситуації. В першій правові імперативи суперечать моралі, духовному закону. Тоді маємо підстави вважати, що права в таких випадках немає, є закон, який не відповідає моральним, духовним вимогам. У другій ситуації правові імперативи відповідають духовним, тобто можна стверджувати про моральність закону, наявність права. З аналізу ви-

¹ Господарський кодекс України, зазначено в преамбулі до ГКУ, має на меті забезпечити зростання ділової активності суб’єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог Конституції України, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами.

мог, що містяться у преамбулі до ГКУ, впливає, що цей кодекс має утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України. Серед загальних принципів господарювання в Україні у ст. 6 цього кодексу зазначається “обмеження державного регулювання економічних процесів у зв’язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави”; ст. 9 розкриває зміст справедливості державної економічної політики та економічної стратегії. Блок уявлень про справедливе (добре, добросовісне) містять спеціальні статті ГКУ, присвячені забороні недобросовісної конкуренції, обмеженню монополізму. Цим самим завданням присвячено главу 3 ГКУ “Обмеження монополізму та захист суб’єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції”. У ст. 32 “Недобросовісна конкуренція” дається визначення заборонених дій у цій сфері.

Ступінь узгодженості моралі та права досліджується в контексті ФП, де існують відповідні школи права, зокрема позитивістська і природно-правова. Якщо позитивізм виступає за розмежування права і моралі, їх відосблення, то в межах школи природного права мораль розглядається як необхідний фундамент, критерій відмежування права від закону. З позицій позитивістської школи права відмінність права від свавілля має формальний характер. З цих позицій можна виправдати репресивні дії тоталітарної держави, оскільки вони можуть не суперечити законам, прийнятим тією ж державою. Правопорядок, який існує без справедливості, морального обґрунтування права, нічим не відрізняється від насилля, до якого вдаються злочинні угруповання [35, 11].

Космічні закономірності є вічним та універсальним за своєю дією фактором визначення стану життєдіяльності людей. Біблія встановлює (і це підтверджуються всім досвідом людського існування), що справи, бізнес йдуть успішніше за умови переважання духовності, якщо усе робиться по совісті, з усвідомленням відповідальності перед Богом. Якщо ж на передній план виступає плоть, а не дух, то все це, у тому числі сама влада, минає, короткочасне, гине і занепадає. “Тому що всяка плоть, як трава, і всяка слава людська, як цвітіння на траві, засохла трава — і цвітіння її обпало”, — говорить апостол Петро. “Усяка тварина

піднебесна розуміє зло і добро для себе”, і в боротьбі відстоює свої інтереси.

Найважливішою космічною закономірністю є обов’язок дбати про ближнього. Він розкривається, зокрема, у відомій біблійній притчі про самарянина; він натрапив по дорозі на пораненого, який потребував допомоги. Левіт і священник не хотіли утруднювати себе турботою про іншого — занадто любили себе. Але самарянин — людина добра і милосердна — перев’язав рани потерпілому, посадив його на свого осла, а сам йшов пішки, підтримуючи пораненого, до притулку, де залишив його, а потім піклувався про нього, аж до видужання. Добро — до кінця добро, на півшляху не зупиняється; тому що це те, що робить людину людиною, як зазначає Біблія. Право справедливості, уособлюючи згадану закономірність, установлює таке важливе правило, таку космічну закономірність у взаєминах людей між собою: “Отже, в усьому як хочете, щоб з вами поводити себе люди, так поведіться і ви з ними” (Мф. 7:12). Все це повністю стосується і організації економічної діяльності, партнерських взаємовідносин у бізнесі, з інвесторами (іноземними) тощо.

У межах обов’язку піклування про ближнього вирішується дилема протистояння особи та суспільства — добра і зла в полі соціальності. При цьому суспільство, соціальна спільнота виступають як добро, а крайня індивідуальність (як і агресивний колективізм) асоціюється зі злом. Стверджується справедливість, яка, з одного боку, проти абсолютної свободи (в тому числі й у розпорядженні своєю власністю), хижацьких методів ведення бізнесу: намагань домінувати на ринку, монополізувати його, демпінгування (демпінговані ціни ще А. Сміт називав хижацькими) тощо. З іншого боку, справедливість проти утриманських настроїв, щодо соціальної допомоги, але тільки для тих, хто її дійсно потребує. Місіанські пошуки російських і українських мислителів, вихованих на традиціях духовно-інтелектуальної соборності, свідчать, що свобода починається не з усвідомлення своїх прав на соціальні гарантії або на власність, а з переборення свого егоїстичного “Я”. Намагання панувати над річчю у християнській (зокрема, православної) традиції вважається ознакою людини нищої, яка не має дійсної свободи. Так, російський мислитель В. Ерн, називаючи три похоті людини — економічну, соціальну і політичну, зауважує, що потрібно приборкати похоть

економічну [145, 223]. Проте тут потрібна жертва, треба злізти з осла і йти пішки, узяти на себе непередбачену турботу, віддати незавий динарій і зробити шлях довшим, ніж необхідно. Чи варто бути справедливими і добрими, якщо це шкодить нам самим, — сумніваються герої платонівського “Государства” Каллікл і Фразимах. Але якби самарянин сам виявився у стані “пораненого”, він би дуже хотів отримати таку ж турботу й увагу, і ця вада у людях добрих, милостивих пробуджується, у будь-кого, “пораненого розбійниками”. Якщо під “розбійниками” розуміти всі можливі загрози національній безпеці країни, правам і свободам людини, в тому числі з боку злочинної влади, то стає зрозумілим звернення до тих, хто за обов’язком служби повинен бути справедливим, не бюрократично реагувати на порушення прав: “О ви — левіти і священики, що донині проходили повз нестаток, повз горе і сльози, повз скорботи і сум — послухайте Христа: Будьте милосердні, як Батько ваш милосердний”.

Несправедливість, неправда офіційної влади в Україні стала свого часу головною причиною помаранчевої революції. Саме цією владою в Україні були порушені духовні закони побудови відносин у суспільстві — вимоги, встановлені Богом, внаслідок чого спрацювала визначена Ним закономірність — люди повстали для знищення неправдивої, несправедливої влади. Ця думка прозвучала і у новорічному вітанні з 2005 роком Голови Верховної Ради України В. Литвина: “Революція, що відбулася, була моральною. Люди вийшли на вулицю за правдою і свободою ...”. Але їх надії не виправдались.

У межах цього дослідження нами зроблено спробу зрозуміти і запропонувати оптимальні шляхи руху до суспільного ідеалу — визначити моральні межі необхідної свободи для самореалізації індивіда і суспільства, які несуть відповідальність один перед одним за цілісність взаємодії. Це є спроба обґрунтувати необхідність здійснення правової політики на засадах духовності, християнської моралі. Слід, мабуть, переглянути саму концепцію національної безпеки країни, визначити як одну з найсуттєвіших загроз цій безпеці несправедливість та неправдивість офіційної влади. Усвідомлення важливості цієї загрози стане певною гарантією того, що новий політичний режим функціонуватиме надійно і стабільно.

З позицій християнської доктрини по-іншому виглядає і феномен зловживання правом, зловживання владою правами, які

вона має. Адже ті, хто може і знає, як допомогти людині, але не намагається зробити це, вчиняє злочин перед Богом. У кримінальному законодавстві України й інших країн злочином вважається залишення лікарем людини в небезпечному для життя стані, неповідомлення про тяжкий злочин, що готується. Відмова чиновника в допомозі, яку він може і повинен надати за своїми посадовими обов'язками, відповідальності, як правило, не тягне. У цьому зв'язку можна погодитися з С. Алексеевим в тому, що світське право виступає у вигляді якогось “мінімуму моралі” [3, 59]. У цьому сенсі багатьох неморальних дій (байдужість, зневажливе ставлення до людей, егоїзм тощо) залишаються поза сферою правового регулювання. Світське право є “нечутливим” до подібних дій (людських недоліків, так званого людського фактора), але тут має спрацьовувати вже соціальний порядок, побудований на духовності. Отже, відповідні норми слід вносити у кодекси честі, етичні правила для держслужбовців. Велике значення має особистий приклад керівника. Коли ж в суспільстві немає такого прикладу, то немає порядку, з'являється спокуса бути непорядним. Так, норма “не вкради” виконуватиметься ефективніше у суспільстві, в якому не буде прикладу крадіжки з боку влади [139, 161].

Агресивний колективізм. На думку А. Сміта, Д. Юма, І. Канта, індивідуальний егоїзм не є основною проблемою моральності та політики. Головна небезпека полягає у соціальному партикуляризмі, корпоративності, свого роду “груповому егоїзмі” (егоцентризмі). Звідси необхідність створення системи “стримувань і противаг” в “народі дияволів”, якими, за визначенням, є всі. Проблема зміщується у політико-правову площину. Формується система представницької демократії з такими інститутами і нормами, як “одна людина — один голос”, конституційні гарантії свобод, антимонопольне законодавство та ін. Як результат, благо і справедливість не передують правовій регламентації, а визначаються за її допомогою. Саме правова регламентація зумовлює взаємоузгодження приватних і суспільних інтересів, яке досягається за допомогою консенсусу. Егоїзм і консенсус — ось базові принципи теорії державотворення за Т. Гоббсом. “Розумний егоїзм”, тобто правильно усвідомлений власний інтерес розглядається не лише як ефективний стимул індивідуальної активності, а й як одна з умов раціональності соціуму. Наведе-

мо як приклад загальновідому думку А. Сміта з його “Багатства народів”: “Не від доброзичливості м’ясника, пивовара або булочника сподіваємося ми одержати свій обід, а від дотримання ними власних інтересів. Ми звертаємося не до їхньої гуманності, а до їхнього егоїзму і ніколи не говоримо їм про наші нестатки, а про їхні вигоди. Але розумний егоїзм має будуватися на моральних засадах, вищим ступенем яких є духовність — знання і додержання космічних закономірностей, які мають позасусупільне походження, яких людина не може створити, а може лише пізнати”.

Ще раз підкреслимо висновок про важливість духовності в організації будь-якої спільної діяльності людей. Центральним тут є постулат про те, що будь-які людські організації, об’єднання людей, як господарські, так і політичні, повинні будуватися на принципах взаємодопомоги і співробітництва. Ці правила, право справедливих впливають з визнання у межах християнського вчення людської гідності. Вона, виражаючи внутрішні цінності і святість, властиві кожній людині, є першоосновою, джерелом прав і обов’язків людини. Гідність передбачає як природні, особистісні, так і соціальні права кожного. Отже, вона нормативно як би детермінує життя будь-якого людського співтовариства і його інституції. Звідси, відповідно до навчань Церков, політична спільність “існує для загального блага” [41, 74], і люди повинні сприяти цьому благу шляхом участі в політичному житті [54, 73]. Політичні партії ніколи не повинні віддавати перевагу своїм інтересам на шкоду загальному благу [41, 75]. Національні меншини й етнічні групи зобов’язані уникати замкнутості і “жити в єдності з іншими” [54, 100]. Меншість, а, отже і кожний (найбільша меншість), повинні “дотримуватися своїх обов’язків щодо політичної спільноти”, в якій живуть. Так само остання повинна поважати їхні права [41, 73].

Можливо, ці розпорядження є занадто ідеалістичними, а тому і піддаються критиці, оскільки не в змозі реально відповісти на конфлікт між різноманітними й антагоністичними інтересами. Політичне зіткнення між протилежними інтересами є неминучим, а часто й оздоровлювальним, оскільки здійснюється в контексті культурно вмотивованих правил. Методи, якими вирішується конфлікт, і міра, якою антагоністи усвідомлюють співіснування суперечливих інтересів і цілей, залежать від нор-

мативного характеру тієї спільноти, в якій згадані конфлікти мають місце.

Отже, дослідження феномена зловживання правом свідчить, що сутність його полягає у тому, що суб'єкт цього права, реалізуючи своє суб'єктивне право (в тому числі владні повноваження) в протиріччі з його призначенням, заподіює шкоду особі, суспільству, державі. Якщо тим самим суб'єкт завдав шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам, то ми маємо справу з протиправним використанням прав. Якщо шкода заподіяна охоронюваним законом відносинам, необхідно говорити про правомірне зловживання правом, за якого суб'єкт аморально або недоцільно реалізує своє суб'єктивне право. Філософія законотворення, чітко розрізняючи право і закон та виходячи з уявлень про те, що право є зведене в закон добро і справедливність, має заперечувати саму можливість зловживання правом. Головний аргумент зрозумілий: якщо законодавча норма надає можливість людині заподіювати зло іншим, це означає, що вона ще не стала правовою, оскільки нечітко визначила і закріпила однакову для всіх міру свободи, не піднесла в закон справедливність. Водночас, правильно визначаючи право належне і критикуючи чинне право, існуюча філософія права не уточнює шляхи досягнення правового ідеалу. З погляду науки і практики важливими є не лише зміст права, а й можливість вдосконалення механізму його реалізації. Йдеться про таку можливість, за якої суб'єкт, досягаючи своїх цілей і задовольняючи свої інтереси, не завдавав би шкоди іншим, не утискав би їхні права і свободи.

Соціологія права дає змогу говорити про можливість зловживати правом, у тому числі й легально, оскільки право в її уявленні виявляється і в суспільних відносинах. Але вона перебільшує законодавчу форму, значення позитивного права в процесі зловживань і його роль у боротьбі з ними. Не будемо забувати, що можливість зловживати суб'єктивним правом зумовлена наявністю в об'єктивному праві диспозитивних норм, що встановлюють волю розсуду суб'єкта. А шкода, заподіяна внаслідок зловживань, — це ціна не прогалин і протиріч чинного законодавства, а дефіцит духовності, превалювання нищих сторін людської натури. Розгляд зловживання правом лише як правопорушення є нормативізмом у підході до досліджуваної проблеми. Нормативізм у принципі заперечує легальні зловживання, оскільки

ще за часів Г. Кельзена психологія, соціологія, етика, а разом з ними і мораль були практично вилучені з цього вчення. Проте філософія законотворення, виправляючи недоліки вказаних підходів і з огляду на їх досягнення, дає можливість розглядати проблему зловживання правом ширше і передусім за рахунок реалізації принципу цілісності знань, застосування тієї інформації, яка міститься у релігійних джерелах. Вирішуючи питання юридичної теорії й практики крізь призму концепції зловживання правом, ми можемо уточнити наші уявлення про взаємодію моралі та права, про співвідношення суспільних та індивідуальних інтересів у процесі правореалізації. Проблема зловживання правом не зводиться винятково до точного визначення меж здійснення суб'єктивних прав. Нами запропоновано концепцію, згідно з якою у галузі вдосконалення правової політики виділено проблеми двох класів: 1) несправедливості, неправдивості, неморальності частини правових актів (їх невідповідність вимогам справедливості, моральності, добросовісності); 2) неякісності цих рішень. Проблеми першого класу мають вирішуватися в межах спеціальної науки — філософії законо-державотворення, яка, по-перше, повинна мати конструктивний характер, а, по-друге — загальну і галузеву складові, тобто виступати як окрема наука і як відповідна частина галузевих правових наук, зокрема адміністративного і господарського права.

Кардинальним питанням філософії державо-законотворення має стати визначення категорій “моральність”, “справедливість”, “правдивість”. Справедливість, моральність, добросовісність, правдивість — відтінки одного явища — Добра. Його критерії не можуть бути задані людьми, інакше згадані феномени будуть обмежені проміжками історичного часу (наприклад, справедливість, моральність рабовласницького періоду, соціалізму) або інтересами певного колективу (корпоративна моральність) чи регіону тощо. Будь-які уявлення про позитив, сформульовані людиною, є відносними і необов'язково дійсно позитивними протягом більш-менш тривалого часу. Існують задані ззовні людського буття певні соціальні цінності, той позитив — Добро, дотримання якого забезпечує виживання людини. Ці цінності задані людям Творцем, і тому справедливість, моральність, правдивість, добросовісність, істинність, правильність є назвами однієї і тієї ж, по суті, властивості — якості Добра. Добро — це додержання Його

завітів (договорів з людьми) під страхом кари, визначеної Богом. І, навпаки, існує негатив — порушення встановлених Творцем правил, яке зумовлює неморальну, несправедливу, неправдиву поведінку, прийняття несправедливих правових рішень. Ці поведінка, рішення несуть зло людям, призводять до руйнації суспільства (особливо, якщо це зло спричиняє влада), знищення людей і, в кінцевому рахунку, самого того, хто заподіяв зло. Як зазначалося вище, виступаючи у парламенті України 4 лютого 2005 р., Ю. Тимошенко наголосила на важливості моральності як першочергової вимоги до кандидата на владну посаду. Невипадково перший із шести розділів Програми уряду “Назустріч людям” називався “Віра”. Першочерговим напрямом вдосконалення владної діяльності, правової політики мало б стати завдання визначення того, “як” приймати справедливі рішення.

Завдання, що стоїть перед філософією законо-державотворення, положення якої пропонуються в нашій роботі, полягає в тому, щоб органи державної влади, в тому числі виконавчої, міністерства і відомства, які працювали за старої влади, були, по-перше, проінвентаризовані з позицій їх суспільної корисності (тут могли б застосовуватися положення філософії, теорії державотворення); по-друге, функціонували, розробляли проекти правових актів на основі філософії законотворення. Конструктив останньої полягає в узгодженні проектів зазначених актів з вимогами моральності, справедливості. Під мораллю розуміють, як відомо, сукупність певних норм, правил, зразків поведінки. Найвищу справедливість мають релігійні норми, і саме тому проекти правових актів мають узгоджуватися із зразками, правилами, встановленими Творцем. Для перевірки відповідності проектів правових рішень згаданим зразкам і правилам пропонуємо створити “моральний фільтр” для влади.

Сама ідея “фільтра” для перевірки наявності певної ознаки якості проекту правового акта не нова. Законотворчій техніці відомий так званий “антикорупційний фільтр” тощо. “Моральний фільтр” є стрижнем розробленої нами теорії мудрих рішень (як сказано у Біблії, мудрість починається із страху порушити настанови Бога). Крім “морального фільтра” засобом отримати справжній моральний стрижень нашого життя є запровадження в освітній процес християнських цінностей.

4.5. Методологія законо-державотворення. Загальна теорія систем, системний аналіз

Як зазначалося вище, другою складовою філософії законо-державотворення має бути системний інструментарій. Такий інструментарій напрацьовано тією частиною філософії, в межах якої здійснюються системні дослідження. Зокрема, це загальна теорія систем і системний аналіз. Системний підхід є природно іманентним об'єктом філософії, яка, як і теорія систем, немовби надстоїть над іншими науками, досліджуючи те, що є спільним для будь-якої природної сукупності явищ. Відповідно завданнями даного дослідження вважаємо обґрунтування доцільності та надання рекомендацій щодо використання у процесі правотворення згаданих складових.

Нагадаємо відому фразу: “найкраща практика — це хороша теорія”, і сформулюємо такі аксіоматичні твердження:

1) ефективність, якість державного управління визначається ефективністю, якістю управлінських актів;

2) ефективність, якість управлінських актів залежать від ефективності, якості процесів розроблення і прийняття управлінських актів, а також від рівня наукового інструментарію, що використовується у цих процесах. Зокрема, системний інструментарій доцільно застосувати у проектуванні процесів розроблення і прийняття управлінських актів у цілому, а також у реалізації окремих етапів згаданих процесів. Так, продуктивність застосування системного інструментарію до процесів розроблення і прийняття управлінських актів полягає у тому, що за допомогою системного підходу, системного аналізу можна виявити усі чинники, що впливають на якість цих актів, і, впливаючи на них, управляти цією якістю; визначити мінімально достатній склад етапів розроблення і прийняття управлінських актів.

Відповідно до методології системного аналізу, загальної теорії систем, які є могутнім засобом дослідження і прийняття рішень, спершу потрібно визначити бажану систему, задавши їй певні властивості, потім визначити, як відбувається насправді (проаналізувати фактичну систему). Після цього виявити проблему (як відмінність між тим, що повинно бути, і тим, що є насправді), і, нарешті, розробити рішення — створити систему з вирішення, нейтралізації проблеми (усунення відмінності між бажаним

і фактичним). У нашому випадку бажаною буде система, що має задані властивості.

Найпростіше скласти уявлення про системний аналіз, визначивши його поняття і твердження. Системний аналіз — це методологія вирішення крупних проблем, заснована на концепції систем. Його можна також розглядати як методологію побудови організацій, оскільки організації — це те, що реалізує методологію вирішення проблем. У центрі методології системного аналізу — операція кількісного порівняння альтернатив, яка виконується з метою вибору альтернативи, що підлягає реалізації. Якщо вимога рівноякісності альтернатив виконана, можуть бути отримані кількісні оцінки. Але для того, щоб кількісні оцінки давали змогу порівнювати альтернативи, вони повинні відображати властивості альтернатив (вихідний результат, ефективність, вартість та ін.). Досягти цього можна у разі врахування і правильної оцінки всіх елементів альтернативи, що беруть участь у порівнянні. Так виникає ідея виділення всіх елементів, пов'язаних з певною альтернативою, всебічного аналізу всіх обставин. Цілісність виокремлюється і називається у системному аналізі *повною системою* або просто *системою*. Отже, система — це те, що вирішує проблему. Але як виділити цю цілісність, “систему”, визначити, чи входить певний елемент у дану альтернативу. Єдиним критерієм може бути участь цього елемента в процесі, що зумовлює появу вихідного результату.

У межах системного аналізу використовується проблемно-орієнтований підхід, який полягає у виявленні проблеми, її структуризації (побудові “дерева” проблем), аналізі й встановленні причин виникнення проблеми (її складових), а також розробленні альтернатив вирішення проблеми (формування заходів, цільової комплексної програми тощо). Саме цей інструментарій використовувався нами при здійсненні відповідних досліджень з певних питань законо-державотворення, результати яких викладено у главі 5 цієї роботи. Так, виходячи з розробленої в межах конструктивної ФП системної методології, сформульовано пропозиції щодо вдосконалення державного управління, змісту конституційної реформи, концепції управління наукою і освітою тощо.

Продовжуючи виклад понятійного апарату системної методології, зазначимо, що згідно із системним аналізом система визначається завданням системних об'єктів, властивостей та зв'язків.

Системні об'єкти — це вхід, процес, вихід, зворотний зв'язок і обмеження. *Входом* називається те, що змінюється під час перебігу певного процесу. В багатьох випадках компонентами входу є “робочий вхід” (те, що “обробляється”) і процесор (те, що “обробляє”). *Вихід* — це результат або кінцевий стан процесу. *Процес* переводить вхід на вихід. Здатність переводити певний вхід на вихід називається властивістю процесу. *Зв'язок* визначає перебіг процесів, а вихід будь-якого процесу є входом для іншого процесу. Отже, будь-який вхід системи є виходом цієї або іншої системи, а будь-який вихід — входом. Виділити систему в реальному світі означає визначити всі процеси, що дають певний вихід. Елементи штучних систем створені людьми, тобто вони є виходом свідомо виконуваних людиною процесів.

У будь-якій штучній системі існують три різних за своєю роллю процесів: основний процес, зворотний зв'язок і обмеження. Основний процес перетворює вхід на вихід. Зворотний зв'язок виконує такі операції: порівнює вибірку виходу з моделлю входу і виділяє відмінність, оцінює зміст відмінності, виробляє рішення, поєднане з відмінністю, формує процес введення рішення (втручання у процес системи) і впливає на процес з метою зближення виходу і моделі входу. Процес *обмеження* збуджується споживачем (покупцем) виходу системи, що аналізує її вихід¹.

Щодо практичного застосування системного інструментарію, то у юридичних дослідженнях, присвячених нормотворенню, вдосконаленню методології правового регулювання, бажана система правових актів, як правило, визначається. Хоча з аналізу юридичної літератури (теорії права, теорії галузевих наук), виданих правових актів стосовно вдосконалення правового регулювання² можна визначити бажану систему, а точніше бажані системотвірні властивості правових актів.

¹ Системный анализ: этап развития методологии решения проблем в США // Системное управление — проблемы и решения. — 2001. — Вып. 12. — С. 62–87.

² Для впорядкування регуляторного поля держави 1 червня 2005 р. Президент України видав Указ № 901 “Про деякі заходи щодо забезпечення здійснення державної регуляторної політики”, яким передбачено прискорений перегляд протягом червня — серпня органами виконавчої влади чинних регуляторних актів із застосуванням принципу “гільйотини”. При цьому змінюватися або скасовуватися мають ті акти, що не відповідають принципам регуляторної політики. В цьому ж Указі поставлено завдання “опрацювати до 1 вересня 2005 р. питання щодо започаткування здійснення у галузях (сферах) економіки оцінки системності та узгодженості регуляторних актів.

У разі аналізу фактичної системи потрібно визначити, які сили і як само ініціюють правовий акт, а також як він розробляється. Які “технологія”, процедури застосовуються при цьому, хто і як їх виконує, дослідити всі фактори впливу на процеси розроблення і прийняття проекту. Цілеспрямованим впливом на процеси розроблення і прийняття правових актів можна нейтралізувати негативні наслідки прийняття певного проекту рішення або, навпаки, сприяти, поширити його потенційну позитивну ефективність. Наприклад, законопроект, розроблений на замовлення кланово-олігархічних сил, міг би своєю дією завдати значної шкоди суспільству. Але завдяки залученню до складу розробників проекту правового акта науковців, представників громадськості, здійсненню незалежної експертизи проекту, передання його на обговорення широким колам громадськості тощо можна запобігти шкідливим наслідкам для суспільства дії проекту.

На якість проекту акта впливають не тільки задуми, цілі, наміри розробників (замовників) проекту, а й їхні ділові якості, моральність, зовнішнє середовище: громадська думка, яка формується під впливом певних політичних сил, науковців, громадських організацій, ЗМІ тощо. Спонукальними факторами цього впливу можуть бути або патріотичні мотиви, які здебільшого, сприяють конструктивним змінам у суспільстві, або деструктивні сили (спецслужби іноземних держав, ТНК тощо).

Оскільки факторів, які впливають на розроблення і прийняття правових актів, достатньо багато, спробуємо їх класифікувати. Так, зазначені фактори можна поділити на нематеріальні та матеріальні (інституційні та ін.). До нематеріальних факторів належать національні звичаї, в тому числі ділові, культурні традиції, обсяг знань суб’єктів регуляторної діяльності, їхня моральність, панівна ідеологія в суспільстві (соціалізм, лібералізм) тощо. Інституційні чинники, у свою чергу, можуть бути національними та зарубіжними, легітимними та нелегітимними. До легітимних належать фактори, дія яких урегульована у законодавстві, до нелегітимних — тіньові сили, тіньова економіка, кримінальні угруповання та ін. Неінституційні чинники — це соціальний порядок у країні (урегульованість організації управління економікою, господарювання), технологія регуляторної діяльності (порядок розроблення і прийняття законопроектів у

сфері економіки), рівень розвитку регуляторної політики, теоретико-методологічного і методичного її забезпечення, правові звичаї, панівні концепції права, релігійні доктрини, рівень знань (у тому числі правосвідомості) суб'єктів процесів розроблення і прийняття регуляторних актів тощо. Можливі й інші класифікації факторів впливу — на такі, що стабілізують національну безпеку та дестабілізують, тобто становлять загрозу національній безпеці України.

З погляду філософії права всі фактори впливу на якість правових актів можна поділити на дві групи: а) власне інтереси (вибір людини між добром і злом); б) їх носії. Інтереси, у свою чергу, можна поділити на чотири види: 1) індивідуальні (ЕГОїстичні); 2) корпоративні (інтереси транснаціональних компаній); 3) національні; 4) інтереси інших держав (наприклад, національні інтереси США, Росії та ін.). Кожен конкретний інтерес передбачає вибір між добром і злом. Відповідно носіями інтересів можуть бути фізичні особи, органи, організації (державні, недержавні, національні, іноземні, міжнародні), держави.

До недержавних органів, організацій, які найсуттєвіше впливають на управлінські акти, належать органи державного самонадання, ЗМІ, недержавні громадські організації, різного роду фонди, спецслужби іноземних держав, ТНК, певною мірою Церква тощо. Кожен орган, кожна організація, держава можуть бути носіями добра або зла. Це стосується всіх інституційних утворень — державних (посад, органів, організацій), недержавних (громадських, комерційних), у тому числі міжнародних організацій, іноземних держав, їх спецслужб.

Зазначимо два важливих висновки: 1) прояви добра або зла у наведених суб'єктів регуляторних відносин залежать не тільки від їх волі, а й системи, організації, в умовах якої такі суб'єкти діють; 2) використовуючи принцип системного аналізу (системою є те, що вирішує проблему), потрібно мати увесь набір факторів, які впливають на процес прийняття ефективних, якісних правових актів, тобто систему факторів, наведених вище.

Якщо система прийняття рішень не відлагоджена належним чином, спрацьовує людський фактор — егоїстичні інтереси тих, хто ці рішення приймають, що зумовлює появу законів, інших нормативних актів, які завдають шкоди системі — суспільству. Про це попереджав і відомий економіст, лауреат Нобелівської

премії Фрідріх фон Хаек: “Якщо ті, хто ухвалює закони, можуть приймати будь-які рішення, то очевидно, що самі вони не підвладні закону. Якщо виборний орган буде мати право змінювати самі закони, то він рано або пізно зробить усе можливе, щоб укріпити і розширити свою владу. Безкоштовні роздачі суспільних благ окремим категоріям населення, привілеї різним групам з особливими інтересами стають умовою переобрання, засобом купівлі підтримки більшості, тобто політичною необхідністю. Збереження влади будь-якою ціною перетворюється на мету, розтрата суспільних благ — на засіб досягнення цієї мети. Така тенденція об’єктивно криє в собі небезпеку переродження демократичного ідеалу”.

Отже, з організаційного погляду необхідно побудувати належну організацію управління, яка б виключала можливості депутатів зловживати своїми правами. Наприклад, можна було б запропонувати введення для них суворої юридичної відповідальності, у тому числі майнової, створення організаційних умов, за яких депутатам було б економічно не вигідно зловживати своїми правами, позбавлення депутатів права законодавчої ініціативи. У всякому разі, конче потрібні певні обмеження щодо можливостей народних депутатів у правотворенні. Наприклад, обмеження щодо прийняття (зміни) законопроектів, які стосуються їх власного статусу та ін.

Глава 5

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТРУКТИВНОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

5.1. Формування вітчизняної правової доктрини

Китайська мудрість гласить, що соромно бути багатим у країні, де закони і уряд є неморальними і несправедливими. І, навпаки, сором залишатися бідним у суспільстві, якщо в ньому панують справедливість і моральність. Як доводить світовий і власний досвід суспільного руху, жодні соціальні перетворення, особливо системного характеру, неможливі без глибокого методологічного і теоретичного обґрунтування.

Обґрунтування правової доктрини. У юридичній науці в цьому напрямі тривають певні наукові пошуки. Одна з поширених думок щодо критеріїв законо-державотворення — це вибір такими методологічними орієнтирами пріоритету прав людини, так званих загальнолюдських цінностей. Як зазначає президент Академії правових наук України Академік НАН України В. Тацій, “головними методологічними орієнтирами сучасних теоретичних досліджень стають загальнолюдські принципи: пріоритет прав особи, свободи, рівності, справедливості” [118, 8]. Одні вчені висловлюються щодо трансформації державності, політичної та правової систем в Україні згідно з вимогами до держави, права з боку іноземних держав і міжнародних організацій; інші стверджують, що така трансформація має відбуватися на моральних принципах і відповідно на конституційно-правових засадах; деякі думки базуються на пріоритетності закону: ніхто, не може поводитися, порушуючи чинний закон, і ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено чинним законодавством.

Щодо першої групи вимог методологічного характеру, то суб'єкти їх формулювання — іноземні держави, міжнародні організації — дискредитували себе подвійними стандартами і тео-

рією “золотого мільярду”. Вимоги стосовно служіння державного апарату народові, а також справедливості та моральності політичного режиму і правового порядку виглядають більш незаперечними. Водночас ніхто не згадує про критерії справедливості та моральності.

І, нарешті, щодо того, що ніхто, не може поводитися, порушуючи чинний закон. Тут прикладом для нашої країни може бути ставлення до чинного законодавства не лише в західних демократичних державах, а й у країнах Сходу. Так, наприклад, в Кувейті було засуджено до страти члена королівської сім'ї за причетність до розповсюдження наркотиків. По суті, це і є верховенство права, коли *ніхто* не може порушувати закони. Як можуть поводитися в подібних ситуаціях правоохоронні чи судові органи в Україні, коли відбувається порушення закону з боку високопосадовців або членів їхніх сімей. Йдеться про правову культуру, що є складовою національної правової доктрини. Якщо звернутися до наявної національної правової доктрини, то вона містить традиції, “успадковані” Україною від колишнього радянського суспільного ладу і державного устрою, політичного режиму і правового порядку. Це традиції вождів проголошувати правильні ідеї (наприклад, в одній із своїх промов на пленарному засіданні ПАРЕ у 2005 р. Президент України Віктор Ющенко зазначив, зокрема, що “наша сила полягає у відданості правам людини і демократії не як абстрактним цінностям чи порожнім словам, які часто використовуються і мало що означають, а у відповідальності, що ґрунтується на юридичних обов’язкових правилах і виявляється на практиці”) за повного ігнорування їх своїми конкретними діями. Водночас юридична наука у більшості праць вчених продовжує зберігати традицію апологетики щодо державного устрою та офіційної ідеології.

Проголошення незалежності України, прийняття її Основного закону відбувалися під гаслом трансформації “успадкованих” від політичної і правової систем колишнього СРСР суспільних відносин, але в умовах відсутності національної доктрини законодержавотворення і бюрократизації юридичної діяльності. Бюрократизація цієї трансформації відображена, наприклад, у конституційному приписі: людина визнається найвищою соціальною цінністю, а зміст і спрямованість діяльності держави зводяться до утвердження і забезпечення прав і свобод людини

(ст. 3 Конституції України). Але цей запис, на наш погляд, є радше інстинктивною реакцією засудження тоталітарного минулого нашої держави, а не базою для розгортання національної доктрини законо-державотворення, якої у нас поки що у явному вигляді немає.

Для переходу до конструктивної (практично результативної) частини нашого дослідження, викладу основних положень розробленої нами доктрини законо-державотворення введемо деякі необхідні поняття і визначення.

Сутність правової доктрини. Доктрина — це сукупність знань в певній предметній галузі, яка формується людьми у вигляді відповідних понять, категорій і принципів, що мають свою підставу в природі (об'єктивному бутті). Доктрина може складатися зі знань, які здобуті людиною, але повністю відповідають природним, об'єктивним законам (знання суб'єктивно-об'єктивні) та тих (знань), які є суто суб'єктивними, тобто в незначній частині відповідають об'єктивним законам або навіть суперечать їм. Вважатимемо суб'єктивно-об'єктивні знання такими, що сприяють виживанню людини, а суб'єктивні — такими, що призводять до знищення її. При цьому чим більше знань першого роду, тобто чим більше об'єктивного у певній доктрині, тим вона є більш життєздатною.

Щодо доцільності створення правової доктрини, то вона необхідна для розроблення ефективних норм законодавства, усунення суперечності не тільки між похідними нормами (нормами законодавства), а й переважно між ними і об'єктивними вимогами Природи. Ця доктрина повинна, як правило, мати національний характер і охоплювати: 1) сукупність цінностей, які мають панувати (визнаватися) у певній спільноті (країні, групі країн), становити зміст моделей можливого (права) або належного (обов'язки, відповідальність); 2) їх структури, прив'язки до певних суб'єктів.

Нами зроблено спробу розробити методологічні засади національної доктрини законо-державотворення. Складовими цієї доктрини є: 1) філософія, ідеологія законо-державотворення, яка має існувати у явному вигляді; 2) теоретико-методологічні концепції: а) правотворення, побудови нової системи законодавства, яка б відповідала заданим властивостям, і б) вдосконалення чинної системи законодавства.

Щодо філософії правотворення у сфері господарювання, то пропонується базувати господарське законодавство на колективістській ідеології, філософії солідаризму, пріоритетом якої є загальнонародні інтереси, співпраця, взаємна відповідальність (у сфері економіки) державної влади і бізнесу, врахування менталітету, національних звичаїв, у тому числі ділових, культурних традицій українського народу.

Теоретико-методологічна концепція правотворення побудована на використанні наукового апарату загальної теорії систем, згідно з якою для створення бажаної системи законодавства потрібно визначити відповідні (бажані) властивості цієї системи та засоби їх забезпечення. До цих засобів належать, по-перше, технологія (відповідні її етапи, визначені в межах зазначеної концепції за принципом мінімальності і достатності) розроблення проєктів господарсько-правових актів, моніторингу затверджених юридичних документів, а по-друге — побудоване на ефективному науковому арсеналі методичне забезпечення (інструкції, методики) реалізації кожного з етапів. Запропонований підхід відкриває можливість для системного цілеспрямованого управління господарським законодавством шляхом визначення потрібних його властивостей і засобів їх забезпечення. Теоретико-методологічна концепція вдосконалення правового регулювання господарської діяльності заснована на використанні системного аналізу процесу нормотворення у сфері господарювання і полягає у виявленні проблем цього процесу, їх оцінюванні та відборі найголовніших, встановленні причин виникнення останніх, а також у підготовці альтернатив вирішення цих проблем та формулюванні критеріїв вибору певної альтернативи.

Стосовно першої складової національної доктрини законо-державотворення — *сукупності цінностей*, які мають панувати у країні, то це можуть бути духовні цінності, релігійні норми, які є об'єктивними, оскільки вони розкривають основи побудови світу, а також цінності, розроблені людиною. Останні можуть збігатися з духовними цінностями (наприклад, таким є категоричний імператив І. Канта) або не збігатися, суперечити їм. У першому випадку правові норми, моделі поведінки базуватимуться на духовних цінностях (вічних істинах) і додержання їх сприятиме реалізації головної мети людства — виживання ("Минається і світ, і його пожадливість, а хто Богу волю виконує, той повік

перебуває” — 1 Іоан. 2:17). У другому випадку — підставою для створення похідних моделей поведінки, норм законодавства є суб’єктивні (створені людиною, а отже такі, що мають мінливий характер) соціальні орієнтири, які насправді цінностями не є. Якщо ці орієнтири з духовними, об’єктивними цінностями не збігаються, а навпаки, суперечать їм, то вони не працюють на головну ціль людства — виживання людини, а навпаки, призводять до знищення життя. Якість правової доктрини залежатиме від того, які саме цінності закладені у ній. І, безумовно, ця якість виявлятиметься у суб’єктивних нормах (нормах законодавства, правилах поведінки, встановлених людьми — державою). Чим більшою мірою суб’єктивні моделі збігатимуться із духовними цінностями, тим правова доктрина є життєздатнішою, такою, що сприяє виживанню людини.

Повернемося до тексту викладеної вище ст. 3 Конституції України (зміст і спрямованість діяльності держави зводяться до утвердження і забезпечення прав і свобод людини). Виникає питання, а якої людини: президента, прем’єра або голови Верховної Ради. Зрозуміло, що у цьому записі, творці Конституції мали на увазі принести добро людям, а не знищувати їх. Але ж відсутність необхідних знань, обґрунтованої правової доктрини призвели до ситуації, коли Україні було завдано величезної шкоди, масштаби якої навіть важко усвідомити. Доведемо це.

По-перше, ідеологія, яка закріплена у згаданій статті Конституції, є лібералістською¹. По-друге, гіперболізація лібералізму небезпечна, адже ця ідеологія пов’язана із занадто високим піднесенням індивідуальних, ЕґОїстичних прав людини. Проте зазначені права є шкідливими і для людини, і для суспільства, і для людства в цілому. Біблія називає три головних гріха, які призводять до загибелі: “бо все, що в світі: пожадливість тілесна, і пожадливість очей, і пиha життява, це не від Отця, а від світу” (1 Іоан. 2:16). І саме їх спричиняє лібералізм. Згадаємо, скільки бід принесла втрата державного контролю над господарсько-еко-

¹ Лібералізм (лат. *liberalis* — вільний) — політична та ідеологічна течія, що об’єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод. Згідно з ліберальним ідеалом мета створення держави — збереження і захист природних прав людини. У суспільстві надається пріоритет громадянським свободам над політичними, юридичними та моральними нормами. Політичному стилю лібералізму властиві прагматизм, меркантилізм, раціоналізм.

номічними процесами, в банківсько-фінансовій сфері (функціонування так званих трастових компаній) тощо. А утвердження споживацької ідеології? Вона, хоча і здається привабливою, але це короткозорість. Саме заміщення споживацтвом духовності (“пиха життєва”) призводить до руйнації навколишнього середовища, нестримного загарбництва, війн (“пожадливість очей” і “пиха життєва”), а в результаті — до винищення всього живого на планеті, знищення життя як такого. Інші егоїстичні права також не є правами духовними, наприклад право творити добро іншим. До егоїстичних належать не тільки “прихватування” прагнення, а й так звані соматичні (тілесні, від грецьк. *soma* — тіло) права. Це право, скажімо, на переїдання, вживання наркотиків, надмірне вживання спиртних напоїв, розпорядження своїм тілом: право на позашлюбні відносини, заняття проституцією, зміна статі, вдоволення до гомосексуальних стосунків, статевих стосунків з тваринами, законодавчий дозвіл гомогенних шлюбів, усиновлення такою “сім’єю” дітей та ін. Це також право займатися вороженням, чаклунством тощо. За Біблією та іншими релігійними джерелами такі зразки поведінки призводять до руйнації (хвороби) і смерті, знищення людини. Саме лібералізм як ідеологія, правовий політичний режим більшості демократичних держав зіграв не останню роль у розгортанні загарбницьких війн в ім’я “прав людини” в Югославії, Іраку; виснаженні природних ресурсів, насуванні екологічної катастрофи, катастрофічного поширення наркоманії, СНІДу.

Отже, правова доктрина, а вона мусить бути розроблена обов’язково як теоретико-методологічна основа правотворчості, має бути своєрідним баченням світу, обґрунтувати доцільність закріплення таких цінностей соціального буття, які не суперечитимуть об’єктивним законам, сприятимуть утвердженню таких моделей поведінки, що спрацюватимуть не на шкоду, а на користь людині. Найбільш сприятливим політичним режимом, що повністю відповідає духовним релігійним цінностям, Біблії та релігійним джерелам інших світових релігій, є ідеологія консерватизму. Саме вона спрямована на збереження і підтримання традиційних цінностей і морально-правових засад, покладених в основу сім’ї, нації, релігії та власності. Попри різні форми, консерватизму притаманні спільні ідейні риси: орієнтація на загальний морально-релігійний порядок; переконання про нерівність

здібностей людей; ставлення до конституції, як до Богом даного порядку; упевненість у необхідності панування закону та законслухняності як форми індивідуальної свободи; переконання, що суспільство стоїть вище за окремого індивіда, а права людини впливають з її обов'язків; розуміння ролі держави не тільки як засобу забезпечення розвитку економіки (а в цьому сенсі її роль має зводитися лише до забезпечення справедливої економіки, захисту національного товаровиробника та створення і забезпечення функціонування моделі соціального партнерства — ефективною співпраці державних інституцій з бізнесом), а й охорони навколишнього середовища, сприяння духовному розвитку населення. Same про ці завдання і йшлося в урядовій програмі “Назустріч людям”. До речі, деякі країни Заходу (Франція, Німеччина та ін. сповідують вже не ліберальну, а так звану комунітарну ідеологію). Це елементарні речі, які мали б бути відомі творцям конституції, становити їх правову культуру.

Викладені міркування дають змогу оцінити ст. 3 Конституції України як таку, що розроблялася без якісної правової доктрини або в умовах відсутності її взагалі. У цьому нас переконують також інші положення Конституції. Зокрема, невизначеність щодо приватної власності на землю, декларативність положень розділу, присвяченому правам людини, повна відсутність вказівок на відповідальність влади тощо [146].

Інша річ, якби у відповідній статті Конституції йшлося не про права людини, а про права та інтереси пересічних громадян, населення, народу України. Такий запис більшою мірою відповідав би Божеським нормам, християнським цінностям. Спробу розробити правову доктрину на підставі християнських цінностей вже було нами зроблено [146].

Виходячи з викладених вище міркувань, правова доктрина крім самих цінностей може визначати певні підходи до забезпечення відповідності розроблюваних правових норм певним цінностям, принципам. Таким чином ця доктрина вже перетворюється фактично на теорію право-державотворення.

До об'єктивних цінностей (в цій частині наше дослідження має філософсько-аксіологічний характер, оскільки філософські дослідження природи цінностей називають аксіологією — *axia* — грецьк. — цінність) будемо відносити цінності, задані людині ззовні, які мають потойбічну сутність, існують поза простором і

часом (належать до так званих “вічних” і найуніверсальніших). Ці базові цінності містять релігійні знання, що дало підставу М. Веберу тлумачити релігію як найвищу основу цінностей. За Біблією та іншими духовними джерелами творцем цих цінностей є Бог (Абсолютний Розум — за І. Кантом, “чиста” свідомість, об’єктивний дух — за Г. Гегелем), а механізмом формування усвідомлення добра і зла, який не піддається емпіричному вивченню, є Святий Дух (за Біблією), архетипи колективного несвідомого (К. Юнг), ноосфера або “світ ідей” (Платон). Тому духовні цінності, духовні норми, які містять світові релігії (християнство, іслам, буддизм, іудаїзм), мають бути базовими цінностями у регуляції людської діяльності (М. Вебер, А. Тойнбі), а отже і у правовій доктрині.

Друга складова правової доктрини — це структури, спосіб розподілу, прив’язки до певних суб’єктів сукупності цінностей, які визнаються у країні. Назвемо це правовою культурою, підкреслюючи тим самим, що правова культура як категорія може існувати лише у прив’язці до особи, яка має певний статус у суспільстві.

Продовжимо виклад деяких понятійних категорій, які використовуватимуться при формулюванні ідей розроблення правової доктрини. Це норми права, моралі (духовні норми), норми юридичні та правової культури, правосвідомості.

Юридична норма (на думку вітчизняних правознавців) — правило поведінки, встановлене (затверджене) органом державної влади. Але це визначення не є універсальним. Крім правил, встановлюваних державою, вона визначає і заборонені до вчинення моделі дій або бездіяльності (норми кримінального (адміністративного) законодавства). І, нарешті, обов’язковими, навіть такими, що мають вищу юридичну силу, є норми, які містяться у міжнародних договорах, згоду на обов’язковість яких дала Верховна Рада.

Норма права не завжди є юридичною нормою. Це ширше поняття, яке крім юридичних норм може містити і норму договору, і звичай. Цивільні відносини, згідно зі ст. 7 Цивільного кодексу України, можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту; звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. До норм права належить і аналогія права.

У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин, зазначається у ст. 8 ЦКУ, вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права). Нарешті, це може бути *норма* так званого природного права людини тощо.

Норма моралі — правило поведінки, яке визнається суспільством у конкретний період як зразок бажаного. Як правило, моральні норми — це усталені, перевірені життям норми поведінки, що відображають духовні цінності суспільства в цілому (загальнолюдські тощо) або частини його (класики комунізму підкреслювали, що мораль буржуазного, рабовласницького, феодального суспільств, соціалістична мораль тощо суттєво різняться).

Найвища моральність пов'язується з релігійними (духовними) нормами, зокрема нормами, які містять світові релігії. Вони, втілюючи собою найвищу справедливість, визначають належну або заборонену поведінку практично у всіх сферах життєдіяльності. Вітчизняна юридична література містить дослідження прав людини у світлі християнської доктрини. Такого роду дослідження є необхідними, адже саме духовні норми є тим еталоном, мірилом справедливості, за допомогою якого можна оцінювати будь-яку іншу соціальну, в тому числі юридичну, норму.

Таким чином, за ієрархією, що пропонується, духовні норми (норми справедливості) займають найвищий рівень. На наступному, нижчому рівні йдуть інші норми моралі, потім (ще нижче) норми права (природного права) і на найнижчому рівні — юридичні норми. Від того, чи відповідають останні нормам моралі, залежить віднесення юридичної норми до дійсного права або псевдоправа (на цьому поділі права наголошував ще Гегель). Крім того, завдяки зазначеним дослідженням достатньо просто вирішується проблема щодо суб'єктивного та об'єктивного у праві. Людина живе у побудованому Творцем світотворінні, порядок в якому логічно визначив Той, хто побудував світ. Порушення норм цього порядку — духовних¹ норм — призводить до загибелі людини. І навпаки, додержання об'єктивних духовних норм забезпечує виживання людини, розвиток суспільства. Ця задана для людини космічна закономірність пронизує, зокрема,

---

¹Духовні — від слова “Дух”, яким позначається джерело їх створіння — Бог, Творець. Отже, духовні — це створені Богом, Божеські (норми).

усі книги Біблії, інших релігійних джерел. Цей світобудівний порядок моделюється нормами, які ми відносимо до об'єктивних (заздалегідь заданих людині). Об'єктивні норми вона пізнає методом спроб і помилок (як наприклад, дитина пізнає, що вогонь обпікає) або з релігійних джерел.

Як зазначалося вище, абсолютизація прав людини, піднесення так званого лібералізму призводить до загибелі людини, тому апологети цього режиму або крайньої його форми — анархізму наводять приклад дикунів, які, не знаючи, що вогонь обпікає, сунуть туди не лише свої, а й чужі голови. Не можна обирати політичний режим довільно: або тоталітаризм, або комуністичну рівність, якої у природі немає. Потрібно рахуватися з духовними нормами, інакше цей режим буде зруйновано. Про це свідчить передусім Біблія, а також ґрунтовні наукові праці. “Не лізь у чужу хату зі своїми правилами”, — говорить народна мудрість. Цей світ побудований не людиною, а отже потрібно підкорятися правилам, встановленим Будівником світу. З аналізу Біблії, як зазначалося вище, випливає, що найбільш сприятливий політичний режимом є консервативний, побудований на підкоренні громадян владі, повазі до неї.

Юридичні норми (у тому числі конвенційні) завжди суб'єктивні; це стосується і частини правових норм (звичаїв, договорів тощо). Природні права (гідність людини), релігійні норми задані людині ззовні, а тому є об'єктивними. Отже, перевірка відповідності певної норми законодавства об'єктивним, духовним нормам, нормам моралі є надзвичайно актуальною.

Правова культура — термін, застосовуючи який, завжди потрібно сказати про її носія. Правова культура *кого?* Інакше це буде просто абстракція, певною мірою безпредметна. Будемо розрізняти правову культуру найважливіших учасників життєдіяльності суспільства: населення, публічних політиків, представників ЗМІ, судових та правоохоронних органів і підприємців. Акцентуємо, що не може бути правової культури взагалі. Може йтися лише про правову культуру конкретної особи або корпоративну правову культуру. Отже, правова культура — це ступінь усвідомлення людиною або корпорацією об'єктивних правових норм, якими вони мають керуватися. Саме об'єктивних, а не будь-яких правових норм, тому, що засвоєння суб'єктивних, таких, що не відповідають духовним нормам справедливості, становитиме *псев-*

докультуру. Прикладами псевдокультури є намагання створити клани, збагачення себе і своєї родини як самоціль, переслідування журналістів, впевненість політичного діяча, в тому, що він має абсолютну таке саме, як і пересічні громадяни, право на недоторканність приватного життя тощо. Псевдокультура як така, що має суб'єктивний характер, призводить до загибелі людини як політика, посадовця. Переваги наведеного визначення полягають, в тому, що, по-перше, ми пов'язали правову культуру з її носієм; по-друге — з об'єктивними законами; по-третє, заклали можливість вимірювати її рівень (ступінь).

Правова культура населення — гідність людини, впевненість у власних природних правах, можливість їх відстоювання у суді тощо. Ця гідність і впевненість у правах, якщо вони досягають рівня інстинкту, можуть називатися *правосвідомістю*. Цікаво, що правосвідомість не завжди пов'язана з умовами політичного режиму, в яких живе людина. У книзі про відомого математика Давида Гілберта є епізод, що дуже добре розкриває почуття правосвідомості, правової культури, засвоєної буквально на рівні інстинкту, коли людина сама не усвідомлює рівня своєї правової культури. Цей випадок трапився з ним у Німеччині 1933 р. На той час до влади фактично вже прийшов Гітлер і видав перші антисемітські розпорядження, відповідно до яких в усіх центрах культурного й економічного життя почали переслідувати євреїв. Цю проблему відчув на собі й Гілберт, будучи керівником математичного інституту, в якому було зібрано усіх найкращих математиків, у тому числі представників єврейського походження. Відповідно до указів уряду Гілберт повинен був їх звільнити, зокрема Куранта — згодом дуже відомого американського вченого, та інших. Гілберт був у розпачі. Автора книги вразила форма його відчуттів — дитяча і наївна. Він говорить Куранту фразу, що по простоті душевній може сказати лише людина, яка належить до іншої культури, де будь-який інший спосіб мислення дивний: “Слухайте, чому ви не подасте в суд на уряд? Адже дії уряду “беззаконні”. Автор далі коментує: “Курант бачив, що Гілберт просто не розуміє, що відбувається. Але це не є емпіричне нерозуміння. Це те нерозуміння, добре відоме нам, коли ми намагаємося пояснити іноземцю, як ми живемо, — він цього не розуміє. Саме у цьому сенсі було нерозуміння”. На наш погляд, у Гілберта була глибоко укорінена, глибоко сиділа віра у правову систему, розвинені правосвідомість, правова культура.

Правова культура політика, посадовця — усвідомлення ним ступеня своєї відкритості для суспільства, яка, на відміну від прав пересічних громадян на приватне життя, прямо пропорційна рангу посадовця; його готовність нести відповідальність як самому, так і членам родини у разі скоєння не тільки правопорушень, а й порушень норм моралі. Так, міністр внутрішніх справ у Великій Британії сам відвів свого сина, поміченого у торгівлі наркотиком, до поліцейського відділка. Справжня правова культура не дозволяє політику надмірно багатіти у той час, коли значна частина його співвітчизників голодує. Таку відповідність цієї культури об'єктивним духовним нормам можна підтвердити посиланням на Біблію.

Рівень *правової культури правоохоронних органів і суду* визначається, по-перше, ступенем їх незалежності від влади, який вимірюється готовністю не тільки не підкорятися її вказівкам, а й переслідувати членів сімей високопосадовців, їх самих у разі скоєння правопорушення. По-друге, це некорумпованість назначених органів, готовність захищати найвразливіші прошарки населення (вдів, сиріт та ін.) у спорах з людьми заможними. Знову ж таки важлива відповідність цієї культури духовним законам.

Правова культура представників ЗМІ зводиться до загальноповідомих стандартів журналістики, їх незалежності від політичної влади і власника ЗМІ, стандартам, за якими журналісти можуть писати про будь-що (свобода слова), але об'єктивно.

Правова культура підприємців виявляється у їх ставленні (чесність, сумлінність) до природи, замовників і своїх конкурентів (добросовісна конкуренція тощо).

Правова культура колективу осіб (корпорацій) має виявлятися у наявності позитивних корпоративних правил, традицій, які нерідко матеріалізуються у так званих кодексах честі працівників корпорації. Сьогодні в Україні превалюють негативні корпоративні традиції, правила. Наприклад, деякі корпоративні інтенси державних службовців є негативними, оскільки суперечать загальнонародним інтересам: пенсійне забезпечення, відсутність кримінальної відповідальності за корупцію тощо.

Отже, правова культура у різних її носіїв неоднакова, тому говорити про правову культуру взагалі є некоректним.

Таким чином, знаючи духовні норми — критерії оцінки норм законодавства, ділових звичаїв, можна оцінювати ступінь дійс-

ності останніх і переводити їх з рангу псевдоправа у дійсне право. Саме на цьому засноване розроблення “морального фільтра” для влади, який є складовою теорії мудрих рішень. Відповідність юридичних норм об’єктивним нормам забезпечить тривалість перших (на відміну від калейдоскопічних постійних змін законодавства сьогодення), спрямованість на виживання людства, а не на загибель людей, руйнацію суспільства.

5.2. Деякі проблеми державотворення та їх вирішення за допомогою конструктивної філософії права

Перейдемо до питань застосування положень запропонованої філософії законо-державотворення. У пропозиціях щодо вдосконалення побудови і функціонування державної влади використано обидві складові філософії права: власне філософію і системну методологію.

5.2.1. Побудова державної влади на християнських засадах (філософія взаємовідносин влади з її джерелом — народом)

Призначення влади. Відповідь на це питання можна знайти у Біблії, в якій йдеться про походження влади та її призначення. Щодо походження з Біблії дізнаємося, що держава, державна влада надані людям Богом. “Тому що немає влади не від Бога, влади, що існують, від Бога встановлені” (Рим. 13:1). “Тому що Їм створено усе, що на небі і що на землі, видиме і не видиме: чи престоли, чи панування, чи начальства, чи влади ...” (Кол. 1:16). Виходячи з біблійних положень про божественне походження влади, можна дійти висновку про її необхідність. Так само вважають і відомі вчені-філософи, державознавці, вказуючи на те, що негативні риси влади, на яких ми наголошуємо, характеризуючи її, ніщо порівняно із безладдям, загрозами, спричиненими відсутністю влади. Ці судження заслуговують, на наш погляд, на увагу. Імпонує погляд, за яким походження держави, державної влади пов’язується з людським страхом. Ця точка зору не

суперечить теорії божественного її походження і достатньо логічна. Адже саме страх (а це відчуття пов'язане з відлученням людини від Бога, це те, що Біблія пов'язує із сатаною) породжує у людей інстинктивну потребу об'єднуватися, разом протистояти різноманітним загрозам. Не випадково люди об'єдналися і для того, щоб протистояти загрозам з боку злочинної влади під час помаранчевої революції.

Виходячи з твердження про божественне походження влади, Біблія вимагає від неї християнського ставлення до підданих. Отже, призначення влади — це забезпечення миру, спокою, захисту людей від різноманітних житейських турбот. Водночас Святе письмо не заперечує права людей боротися проти влади. Якщо влада будується не на християнських засадах, є злочинною, диявольською, Бог допоможе скинути її. Отже, йдеться про право народу повстати і скинути злочинну владу. І Бог у цьому разі буде разом з народом. “Нарешті, мої брати, зміцняйтеся Господом та могутністю сили Його! Зодягніться в повну Божу зброю, щоб могли ви стати проти хитрощів диявольських. Бо ми не маємо боротьби проти крові та тіла, але проти початків, проти влади, проти світоправителів цієї темряви, проти піднебесних духів злиби” (Єфес. 6: 10-12).

Ознаки влади, побудованої на християнських засадах:

1. Моральність і чесність. Влада від Бога — це влада людей порядних, чесних, які вірять у Бога. Віра в Бога означає справжнє, а не показне дотримання його заповідей, передусім бути порядним, чесним і справедливим. Ця віра потрібна не Богові, а людині.

2. Забезпечення верховенства права в країні, найсправедливіших (порівняно з будь-якою країною) стандартів життя, його гідних умов.

3. Відмова від так званого ручного керування процесами в країні, яке призводило до корупції, хабарництва, створення корупційних вертикалей. Як зазначала у викладі Програми уряду Ю. Тимошенко, “...всі сьогодні сприймають Україну і наш народ як країну, яка несе унікальну місію в світ дати абсолютно нові стандарти суспільного, політичного, соціального життя, на порядок справедливіші, ніж вони сьогодні існують, навіть в найрозвинутіших країнах”. “Ми хочемо, щоб влада, держава виконувала роль найвищого гармонізатора в суспільстві, щоб ми

розуміли конфлікт, який є в суспільстві, щоб ми будували концепцію виходу з цього конфлікту і закріплювати її нормативними документами. І тому держава не буде в ручному режимі робити нічого, вона не буде насильником — вона буде відкривати шлях, гармонізувати стосунки і будувати системи, а не керувати в прямому режимі”.

4. Правосуддя, засноване на християнській моралі, справедливості, реалізація сформованого у демократичних країнах права на доступ до правосуддя. У цьому плані в Україні існують великі проблеми. Стара влада, яку 2004 р. називали злочинною, на наш погляд, була осередком зла, а її відомства, окремі посадовці — осями цього зла. Злочинна влада — це влада, яка скоює злочини, по-перше, проти людей, їх життя і здоров'я, вбивства на замовлення; по-друге — економічні та інші злочини. Щодо економічних злочинів, то на думку деяких експертів з питань державної влади, існуючі нині міністерства і відомства перетворилися за часів старої влади на комерційні структури, які займалися, на додаток до розбазарювання і розкрадання державних коштів, народного майна, виключно бізнесом. Якщо ж бізнес, принаймні номенклатурний, був пов'язаний, а точніше, ідентифікувався зі злочинністю, то, зрозуміло, що і влада була злочинною. Тому логічні й гасла нової влади — переобрання влади, відокремлення її від бізнесу.

Конкурентний уряд. Як зазначалося вище, це такий уряд, витрати на утримання якого менші, ніж користь від його діяльності. Для підвищення ступеня конкурентності слід зменшувати витрати, збільшуючи тим самим ККД відомства. У відомствах західних країн немає стільки дорогих автомобілів з водіями для поїздок дружин посадовців. Автомобільний парк складається з недорогих машин, і в разі потреби міністр сам сідає за кермо та їде виключно у службових справах. Зрозуміло, що автомобілі не вичерпують усього марнотратства у держапараті нашої держави.

Вдосконалення духу влади, духу державного апарату. По-перше, у кожному відомстві має бути корпоративна духовна програма — щось подібне до програми “Чисті руки”, ідея розроблення якої висувалася свого часу. В ній повинні викладатися духовні корпоративні цінності — небюрократичне виконання функціональних обов'язків у відомстві. По-друге, це кадрові питання, висування на передній план таких вимог до кандидатів на керівні

посади, як порядність, моральність. Водночас вважаємо, що проблема корупції не стільки в кадрах, як переконувала влада, а в системі нерегламентованого управління економікою.

Сутність люстрації. Свого часу ми були незгодні з проектом Закону про люстрацію, який передбачав перевірку кандидата на посаду в державній владі лише щодо його непричетності до фальсифікації виборів у Президенти України у 2004 р., співпраці з органами КДБ та іноземними спецслужбами. У процесі люстрації потрібно передусім перевіряти зв'язок претендента на посаду з бізнесом, наявність власності, рахунків (у тому числі за кордоном) як у претендента, так і у членів його родини, джерела придбання власності, накопичення коштів на рахунку тощо. При цьому політичний “колір” претендента на посаду не повинен враховуватися. Критерій лише один — моральність. Якщо представник колишньої влади, опозиціонер дійсно покається і очистився (а під люстрацією тут будемо розуміти саме каяття та очищення) — розповів, що і скільки він вкрав, з ким це робив (за добровільне визнання — пом'якшена відповідальність, можливо, і амністія капіталів, злочину), то чому б перешкоджати призначенню його на посаду. В нього ентузіазм, потенціал, підігрітий почуттям провини перед людьми, буде набагато вищий, ніж у людини, яка сприймає своє призначення до влади, як власну заслугу. Тут йдеться лише про систему, можливі й винятки.

Перший напрям вдосконалення діяльності органів державного управління — духовний. Ідея полягає в тому, щоб ті самі відомства, які працювали за старими корупційними схемами, розвернути на 360 градусів і замість створення небезпечної загрози населенню України, спричинення зла примусити за допомогою відповідних організаційних механізмів почати робити добро людям, працювати на них. Духовно-організаційний напрям вдосконалення держапарату зовсім не виключає пошуку талановитих менеджерів від бізнесу. Ще Саймон у 70-х роках обґрунтував необхідність і доцільність використання ефективних технологій менеджменту в управлінні державними справами і, безумовно, в корпоративному управлінні. Тому задуми щодо конкурсу програм з розвитку певного виробництва, галузі або території (регіону), бізнес-планів дуже слушні. І нічого поганого не буде в тому, що не тільки менеджер державного великого виробничого об'єднання, а й, скажімо, губернатор області одержуватимуть

частку прибутку підприємства, регіону від реалізації своєї програми розвитку відповідного об'єкта.

Чисельність державного апарату. З одного боку, багато хто з політичних, державних лідерів закликають до скорочення цього апарату, а з іншого — дехто з науковців, політиків звертає увагу на те, що за кількістю держслужбовців, чиновників на душу населення (на тисячу мешканців) ми поступаємося розвиненим країнам, а отже цю чисельність потрібно не зменшувати, а збільшувати. Що ж робити: скорочувати адміністрацію чи розширювати? Залежно від того, “ЩО” і “КОГО”. Якщо це кількість дільничних міліціонерів, то збільшувати у десятки разів, якщо працівників апарату Міністерства внутрішніх справ, то скорочувати в стільки ж разів. Пояснимо це таким прикладом: на рівні головного кадрового управління цього Міністерства (а це могутній і численний гравець, що відає усім кадровим складом) вирішуються, зокрема, і такі “державно важливі” питання як переведення дільничного інспектора з однієї області в іншу. Наскільки ж потрібно скоротити центральний апарат МВС? На нашу думку, він взагалі непотрібен. Не повинно бути такої централізації органів внутрішніх справ. Якщо їх призначення — охорона громадського порядку в країні, то це повинне вирішуватися на рівні регіонів. Міліція, як і поліція в інших країнах, має поділятися на місцеву і центральну. Відокремленого бюрократичного апарату не потрібно взагалі, оскільки така система використовуватиметься керівництвом МВС та країни у своїх цілях та для розправи зі своїми політичними опонентами. Згадаймо, як у 2007 р. два високопосадовця ледь не втягнули у власну боротьбу щодо права призначати та розподіляти силові структури: Управління держохороною, міліцію, СБУ, Міноборони. Зазначимо, що в США навіть служба охорони президента країни підпорядковується не йому, а Міністерству фінансів. На рівні центрального апарату МВС могли б залишитися хіба що ДАІ, Інтерпол та система криміналістичних лабораторій, як у ФБР. Сам апарат доцільно перепідпорядкувати Мінюсту (за зразком США). Виграш від такого скорочення — це не тільки зменшення шалених витрат на утримання бюрократичного громіздкого апарату. У даному разі це також реалізація ідеї, яка виникла на Заході ще у 700 р. н. е. щодо роботи поліції. Остання, замість того, щоб слідкувати за виконанням наказів, спрямованих проти людей, повинна охороняти закон і захища-

ти їх. Ця ідея мала колосальний вплив на організацію роботи поліцейських установ в Англії, а потім і в США. Поділ поліції на центральну і місцеву, а також чітке розмежування їх повноважень — чи не найважливіший засіб реалізації наведеної ідеї.

На 1 вересня 2007 р. у країні нараховувалось 20 міністерств, 16 державних комітетів, 5 агентств і понад 70 інших відомств. І це лише одна гілка державної влади — виконавча. Як зазначалося вище, на нашу думку, так звані адміністративні органи мають створюватися за наявності великих проблем, які не можна вирішити інакше, ніж створивши відповідне відомство. Але не повинно бути такого, коли існують паралельно відповідні проблеми і відомство, для вирішення яких його створено. Щоправда, за часів “соціалістичного” (за природою — бюрократичного) керівництва це був чи не єдиний (у всякому разі, улюблений) метод розв’язання проблем: з’явилася проблема — утворюється спеціальне відомство для її вирішення. Те саме відбувається і нині, лише підстав для утворення відомства стало більше: це вже не тільки виникнення проблеми, а й наявність “хорошого хлопця”, якого слід працевлаштувати, створити під нього відомство. Якщо це не міністерство, то комітет або агентство чи комісія. В Україні їх налічується більше сотні, а кількість проблем не зменшується. Відомства починають жити своїм життям, стають самодостатніми, звичними, забувається і підстава їх створення. Наприклад, як зазначалося вище, функціонування “Міністерства культури і туризму” не знімає проблеми підвищення рівня культури населення, національної культури, як і проблеми розвитку туризму. Так навіщо ж такі міністерства? “Розподіляти” гроші, передусім у своїх інтересах? Але цих грошей і так не вистачає. Якщо оприлюднити, скільки коштує народу утримання цього або будь-якого іншого міністерства, у тому числі прямі та непрямі бюджетні видатки, люди знову вийдуть на майдан. Так чи не краще спрямувати ці гроші на створення українських фільмів.

Сумнівна користь і від деяких інших відомств, наприклад, Міністерства освіти і науки. Щодо другого об’єкта управління — науки, то вона, практично, не скеровується міністерством. Адже практикою доведено, що розподіл коштів, які призначалися на розроблення наукової тематики, навіть якщо він відбувався формально за тендером, на конкурсних засадах, все одно зухвало пе-

ретворювався на звичайнісінький “дерибан”, що здійснювався керівництвом центрального органу виконавчої влади. Стосовно освіти, то у цивілізованих країнах університети і академії мають повну самостійність, їм ніхто не затверджує навчальні плани, плани набору студентів, кошториси, зразки дипломів. Дипломи мають бути не державні, а університетські, а їх якість повинна гарантуватися не державою, а вищим навчальним закладом (ВНЗ). Саме він, а не держава має нести відповідальність за якість підготовки випускника. В межах існуючої системи централізованого управління освітою зростає корупція на вступних іспитах, за акредитацію ВНЗ тощо. Адже проведення вступних іспитів, акредитація в умовах існуючої системи виконуються формально і, як правило, на корисливих засадах. Нині, за експериментом, в Україні вісім державних університетів одержують незалежний статус, самостійність і право видавати власні дипломи. У перспективі, коли в умовах самостійності зросте рівень відповідальності ВНЗ, сподіваємося, не буде випадків, коли дипломи видаються за гроші, без навчання людини.

Знаменно, що стара соціалістична система адміністративно-бюрократичного управління народним господарством країни, засуджена і політиками, і вченими, залишилась практично і досі. Багато міністерств і відомств, що керували господарством, були просто перейменовані. Так, найкрупніше економічне відомство — Державний плановий комітет УРСР після відмови від централізованого планування було перейменовано у Міністерство економіки. Парадоксально, але зникнення об’єкта здійснення народногосподарського планування не призвело до ліквідації відповідного органу управління. Плани не розробляються, а Держплан залишився, хоча і під іншою вивіскою. Більш того, його штат, відповідно до законів Мерфі, Паркінсона, не скоротився, а навпаки, зріс. Звісно, назви підрозділів Мінекономіки суттєво змінилися, а отже і його діяльність теж. Саме на цьому наполягатимуть мої опоненти. Проте ніхто не доведе, що поява перших паростків ринкової економіки відразу ж виявила потребу у такому потужному, розгалуженому і чисельному апараті, яким став колишній Держплан. Враховуючи, як Мінекономіки впливає на економіку країни, доречно спитати: навіщо лише розтрачувати бюджетні кошти — сотні мільйонів щорічно, навіщо ця халепа (принаймні в таких масштабах) українському народу.

Сумнівна необхідність (у всякому разі, в нинішніх параметрах і з існуючими функціями) міністерств аграрної, промислової політики, вугільної промисловості, з питань житлово-комунального господарства, палива та енергетики та ін.

До об'єктивно необхідних належать Міністерство закордонних справ, Міністерство оборони, Міністерство охорони навколишнього середовища, з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерство фінансів, Міністерство юстиції, Міністерство праці та соціальної політики, але їх функції і склад мають бути трансформовані. Щодо державних комітетів, то з 16 було б доцільно залишити не більше десяти: Державний митний комітет, Антимонопольний комітет, Державний комітет архівів, Державний комітет статистики, Державний комітет з питань регуляторної політики та підприємництва, наділивши його додаткові функції адаптації населення до умов ринкової економіки — надання різноманітної допомоги зі створення власного бізнесу (нагадаємо, що за кількістю малого бізнесу на душу населення ми відстаємо від розвинених країн у десятки разів), Державний комітет фінансового моніторингу та існуючі спортивні федерації. Щодо інших відомств, то є достатньо аргументів для їх скорочення або переведення, наприклад, чотирьох державних академій наук у відповідні громадські організації тощо.

Головна ідея вдосконалення системи органів державної виконавчої влади може бути такою: виходитиме із тези, що держава історично виникла як засіб захисту людей від різноманітних загроз, забезпечення безпеки своїх громадян. Внутрішні чинники загроз — це продаж: а) стратегічно важливих об'єктів; б) об'єктів, що мають високу рентабельність; в) землі. У багатьох країнах держава має монополію на землю, на виробництво горілчаних та тютюнових виробів; здійснює контроль за будівництвом, якістю їжі, води, повітря, будує шляхи; створює конкурентні умови для національного виробника, захищає його від демпінгованого імпорту. Держава справедливо (з позицій усього населення) перерозподіляє національний дохід, надходження до бюджету, захищає своїх громадян у разі старості, каліцтва, втрати годувальника. Так, у разі вбивства, каліцтва внаслідок злочинних дій держава має відшкодувати потерпілому або його родичам збитки у повному обсязі, а потім компенсувати свої збитки за раху-

нок винуватця, виплатити аліменти на дитину, якщо примусити зробити це її батька неможливо, тощо. Виходячи із цих завдань, і мають створюватися відповідні об'єктивно потрібні державні органи.

5.2.2. Конституційна реформа

Вирішення проблем державотворення за допомогою конструктивної ФП потребує побудови конституційних засад. Спробуємо з'ясувати, яка ж конституційна реформа нам потрібна, оскільки в інтерпретації представників гілок чинної влади єдине, що турбує народ, — це проблеми самих політиків, проблеми перерозподілу влади. Ніби народу України життєво важливим є не власний добробут, а хто саме, яка гілка влади має призначати і розподіляти.

Чинна Конституція аж ніяк не захищає права людини в країні, а становить модель сукупності інструментів авторитаризму і узурпації влади з боку Президента країни, “цементування” на цій посаді певної особи. Практично усі розділи Конституції характеризуються, з одного боку, нечіткістю викладу змісту, справжню сутність якого збагнути просто неможливо, наприклад, невизначеність статусу Президента України, розмитість (навмисна, з метою унеможливлення обмеження повноважень) його компетенції. З іншого боку — чітке визначення функцій щодо права призначати, а отже і розподіляти. Утвердженню владного авторитаризму сприяють декларативні, не підтвержені ніякими правовими механізмами і відповідальністю влади гасла щодо проголошення держави правовою і соціальною, прав людини, положення про організацію виборів, порядок обрання і усунення з посади президента. На ці самі цілі (узурпацію влади з боку президента) працюють й інші розділи Конституції, що визначають склад, функції та компетенцію органів влади, у тому числі судової гілки, порядок призначення, звільнення їх керівництва тощо.

Як зазначалося вище, несправедливість чинних нормативно-правових актів, зокрема Конституції України, значною мірою можна пояснити невизначеністю філософсько-методологічного фундаменту право-державотворення. Вона не спрямована на

забезпечення прав пересічних громадян, а закріплює авторитаризм у державному управлінні, є внутрішньо суперечливою. Так, з аналізу ст. 13 Конституції (“Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об’єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об’єктами права власності народу відповідно до закону...”)) випливає, що земля в Україні не може бути у приватній власності. Ст. 14 цього ж документа (“Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону...”)) навпаки, дозволяє приватну власність на землю. Така невизначеність призвела до прийняття не найкращого варіанта — дозволу Земельного кодексу щодо можливості приватної власності на землю. А це суперечить духовним нормам Біблії.

Концепція нової Конституції України. Для побудови ефективної щодо прав людини Конституції пропонуємо такий алгоритм:

1. Формулювання головних цілей, які має проголосити держава. Це може бути і твердження, що міститься у чинній Конституції, за яким Україна є соціальною і правовою державою. Але, по-перше, це мають бути завдання держави, а не фіксація факту, як у чинній Конституції. Можна також перерахувати права і свободи, але водночас слід зазначити, що захист їх державою відбувається лише за умови, що вони не суперечать інтересам населення в цілому. По-друге, слід додати право громадян на ефективну, конкурентну владу.

2. Визначення засобів забезпечення виконання цих завдань. Зокрема, такими засобами є перетворення України на соціальну державу, економія коштів на утримання держапарату, введення юридичної і політичної відповідальності усіх високопосадовців у разі неефективності уряду. А це легко зробити, якщо буде відомо що ними зроблено для народу і скільки це коштувало, тобто оприлюднити, скільки коштує утримання держапарату (і не одним

рядком, як це робиться у бюджеті країни, а навести конкретний кошторис, у тому числі приховані витрати). Так, за повідомленням керівника Служби забезпечення зв'язків з Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів, сума витрат на утримання одного народного депутата України за 2007 рік становила 1,6 млн грн. Мінімальний щомісячний дохід народного депутата дорівнював у середньому 23–24 тис. грн. Крім того, народні депутати користуються численними пільгами і соціальними гарантіями. Це безкоштовне одержання квартири або грошової компенсації для її придбання, відпочинок у відомчих санаторіях, одноразова виплата при виході на пенсію у розмірі понад 73 тис. грн, безкоштовне медичне обслуговування і багато іншого. Сума витрат на утримання ВР щорічно зростає майже на 20 %. Величезні суми витрачаються на утримання Президента України, його Секретаріату та представників Президента у регіонах, РНБО, прем'єр-міністра і Кабінету Міністрів, міністерств та відомств, Конституційного і Верховного суду, спеціалізованих судів та судів загальної юрисдикції. Майже кожному керівникові, навіть найменших підрозділів державних органів, надається службовий автомобіль з водієм. Перші особи, їх заступники мають за державний кошт по кілька найдорожчих броньованих автомобілів, міліцейські супроводи, ескорти тощо.

Отже, резерви для скорочення витрат на утримання державної влади, забезпечення її конкурентності в нашій країні поки що незчисленні. Маються на увазі витрати на утримання всіх гілок влади, починаючи із *законодавчої*. Можна стверджувати, що наявні гілки влади виконують одну із своїх головних функцій — стримання і противаг — лише у розбратах щодо прав призначати і розподіляти. А сенс поділу державної влади на гілки в тому, що вони повинні були б стримувати одна одну від заповнення собою всього вільного простору (розростання є системотвірною властивістю будь-якої бюрократії), захоплення матеріальних і фінансових ресурсів. В Україні, навпаки, всі гілки влади не створюють противаг, а мирно співіснують, змагаючись між собою лише за те, хто більше отримає зазначених вище прав. При цьому вони не жалкують бюджетних коштів ні для себе, ні для іншої гілки влади. Знають: сьогодні тут — завтра там. Наприклад, депутатський корпус давно вже перетворився на кадровий резерв для виконавчої та судової влади, причому деякі колишні

народні депутати примудряються навіть довгий час обіймати дві посади: у парламенті і водночас в уряді, суді. Функціонери, які проштрафилися у структурах виконавчої влади і вигнані звідти, знаходять собі притулок у Верховній Раді. Навіщо нам аж 450 “народних” депутатів, з них понад 300 мільйонерів? Чи не було б досить за такої ситуації замість 450 мати, наприклад, 50 обранців. Їх буде досить до того часу, поки парламент не перейде до європейських стандартів. А вони, як відомо, полягають в тому, що депутати одержують не елітне житло, а службове — кімнати типу гуртожитку, на роботу дістаються не на службових машинах за 100 тис. євро, а своїм ходом, не мають недоторканності. У разі появи інформації, хоча б віддалено наближеної до того негативу, до якого у нас вже звикли, депутат втрачає мандат і віддається під суд. Це і примушує владу працювати не на себе, а на країну. До речі, жодна з розвинених країн Скандинавії, де національний дохід вдсятеро перевищує наш вітчизняний, не може дозволити собі владу, яка б коштувала настільки дорого для населення, як в Україні. Поки ж такого у нас немає, то чим влади менше, тим краще.

Щодо виконавчої влади головною метою законо-державотворення має стати створення конкурентного, ефективного уряду. Ефективність уряду вимірюється: а) якістю умов, створених для розвитку виробництва) і б) ефективністю перерозподілу одержаного (ефективність в даному разі означає перерозподіл максимально більшої частини, але такої, що не призведе до втрати інтересу виробника до нарощування виробництва).

Вище вже розглядалися питання вдосконалення державної виконавчої влади. Додамо, що в Україні кількісний і якісний склад міністерств та відомств задається суб’єктивно, волюнтаристськи. На сьогодні немає точки відліку для їх системної побудови. Вважаємо, що нею повинна бути загальнодержавна програма економічного і соціального розвитку країни, яку має розробляти і виконувати Кабінет Міністрів. Але не декларативна, яка щорічно затверджується, а така, що відповідала б певним конструктивним вимогам. На основі такої програми можна скоригувати як структуру самого Кабміну (уточнити його якісний і кількісний склад), так і всю систему центральних органів виконавчої влади — міністерств і відомств. Детальніше про це буде сказано нижче. Від такої перебудови, адміністративної ре-

форми ми мали б величезні фінансові заощадження, які можна було б спрямувати на підвищення заробітної плати, рівня життя населення. Цей рівень зріс би не менше як втричі. Пожвавішала б економіка: люди стали б більше споживати, що призвело б до подальшого зростання добробуту, накопичення доходів у країні. В результаті справи з економічним та соціальним розвитком зрушили б з місця у потрібному напрямі. Можливо, не довелося б шукати порятунку у вступі до європейських організацій.

Президентська влада теж паразитує на народному тілі, демонструючи лицемірну турботу про заробітний мінімум, який пропонується підвищити на п'ятірку чи десятку, що не врятує обездолених. Не допоможе і сотня. Так чи варта ця метушня, коли стільки грошей йде на резиденції, на утримання чисельних помічників і консультантів, працівників Секретаріату, які чи не дублюють уряд. Як не згадати перших президентів США, які, працюючи навіть без секретаря, не тільки самі відповідали на дзвінки від населення, а й зуміли побудувати таку потужну державу. Тепер детальніше щодо інституту президентства у нашій країні.

Микола Мельниченко неодноразово зазначав про наявність підстав, для звинувачення колишнього Президента Л. Кучму у пограбуванні країни, привласненні державних 8 млрд і наполягав на переданні відповідних матеріалів у правоохоронні органи з тим, щоб колишній Президент постав перед судом. Але головним є не тільки розплата за скоєне (хоча це теж архіважливо), а й зруйнування організаційно-юридичних інституційних механізмів “цементування” своєї посади та подальшого розкрадання державних активів, усунення величезної загрози суспільству, національним інтересам країни. Інструментом такого розкрадання в Україні є передусім зайняття високих державних посад, у тому числі посади президента.

У перекладі з латини “президент” означає: “той, що попереду”. Цей політичний інститут було започатковано наприкінці XVIII ст. Інститут президентства пов'язаний з формуванням перших демократичних режимів у країнах Нового і Старого Світу, а також із прагненнями молодих, енергійних і неупереджених колонізаторів позбутися пережитків монархічного ладу. Саме з цієї причини посада глави держави стала виборною, недовічною і, головне, обмеженою конституцією. Упродовж XVIII–XX ст.

інститут президентства став майже невіддільним атрибутом республіканської форми правління і однією з ознак демократичного ладу. На нього було покладено головне завдання республіканського ладу — гарантування конституції, а відтак і демократії.

Запозичений з політичного арсеналу західних демократичних країн, інститут президентства в Україні відповідає цьому арсеналу лише термінологічно. На відміну від них, де посада президента створювалася як антипод монархії, як гарантія дотримання конституції, демократії, в нашій країні — це інститут боротьби з демократією. Сам президент подібний до особи першого секретаря ЦК компартії, з усіма його прагненнями до авторитаризму, узурпації влади, азіатської моделі її безмежності. Сьогодні цей інститут за конституційними функціями і традиціями, що склалися в Україні, у практиці здійснення президентських функцій, має найширшу компетенцію. Це право визначати внутрішню і зовнішню державну політику (саме тому за вплив на президента воюють не тільки десять наймогутніших олігархічних кланів і родин в Україні, а й наймогутніші держави світу, їх спецслужби, транснаціональні корпорації), право призначати і розподіляти. Для здійснення цих повноважень президент має надзвичайно роздутий і корупційний апарат з шаленими витратами на його утримання, численними радниками з розгалуженим допоміжним штатом, суперпривабливими посадовими пільгами і преференціями, левова частина яких задовольняється приховано. Практично безмежні повноваження президента (йому підпорядковані армія, СБУ, прокуратура та міліція, оскільки міністра оборони та інших керівників силових структур подає президент) штучно поєднані з повною безвідповідальністю за його дії. Становлячи четверту гілку влади (пострадянське “ноу-хау”, невідоме цивілізованому світові, оскільки за класичною теорією поділу державної влади розрізняють лише три її гілки — законодавчу, виконавчу і судову), президент України дублює державну виконавчу і певною мірою законодавчу владу, втручається в їх юрисдикцію, що призводить до протистоянь і чвар у суспільстві, загрожує національним інтересам країни.

Для визначення наявності об’єктивної потреби у функціонуванні президентської влади слід проаналізувати результати її діяльності — легітимні та нелегітимні рішення, які приймалися усіма президентами України. Перші представлені у вигляді

офіційно опублікованих документів, другі — на плівках Миколи Мельниченка. Негласні розпорядження, записані на плівках, безумовно, є шкідливими з позицій суспільства. Це беззаперечний аргумент проти існування президентства в Україні. Рішення приймаються президентом виключно у власних інтересах, інтересах власних кланів, тих сил, у тому числі міжнародних, які сприяють подальшому збереженню президентом своєї влади. Аналіз всіх 25 тис. опублікованих президентських указів і розпоряджень, які були прийняті за часи існування цієї інституції, свідчить, що левову їх частку становлять кадрові призначення, переведення і звільнення, присвоєння звань та нагородження. Щодо інших рішень, пов'язаних з управлінням країною, то їх вкрай мало (крім випадків накладання вето на закони України), вони суттєво не впливають на життя країни, та і не повинні впливати. Інакше країна буде керуватися “вручну”, а це, як свідчить історичний досвід, завжди погано. Недарма прийняття Президентом України рішень з економічних питань прямо заборонено Конституцією. І дійсно, життєдіяльність у країні має визначатися Конституцією, законами. Виконання цих законів забезпечується виконавчою владою, урядом країни. Суперечки, які виникають, мають розв'язуватися судовою владою. Президентів залишається лише дбати про побудову безкінечних резиденцій і котеджів, закупівлю літаків та переобрання його на новий строк. Втомившись від цього, навіть сам Л. Кучма ініціював обмеження президентських повноважень, а в Грузії претендент на посаду президента пообіцяв її ліквідувати. Щодо кадрових призначень, присвоєння звань та нагородження, то протягом тривалого часу ці питання вирішуються, як правило, на “платній основі”, причому “розцінки” постійно зростають. За подальше пенсійне та інше пільгове забезпечення тих, хто сплатив ці гроші, розплачується платник податку. Таким чином торгують і всіма державними нагородами. Внаслідок цього суспільство зазнає не тільки величезних матеріальних, а й моральних збитків (нівелюються критерії суспільного визнання особи — те, що є святим у кожній цивілізованій державі). Отже, можна говорити про суперкоруптованість президентської влади, її оточення. При цьому величезний самодостатній Секретаріат фактично перетворився із допоміжного на самостійний орган з шаленими витратами на його функціонування. Крім прямих передбачених бюджетом коштів на утримання,

у тому числі витрат на сумнозвісну ДУСю — державу у державі, левову частину цього витратного айсбергу становлять приховані витрати. Головна їх частина йде на утримання тих державних органів, які безпосередньо належать до президентської гілки влади або створення для її політичного посилення. Зокрема, це обл(рай)міськкадміністрація, представники президента в органах влади та на місцях, РНБО, КСУ та ін. Сьогодні вже є чи не загальноновизнаним (з боку багатьох політиків і науковців) те, що інститут представництва Президента України у регіонах є не тільки непродуктивним, а й шкідливим щодо ефективного управління на місцях, призводить до двовладдя, супроводжується не тільки дублюванням функцій, а й блокуванням потрібних рішень, які приймаються виконавчими органами, потребує значних зайвих витрат бюджетних коштів. Така інституція, як РНБО, з позицій суспільних потреб теж не є необхідною, оскільки потребу в безпеці та обороні повинні забезпечувати СБУ і Міністерство оборони. РНБО створено для забезпечення безпеки і оборони не суспільства, а посадової особи — президента, унеможливлення його відсторонення від влади. Переважно на інтереси президента працюють і силові відомства. Не потрібен у нинішньому його вигляді й Конституційний суд в Україні, оскільки він створений не для захисту прав людей, а для розв'язання суперечок між президентом і парламентом, які закладені у самому статусі президента.

Коли все це підсумувати (з одного боку, недолугі “реформи”, наприклад, скорочення строкової служби, ліквідація ДАІ, відміна сплати за візову підтримку іноземців, внаслідок чого бюджет втратив великі кошти, не кажучи вже про вкрай небезпечні таємні рішення, а з іншого — взяти до уваги, чого це коштує суспільству), то висновок щодо доцільності збереження інституту президентства в Україні у нинішньому його вигляді буде однозначний. Якщо потреба у генеральному секретареві ЦК компартії як носія колективістської ідеології, колективних моральних цінностей, контролера і стримувача протилежних цій ідеології приватновласницьких інстинктів була більш-менш зрозумілою, то терплячість наших людей до інституту президентства можна пояснити лише ефектом “голого короля” та нашою зомбованістю тоталітарним минулим. Щодо так званих “соціальних ініціатив” Президента та інших високопосадовців, то в них повною мірою виявляються бюрократизм і лицемірство влади. По-перше, буде виконано лише частину обіцяного; по-друге, мізерні крихти одержить тіль-

ки якась незначна категорія населення. При цьому виключно за рахунок іншої його частини. Олігархи утиснуті не будуть. Не пропонується залучення для цих цілей тих потенційно величезних резервів коштів, які могли б вивільнитися внаслідок скорочення паразитуючої частини непродуктивного держапарату.

Таким чином, президентську гілку влади доцільно якщо не ліквідувати, то у всякому разі докорінно реформувати. По-перше, главі держави слід перепідпорядкувати гілку виконавчої влади, поклавши на нього всю повноту політичної та юридичної відповідальності за діяльність останньої. По-друге, слід ліквідувати РНБО і представництво президента в регіонах. По-третє, необхідно на порядок скоротити його допоміжний апарат, забезпечити повну прозорість його діяльності.

Застосування системної методології при розробленні Закону про Кабінет Міністрів. Наприкінці 2006 р. на обговорення у парламент було представлено три законопроекти про Кабінет Міністрів: з них два основних — № 2325 від 13.10.06, підготовлений Кабінетом Міністрів, та № 2325-1 від 27.10.06, що надійшов від Президента України. Як зазначалося вище, будь-яке рішення (в тому числі й Закон про Кабінет Міністрів) має розв'язувати певні проблеми. Це так званий проблемно орієнтований підхід. Які ж проблеми вирішують законопроекти від Кабміну та альтернативний — від Президента України? Як і завжди, це питання влади. Про це відкрито заявляють представники відповідних гілок влади. Прем'єр і Президент прагнуть повноважень призначати, впливати на розподіл ресурсів країни. Саме ці владні інтереси спонукали, свого часу боротьбу Кучми з парламентом при прийнятті Конституційного договору між Президентом і парламентом, а потім і Конституції України. У “конституційну ніч” сварилися не за другий розділ Конституції, в якому прописано права людини — він ніколи нікого не цікавив, а за розподіл влади. Прагнення призначати, розподіляти та перерозподіляти покладено в основу формування коаліцій і, нарешті, створення законопроектів про Кабінет Міністрів (у всякому разі, двох з них). Традиційні питання для суперечок ті самі — кадрові та розподіл ресурсів. Все інше нікого не цікавить¹.

¹ Зокрема, всі три законопроекти більш як на 80 % практично текстуально збігаються. Відмінність менш як у 20 % пов'язана зі спробами розширення владних можливостей, суверенності носіїв відповідних посад.

Водночас зазначений Закон про Кабмін, можна було б спрямувати на вирішення проблем (досягнення цілей), які є важливими для суспільства, а не тільки для можновладців. Такі цілі відомі: 1) підвищення організованості діяльності уряду, спрямованості її на вирішення конкретних завдань піднесення України; 2) зменшення самодостатності вищого органу державної виконавчої влади, рівня його корумпованості; 3) забезпечення конкурентності уряду (скорочення занадто великих витрат, пов'язаних з утриманням непродуктивних (з позицій суспільних інтересів) його структур); 4) зменшення привабливості влади; 5) подолання політичного протекціонізму (призначення на посади за наявністю відповідних знань і вмінь, а не за критеріями політичної належності, особистої відданості).

Розглянемо спершу результати аналізу згаданих законопроектів, а потім перейдемо до викладу нової концепції закону про Кабінет Міністрів України, розробленої на базі системної методології — складової конструктивної ФП.

Законопроект № 2325. Із аналізу зазначеного законопроекту випливає, що управління економічним і соціальним розвитком з боку Кабміну саме за допомогою програмного методу є одним з найчастіше згадуваних. Але не можна стверджувати, що цей метод розглядається законопроектом як стрижень у діяльності Кабміну. Так, зі ст. 2 “Основні завдання Кабінету Міністрів України” законопроекту № 2325 випливає, що “розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку” (п. 4) є одним з основних завдань Кабінету Міністрів України. Свій початок загальнодержавні програми беруть з так званої програмної заяви прем’єр-міністра України, ч. 5 ст. 8. “Призначення на посаду Прем’єр-міністра України” закріплює положення, згідно з яким “Кандидат на посаду Прем’єр-міністра України виступає на пленарному засіданні Верховної Ради України з програмною заявою та відповідає на запитання народних депутатів України”.

Програмний метод управління неодноразово згадується у ст. 11 цього ж законопроекту — “Програма діяльності Кабінету Міністрів України”. За змістом цієї статті “Кабінет Міністрів України не пізніше ніж у тридцятиденний строк після набуття повноважень подає на розгляд Верховної Ради України Програму діяльності Кабінету Міністрів України, в якій визначається стра-

тегія його діяльності. *Програма* діяльності Кабінету Міністрів України перед розглядом на пленарному засіданні Верховної Ради України обговорюється в комітетах Верховної Ради України та депутатських фракціях. Прем'єр-міністр України особисто представляє *Програму* діяльності Кабінету Міністрів України на пленарному засіданні Верховної Ради України та відповідає на запитання народних депутатів України. Верховна Рада України може надати Кабінетові Міністрів України можливість доопрацювати *Програму* з урахуванням пропозицій і зауважень, висловлених під час її обговорення у комітетах, депутатських фракціях та на пленарному засіданні Верховної Ради України. *Програма* діяльності Кабінету Міністрів України вважається схваленою, якщо за неї проголосувала більшість конституційного складу Верховної Ради України”.

На жаль, питання відповідальності прем'єр-міністра та Кабінету Міністрів України прямо не пов'язуються з невиконанням або з неякісним виконанням завдань загальнодержавної програми. У ч. 5 ст. 14 “Відставка Кабінету Міністрів України у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри” законопроекту № 2325 зазначається лише, що “Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більш ніж один раз протягом чергової сесії, а також протягом року після схвалення *Програми* діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України”.

У розділах, присвячених компетенції Кабміну, її межі теж чітко не виписані, носять загальний характер, і виконання загальнодержавної програми (причому ця програма позначається вже як програма діяльності Кабінету Міністрів України) згадується лише побіжно. Так, ч. 1 ст. 20 “Загальні питання компетенції Кабінету Міністрів України” законопроекту № 2325 закріплює положення про те, що “... діяльність Кабінету Міністрів України спрямовується на забезпечення інтересів Українського народу шляхом виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України та виконання *Програми* діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України”. У положеннях законопроекту, присвячених основним повноваженням Кабміну (а тепер уже і одногоimenного Закону), містяться згадки про безліч різноманітних

програм і немає жодного зазначення про їх зв'язок. Розробникам законопроекту навіть не спало на думку пов'язати ці програми між собою, що на практиці не зможе не призвести до розпорошеності діяльності Кабміну, позбавить її цілеспрямованості. Так, у ст. 21 (п. 1 ч. 1, 2, 4 і 5) “Основні повноваження Кабінету Міністрів України” (до речі, незрозуміло, чим компетенція відрізняється від основних повноважень) записано, що Кабінет Міністрів України у сфері економіки та фінансів:

- забезпечує розроблення і виконання загальнодержавних *програм* економічного та соціального розвитку;
- визначає доцільність розроблення та виконання державних цільових *програм* з урахуванням загальнодержавних пріоритетів;
- здійснює відповідно до закону управління об'єктами державної власності, в тому числі корпоративними правами, делегує в установленому законом порядку окремі повноваження щодо управління зазначеними об'єктами міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям та відповідним суб'єктам господарювання;
- забезпечує розроблення і виконання державних *програм* приватизації; подає Верховній Раді України пропозиції стосовно визначення переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;
- сприяє розвитку підприємництва на засадах рівності перед законом усіх форм власності та забезпеченню соціальної спрямованості національної економіки, здійснює заходи щодо демонополізації та антимонопольного регулювання економіки, розвитку конкуренції та ринкової інфраструктури;
- забезпечує розроблення і виконання *програм* структурної перебудови галузей національної економіки та інноваційного розвитку;
- забезпечує розроблення та виконання державних *програм* соціальної допомоги, здійснення державної політики зайнятості населення, розроблення та виконання відповідних державних *програм*;
- забезпечує здійснення науково-технічної політики, розвиток і зміцнення науково-технічного потенціалу України,

розроблення і виконання загальнодержавних науково-технічних *програм*;

- забезпечує розроблення та виконання державних і міждержавних екологічних *програм*; координує діяльність органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, пов'язану з охороною навколишнього природного середовища, виконанням державних, регіональних і міждержавних екологічних *програм*;
- забезпечує здійснення заходів, передбачених державними *програмами* ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

У сфері зовнішньої політики: забезпечує у межах своїх повноважень зовнішньополітичну діяльність України, розробляє та затверджує державні *програми* в цій сфері; вживає заходів до зміцнення національної безпеки України, розробляє та затверджує державні *програми* з цих питань.

У ч. 1 і 2 ст. 33 зазначеного законопроекту “Повноваження Кабінету Міністрів України з розроблення і забезпечення виконання загальнодержавних програм” розробник законопроекту вже формулює ці повноваження як спеціальні, але знову ж таки надто лаконічно. Замість викладу організації (технології) розроблення і забезпечення виконання загальнодержавних програм лише зазначається, що “Кабінет Міністрів України розробляє і вносить на розгляд Верховної Ради України проекти загальнодержавних *програм* з питань економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку України, охорони навколишнього природного середовища та інших питань. Кабінет Міністрів України одночасно зі звітом про виконання Державного бюджету України за минулий рік подає Верховній Раді України звіти про хід виконання загальнодержавних *програм*”. У ч. 1 ст. 44 “Здійснення повноважень Кабінету Міністрів України” (вчетверте, вже про повноваження) зазначено, що “Кабінет Міністрів України спрямовує свою діяльність на виконання Конституції та законів України, актів Верховної Ради України, актів Президента України, *Програми* діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України” (див. ч. 1 ст. 20).

Законопроект № 2325-1. Значна увага приділялася програмному методу. На відміну від законопроекту 2325 у ст. 2 “Визначення термінів”, дається тлумачення термінам “політична

програма”, “державна політична посада” (посада в органах державної влади, яка обіймається особою з метою реалізації політичної *програми* за результатами виборів до органів державної влади або призначення (обрання) Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України), а також “політична відповідальність”, яка вже більш-менш пов’язана з реалізацією програми (політична відповідальність — відставка всього складу органу державної влади (колегіальна політична відповідальність) чи особи, яка обіймає державну політичну посаду (персональна політична відповідальність), внаслідок втрати політичної підтримки на підставі оцінки реалізації задекларованої політичної *програми*, засад державної політики). Щоправда, незрозуміло, як саме політична програма ідентифікується із загальнодержавною програмою економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, про яку йдеться у п. 4 ст. 116 Конституції України.

У п. 3 ч. 1 ст. 3. “Основні завдання Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади” цього законопроекту наголошено, що основним завданням Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади є забезпечення вироблення стратегії розвитку держави, здійснення державної політики, розроблення і виконання загальнодержавних *програм* та впровадження необхідних суспільству реформ.

У ст. 12 “*Програма* діяльності Кабінету Міністрів України” зазначається, що “Кабінет Міністрів України не пізніше ніж у тридцятиденний строк після набуття повноважень подає на розгляд Верховної Ради України Програму діяльності Кабінету Міністрів України на строк своїх повноважень, в якій визначаються стратегія діяльності та завдання Кабінету Міністрів України. *Програма* діяльності Кабінету Міністрів України у частині зовнішньої, оборонної та безпекової політики повинна відповідати посланням Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. Питання про схвалення *Програми* діяльності Кабінету Міністрів України розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України у п’ятнадцятиденний строк після її надходження до Верховної Ради України. *Програма* діяльності Кабінету Міністрів України перед її розглядом на пленарному засіданні Верховної Ради України обговорюється в комітетах Верховної Ради України та депутатських фрак-

ціях. Прем'єр-міністр України особисто представляє *Програму* діяльності Кабінету Міністрів України на пленарному засіданні Верховної Ради України та відповідає на запитання народних депутатів України. Верховна Рада України може надати Кабінету Міністрів України можливість доопрацювати *Програму* його діяльності з урахуванням пропозицій і зауважень, висловлених під час її обговорення у комітетах, депутатських фракціях та на пленарному засіданні Верховної Ради України. *Програма* діяльності Кабінету Міністрів України схвалюється законом України”.

Щодо формулювання цього пункту знову ж таки виникає низка питань. По-перше, це занадто вільне вживання терміна “програма”. Йдеться про загальнодержавну програму економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, яка записана у п. 4 ст. 116 Конституції України? По-друге, чому *Програма* діяльності Кабінету Міністрів України у частині зовнішньої, оборонної та безпекової політики повинна відповідати лише посланням Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України? Мабуть, правильніше було вказати, що вона повинна відповідати Конституції, законам України про її зовнішньополітичний курс та програмі політичної сили, що одержала перемогу на виборах. І, по-третє. А як бути з іншими частинами програми, крім зовнішньополітичної? Зрозуміло, що це законопроект від Президента України, якого найбільш цікавлять ці аспекти, але ж є також, економічні складові. Тим більше, що за класикою, саме внутрішня політика держави зумовлює зовнішню.

Ч. 5 ст. 16 “Відставка Кабінету Міністрів України у зв’язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри” містить, як і попередній законопроект, положення про те, що “Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення *Програми* діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України. Зауваження до зазначеного положення наведено вище.

У ч. 3 ст. 25 “Повноваження Кабінету Міністрів України у відносинах з Радою міністрів Автономної Республіки Крим і підвідомчими їй органами” вказано: “Кабінет Міністрів України вста-

новлює порядок участі Ради Міністрів Автономної Республіки Крим та підвідомчих їй органів у виконанні загальнодержавних програм, інших заходів загальнодержавного значення”.

Ст. 35 “Повноваження Кабінету Міністрів України з розроблення і виконання загальнодержавних програм” встановлює, що: 1. Кабінет Міністрів України розробляє і вносить на розгляд Верховної Ради України проекти *загальнодержавних програм* з питань економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку України, охорони довкілля та з інших питань. 2. Кабінет Міністрів України одночасно із звітом про виконання Державного бюджету України за минулий рік подає до Верховної Ради України звіти про хід виконання загальнодержавних програм. Тим самим дублюється зміст ст. 33 зазначеного законопроекту.

П. 1. ст. 46. “Прем’єр-міністр України” визначає, що Прем’єр-міністр України: керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує діяльність Кабінету Міністрів України на забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання *Програми* діяльності Кабінету Міністрів України, затвердженої законом, та інших повноважень, покладених на Кабінет Міністрів України. Знову ж таки розробник користується терміном “програма”, і не зрозуміло, яка саме програма мається на увазі. Це зауваження стосується і п. 1 ч. 1 ст. 48 “Міністри України як члени Кабінету Міністрів України”, яка закріплює положення про те, що міністр України як член Кабінету Міністрів України забезпечує виконання *Програми* діяльності Кабінету Міністрів України, розроблення та реалізацію державної політики у відповідній сфері державного управління, а ч. 1 ст. 60 “Визначення сфери компетенції міністерств” наголошує, що “Міністерства України є центральними органами виконавчої влади, основним завданням яких є забезпечення формування та реалізації державної політики у відповідних сферах державного управління, спрямованої на виконання *Програми* діяльності Кабінету Міністрів України”.

Ст. 61 “Загальні функції та повноваження міністерств” (ч. 1 п. 5) закріплює обов’язок міністерств щодо програмного методу управління (“розробляють і реалізують цільові *програми* розвитку у відповідних сферах державного управління). Але при цьому не вказується на їх зв’язок з програмами Кабміну.

А у п. 8 зазначено (незрозуміло чому), що міністерства “розробляють загальнодержавні *програми* економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку України, охорони довкілля тощо та забезпечують їх виконання”. Тобто на міністерства покладено передбачене конституційно завдання Кабміну.

У ст. 65 “Міністр як керівник міністерства” зазначено, що міністр як керівник міністерства організовує реалізацію державної політики у відповідній сфері державного управління згідно з *Програмою* діяльності Кабінету Міністрів України. Це можна визнати слухними, якщо під програмою діяльності Кабінету Міністрів мати на увазі передбачену Конституцією загальнодержавну програму економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України.

Отже, аналіз законопроектів № 2325 і № 2325-1 свідчить, що їх положення щодо загальнодержавних програм необхідно привести у термінологічну відповідність з Конституцією України (з п. 4 ст. 116 Конституції). Крім того, законопроект № 2325 містить невиправдану різноманітність програм. Згадуються (без надання визначень): 1) політичні; 2) загальнодержавні програми економічного та соціального розвитку; 3) цільові програми; 4) державні програми приватизації; 5) програми структурної перебудови галузей національної економіки та інноваційного розвитку; 6) державні програми соціальної допомоги; 7) загальнодержавні науково-технічні програми; державні та міждержавні екологічні програми, регіональні екологічні програми; 8) державні програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; 9) державні програми у сфері зовнішньої політики; 10) державні програми національної безпеки України; 11) загальнодержавні програми з питань економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку України, охорони навколишнього природного середовища та інших питань. Усі ці програми дійсно розробляються, проте різними чиновниками, які ніяк не пов’язані між собою у цьому процесі. Внаслідок цього маємо розпорошеність програм, неефективність програмного методу, його дискредитацію. Немає також зв’язку між програмами, наведеними у законопроектах, хоча всі вони повинні мати тісний зв’язок: з головної загальнодержавної програми Кабміну мають впливати усі інші. Немає і зв’язку програми (програм) з бюджетом,

вимог до програм. Це і є підґрунтям для суб'єктивізму, волюнтаристських рішень, не дає змоги об'єктивно оцінювати виконання програм, знову ж таки породжуючи суб'єктивізм у роботі парламенту при вирішенні цих питань.

У цілому ж зазначені проекти можна оцінити як традиційно декларативні, такі, що не забезпечують ні ефективну діяльність Кабміну, ні ефективний контроль за цією діяльністю і прийняття адекватних рішень з боку парламенту і Президента. Отже, при прийнятті будь-якого з проаналізованих законопроектів потенційно високої можливості правової форми регулювання відповідних відносин використані не будуть. Водночас Закон про Кабінет Міністрів міг би бути доленосним, мати великий резерв підвищення ефективності його діяльності. За рахунок ефективної регламентації побудови і функціонування Кабміну можна вирішити не тільки зазначені вище, а й інші проблеми системи органів державної виконавчої влади: суб'єктивізму в управлінні (проблема “ручного управління”), створення конкурентного уряду. Для цього пропонується принципово інший підхід до правової регламентації, підвищення її ефективності.

Пропонуємо новий підхід до розроблення нормативних актів, що регламентують статус та компетенцію органів державного управління. Цей підхід дає змогу максимально повно використати всі (потенційно значні) можливості правової форми. Суть його полягає у реалізації ідей, що базуються на системній методології.

Передусім слід визначити головну спрямованість у діяльності Кабміну. На нашу думку, основним його завданням, вирішення якого мають бути підпорядковані всі інші завдання, функції, структура самого Кабміну, його компетенція, бюджет країни, а також система міністерств (відомств), які входять до системи державної виконавчої влади, є розроблення і забезпечення реалізації загальнодержавної програми. Можна дати таке визначення вищому органу системи виконавчої влади: Кабмін — це державний орган створений для реалізації державних програм економічного і соціального розвитку країни.

Отже, потрібно було б ввести ст. 1 “Основні цілі діяльності Кабінету Міністрів України”, в якій записати, що основними цілями (завданнями) Кабміну мають бути: 1) розроблення загальнодержавної програми економічного, науково-технічного і соціального розвитку країни (під цю програму має розробляти-

ся бюджет) і 2) забезпечення виконання цієї програми, у тому числі виконання бюджету. І все. Непотрібно, як це, наприклад, зроблено в проекті Кабміну, крім цих завдань зазначати ще й такі: “1) забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України; здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України”. Зрозуміло, що завдання здійснення державного суверенітету та економічної самостійності України мають бути головною ідеєю загальнодержавної програми. Щодо здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, то незрозуміло, чому загальнодержавна програма не охоплює всіх заходів цієї політики, а якщо охоплює, то навіть такий запис завдань. Це стосується й інших записів: “2) вжиття заходів до забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і гармонійного розвитку особистості; 3) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної і податкової політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров’я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; 4) забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення управління об’єктами державної власності відповідно до закону; 5) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; 6) організація і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи; 7) спрямування та координація діяльності міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю”. Хіба політика у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров’я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування — сама по собі, а загальнодержавна програма — окремо від неї? Невже завдання забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, здійснюються ще й додатково від загальнодержавної програми? Саме з виконанням цієї програми мають пов’язуватися і “спрямування та координація діяльності міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю”. Щодо організації та забезпечення зовнішньоекономічної діяльності, митної спра-

ви, то в цих сферах повинні працювати відповідні закони. Окреме (від загальнодержавної програми) зазначення цих завдань створює лише передумови до сумнозвісного “ручного управління”, суб’єктивізму в роботі уряду, спрямованої на забезпечення своїх відомчих інтересів або особистих інтересів керівництва. Праця чиновника на країну (а не на себе) — це і є розроблення та здійснення згаданої програми.

Потрібно сформулювати вимоги до загальнодержавних програм, їх розроблення та виконання. В проектах, що розглядалися, такі вимоги відсутні. На наш погляд, до них належать: 1) відповідність загальнодержавної програми економічного, науково-технічного і соціального розвитку країни політичній програмі партії, яка одержала перемогу на виборах; 2) конкретність (недекларативність, притаманна кожній із щорічних програм Кабміну); 3) наявність критеріїв оцінки завдань (заходів) програми; 4) взаємозв’язок між державними програмами і бюджетом. Крім того, має бути сформульована вимога про те, що будь-яка програма, яка розробляється Кабміном, має бути пов’язана з головною програмою (загальнодержавною програмою економічного, науково-технічного і соціального розвитку країни).

Після визначення цілей діяльності Кабміну і вимог до урядових програм будуються два дерева: “дерево цілей” і “дерево функцій”. Перше — це структуроване зображення головних цілей, а друге — адекватний першому дереву перелік процесів (підпроцесів), які мають виконуватися для досягнення відповідних цілей. Зрозуміло, що цей перелік має бути достатнім: з одного боку, він не повинен містити “зайві” процеси (роботи) а, з іншого — бути достатньо повним, тобто виконання зазначених робіт (процесів) має забезпечувати досягнення цілей діяльності. Маючи ці дві моделі, можна на їх основі скоригувати як структуру самого Кабміну (уточнити його якісний і кількісний склад), так і всю систему центральних органів виконавчої влади — систему міністерств і відомств. Міністерство має бути не інструментом розкрадання коштів держбюджету¹, а засобом реалізації відповідних розділів загальнодержавних програм економічного і

¹ Як показала перевірка, що обговорювалася у Верховній Раді України восени 2006 р., лише в одному міністерстві було вкрадено 6 млрд грн — суму, яка майже перекидає бюджетний дефіцит, а отже могла б бути використана для населення як компенсація підвищення ціни на газ.

соціального розвитку країни. Отже, в основу відомчої реорганізації (адміністративної реформи) потрібно покласти програмно-цільовий метод. Виходячи з відповідних завдань загальнодержавної програми (її частин), можна відповісти на питання: які саме органи державної виконавчої влади потрібно створити (або задіяти існуючі). Інші структури, які не беруть участі в реалізації цих програм, можливо, слід ліквідувати (реорганізувати). Саме так і робиться, до речі, в інших розвинених країнах. Не повинно бути застиглих, “вічних” структур. Відомства мають створюватися під програму і після досягнення програмних цілей — реорганізовуватися. Можна було б показати, як, виходячи з дерев цілей і процесів, визначаються функції, обов’язки, компетенція, штати, гроші для утримання і, нарешті, політична та юридична відповідальність Кабміну. На підставі визначених виключно таким способом обов’язків і штатних посад формулюються вимоги до останніх. Згідно з цими вимогами на конкурсних засадах здійснюється набір виконавців. Отже, не досвід роботи в урядових структурах минулого має бути критерієм професійності. Саме цей досвід — робота в колишньому соціалістичному, бюрократично-розподільчому уряді або у корупційно-кланових урядах за роки незалежності — є негативним. Далі. Оскільки саме завданнями загальнодержавних програм визначатиметься компетенція Кабміну, то всі інші дії його посадовців, не пов’язані з виконанням цих завдань, мають розглядатися як позакомпетенційні, а отже протиправні. А це призведе до зменшення привабливості влади.

Те, що оприлюднені законопроекти не вирішують жодну із суспільно значущих проблем, можна пояснити відсутністю у юристів, які їх розробляли, певних знань і навичок, не пов’язаних з юридичною підготовкою. Річ у тім, що сьогодні вже не досить мати просто закон заради закону, потрібно вміти моделювати, проектувати найефективнішу діяльність, юридично закріплювати не те, як є сьогодні, а те, як має бути. Ті, хто читають проекти (а це можуть бути фахівці з моделювання) могли б їх поліпшити, але спрацьовує ефект “голового короля”: якщо всі читають і не дивуються набору декларативних фраз і повторів, що займають десятки сторінок, то, мабуть, так і треба.

Таким чином, підводячи підсумки, зазначимо, що завдання (а також функції) Кабміну мають бути зведені до двох: 1) розроблення програми діяльності (під цю програму також має розроб-

лятися бюджет) і 2) забезпечення виконання програми, у тому числі виконання бюджету. Виходячи саме з цих завдань (і з нічого більше) має визначатися *компетенція* Кабміну. Всі дії його посадовців, не пов'язані з цими функціями, мають заборонятися і, як зазначено вище, розглядатися як протиправні. Тоді олігархічні кола втратять інтерес до висування на посади своїх ставлеників, до влади придуть компетентні люди). Налагодиться зв'язок Кабміну з міністерствами (відомствами), з'явиться можливість оптимізувати їх систему і склад.

Можливістю виконання двох зазначених вище завдань (розроблення і реалізація програм) має визначатися не тільки здатність уряду виконати програму, а і його політична відповідальність (інакше — у відставку). Тоді не буде суб'єктивізму, зловживань владою з боку парламентської більшості, намагань “поставити” всіх “своїх”, значною мірою будуть зруйновані моделі корупції у владі, коли всі посади купуються).

Реформування судової влади. Україна — одна із небагатьох країн світу, де судові рішення перетворилися на товар, а отже правосуддя немає. Суди є, а правого, правдивого суду — правосуддя немає. У суд ходять з грошима, як в гастроном за ковбасою, тільки розцінки вищі. Замість суддівської незалежності від влади досягли незалежності суду від закону, справедливості та моральності. Залежність від влади не тільки збереглася, а й посилилася. Можна стверджувати, що суди створені для “бізнесу” і обслуговування влади. Особливо Конституційний суд, який в нашій країні, обслуговує переважно владу, вирішує питання її перерозподілу (від громадян, на відміну від Європейського суду з прав людини, заяви практично не приймаються). Якщо б люди знали, скільки коштує його утримання (тобто, знову ж таки, влада розраховується за інструмент задоволення своїх власних амбіцій нашими грошима) — вся країна перетворилася б на майдан.

Корупцію в судах подолати можна, але не за допомогою підготовленого у 2006 р. проекту офіційної концепції судової реформи. Заходи, передбачені нею, не витримують критики. Кардинальне вирішення проблеми корупції в судах потребує реалізації таких принципів реформування судової системи: 1) перехід до обрання суддів населенням регіону на певний строк; 2) відмова від призначення Президентом України голів судів; 3) створення

організаційно-економічного механізму контролю за діяльністю суддів, за яким останнім було б не вигідно економічно брати хабарі або виносити завідомо неправосудні рішення. Такого роду механізм працює, зокрема, у США. Це зняття з посади з позбавленням права займатися юридичною діяльністю, притягненням до кримінальної і повної майнової відповідальності (повернення безплатно наданого житла, земельної ділянки тощо); 4) розвиток альтернативного третейського судочинства; 5) впровадження в життя принципу розширеної преюдиційності судових рішень (на жаль, наша правова система не визнає джерелами права судові прецеденти, і це є однією з причин дихотомічних судових рішень; 6) доступ до них, певна прозорість.

5.2.3. Конструктивна філософія законотворення у регулюванні трудових відносин

Новий Трудовий кодекс має вирішувати сучасні проблеми праці. Розроблення будь-якого законодавчого акта, а тим більше кодексу, в тому числі трудового, потрібно провадити на певній теоретико-філософській базі. Така база має містити: а) ідеологію, на якій повинні будуватися правові норми; б) критерії відбору проектів нормативно-правових актів і в) методологію розроблення цих проектів, що повинна впливати із згаданих критеріїв, тощо. Без наявності необхідної теоретико-філософської бази, відповідних методологічних положень, які б визначали процедури розроблення проектів актів у сфері регламентації трудових відносин, маємо безліч проектів трудового кодексу, жоден з яких не відповідає вимогам до цих актів, — зокрема, вимозі забезпечення прав працівників в умовах ринкової реформи.

Виходячи з викладеного, спробуємо запропонувати філософсько-методологічні ідеї, про які йшлося вище. Філософсько-ідеологічна база розроблення трудового кодексу — це питання ФП, використання її положень у правотворчості. Про застосування філософських категорій, в тому числі в розробленні трудового законодавства, йдеться у роботах Р. Кондратьєва [66]. Ми пропонуємо не тільки використовувати у правотворчому процесі назви окремих категорій, а й розробити та застосовувати філософію цього процесу в цілому, філософію державо-правотворення. Роль

філософії державо-правотворення, на базі якої свого часу здійснювалося державно-правове будівництво, зокрема регламентувалися трудові відносини, виконувала марксистсько-ленінська ідеологія. Саме на цій ідеології був побудований кодекс законів про працю. Вони виходили з того, що антагоністичних класів у тогочасному суспільстві не було, всі працівники на підприємствах, навіть в організаціях так званої колективної форми власності — колгоспах, були найманцями у єдиного господаря — держави. Тому в нових умовах обмежитися якимись перманентними його доробками неможливо. Як сказано в Біблії, “І не пришиває ніхто до старої одежі латки з сукна сирового, а як ні, то край латки нової одірветься *там* від старого, і дірка стане *ще* гірша. І ніхто не вливає вина молодого в старі бурдюки, а то попориває вино бурдюки, і вино й бурдюки пропадуть, а *вливають* вино молоде до нових бурдюків” (Мр. 2: 22). Потрібно передусім, обрати ідеологію, найбільш адекватну природі трудових відносин, що складаються в умовах ринкової реформи.

Нагадаємо, що під запропонованою нами філософією державо-правотворення, розуміємо дві складові: 1) норми, зразки поведінки, які містяться у релігійних джерелах, зокрема у Біблії; 2) системний інструментарій, напрацьований частиною філософії, що досліджує категорію “система”. Зокрема, це загальна теорія систем і системний аналіз. З методології останнього випливає, що трудовий кодекс, як і будь-який законодавчий акт, має вирішувати всі головні проблеми відповідної сфери. Наполягання на цій тезі було б зайвим, якби не викривлене розуміння потреби у прийнятті трудового кодексу. Наприклад, дехто вважає, що новий трудовий кодекс слід прийняти, бо час чинного, який приймався ще за часів СРСР, сплив; інші обґрунтовують цю необхідність тим, що аналогічний документ прийнято вже в інших країнах постсоціалістичного простору, зокрема у РФ. Деякі автори проєктів нового трудового кодексу прагнуть одержати політичні дивіденди, а не розв’язати існуючі проблеми. Так, наприклад, створивши перший проєкт трудового кодексу шляхом буквального перекладу на українську мову аналогічного документа, прийнятого в Росії, один з народних депутатів IV скликання зробив тим самим спробу створити благо не для користувачів — майбутніх адресатів кодексу, а для себе особисто.

Створення нового кодексу вимагає нових філософсько-методологічних підходів, введення ефективних організаційно-правових

механізмів. Перш ніж переходити до їх визначення, з'ясуємо, які ж найважливіші проблеми має вирішувати новий трудовий кодекс. Вважаємо, що це проблеми заробітної плати, підвищення рівня охорони праці, піднесення дієвості захисту інтересів найманих працівників з боку профспілок та ін. Тепер перейдемо до розгляду ефективних організаційно-правових механізмів.

Щодо *заробітної плати*, то за часів колишнього СРСР, цієї проблеми практично не існувало, оскільки розміри заробітної плати в масштабі всієї країни регулювалися централізовано, згідно з тарифно-кваліфікаційними довідниками. Нині в Україні, яка переживає період “дикого” капіталізму, у приватних підприємствах відбувається нещадна експлуатація найманої праці, що і робить проблему заробітної плати чи не найгострішою у трудових відносинах. Ця проблема має два аспекти: кількісний і, умовно кажучи, формальний. Кількісний аспект виявляється в тому, що сьогодні за повної байдужості, а, можливо, і безпорадності держави, можновладців, власники підприємств, експлуатуючи найманих працівників, отримують надприбутки, а тим, за рахунок кого ці надприбутки одержуються, йдуть жалюгідні крихти. Решта, що осідає в гаманцях підприємців, не спрямовується на розвиток підприємництва, його соціальної сфери, а йде за кордон — у офшорні зони. Водночас, наприклад, у законодавстві цивілізованих країн діють норми, за якими питома вага заробітної плати найманих працівників у ціні на продукцію не повинна бути меншою 40 %. Для порівняння підкреслимо, що аналогічний показник у нашій економіці не перевищує 7 %. Отже, як ефективний організаційно-правовий механізм слід ввести відповідні норми і в проект нового трудового кодексу. У положеннях, які регламентують мінімальну заробітну плату на підприємствах, доцільно також зазначити, що її розмір не повинен становити менш як 300 % від розміру сплачуваних у середньому платежів за житлово-комунальні послуги.

Крім того, у новому кодексі потрібно не тільки зафіксувати розмір мінімальної зарплати, а й закріпити співвідношення зростання цін з цією мінімальною платнею. Тоді, по-перше, будуть реально забезпечені конституційні права на гідне життя (“Кожен має право на достатній життєвий рівень”) працівників і службовців як державних, так і приватних підприємств. По-друге, відпаде потреба щоразу при розробленні бюджету вирішувати,

скільки відсотків надходжень спрямовувати на підвищення заробітної плати. Таким чином, розроблення бюджету замість “мистецтва” перетвориться певною мірою на технологічний процес, не залежатиме від примх політиків. Такого роду механізми передбачені у законодавстві деяких розвинених країн. Наприклад, у законодавстві Франції є норма, згідно з якою заробітна плата на кожному підприємстві має щорічно підвищуватися на 10 %. За порушення цієї норми власник несе надзвичайно сувору відповідальність. Водночас трудовий кодекс має встановлювати обмеження щодо зарплати високопосадовців (доцільно встановити її кратність мінімальній зарплаті), інших видів матеріального забезпечення (автомобілі, квартири тощо), соціального страхування та ін.

Під формальним аспектом зарплати мається на увазі форма її виплати: легально або тіншовим способом, без сплати податків державі — у конвертах. Зрозуміло, яке це соціальне зло, але і тут можна запропонувати ефективні механізми вирішення проблеми конвертних рахунків.

Існують проблеми підвищення рівня охорони праці, піднесення дієвості захисту інтересів найманих працівників з боку профспілок. Сьогодні власники приватних підприємств повністю нехтують правилами охорони праці, повсюдно порушуючи їх. Особливо страждають жінки. Зокрема, ігноруються права жінок на декретну відпустку, відпустку з догляду за дитиною, збереження робочого місця і т.п. Нічого подібного немає в демократичних країнах Заходу. Наприклад, у США за військовослужбовцями протягом всього часу перебування їх на військовій службі зберігаються посади і робочі місця у будь-якій корпорації, організації незалежно від форми організації.

Ефективним організаційно-правовим механізмом могло б бути посилення відповідальності власників підприємств за порушення норм, пов'язаних з охороною праці. На наш погляд, за такого роду порушення законодавство мало б передбачати тривалі терміни ув'язнення винних, оскільки це питання здоров'я нації, порушення репродуктивних прав, а отже і національної безпеки країни.

Тільки незалежні профспілки можуть виконувати свою посередню функцію захисту прав трудящих. В Україні нові профспілки вже не пов'язані з владою, але надзвичайно комер-

ціалізовані. Так, у розвинених країнах профспілки, матеріальна база яких на 30 % складається з надходжень від депозитів, а на 70 % — із членських внесків, вже починають бити на сполох з приводу того, що вони стають залежними від комерції. В Україні ж, як повідомлялося в пресі, профспілкові організації на 85 % фінансуються від комерційної діяльності й лише на 15 % — від членських внесків.

Вище обґрунтовувалась доцільність використання ідеології солідаризму, яка може застосовуватися у правотворчості як на міжнародному, так і національному рівнях. На національному рівні солідаризм передбачає нівелювання класових протиріч і спрямування на соціальну злагоду. Солідаризм сприяє розвитку середнього класу і внутрішній гармонізації суспільства (прикладом солідаризму можна вважати політико-правові механізми втілення в практику теорії Кейнса). Солідаризм покликаний сприяти не тільки розвитку економіки, а й гармонізації відносин між найманими працівниками і власниками підприємств, підприємців і найманих працівників — з довіллям. Тому він об'єднує право на підприємництво, економічний розвиток і право на екологічну безпеку, а також утверджує принципи толерантності, недискримінації за будь-якими ознаками. Вирівнювання економічних і соціальних диспропорцій в країні — це елементи, характерні для солідаризму. Водночас ідеологія солідаризму, як і будь-яка інша ідеологія, може успішно застосовуватися в межах певних критеріїв, постійного зіставлення положень відповідної ідеології з критеріями добра і зла, які містяться у релігійних джерелах. Зокрема, нами викладено основні цінності християнської доктрини, свого роду еталони, яких мають дотримуватися розробники правових актів у сфері трудових відносин; розроблено спеціальну теорію щодо зіставлення проектів правових актів з цими цінностями — теорію мудрих рішень.

Стосовно методологічної бази пропонується використання системного аналізу, згідно з яким будь-яке рішення має вирішувати проблеми, задля розв'язання яких це рішення приймається. Це так званий проблемноорієнтований підхід. Можливо, він тривіальний, але жоден з проектів трудового кодексу не вирішує сьогоднішні проблеми, які з'явилися у зв'язку з переходом до ринкової економіки. Як зазначалося вище, це проблеми заробітної плати, порушення раніш прийнятих норм охорони праці, сек-

суальних домагань з боку власників приватних підприємств та багато інших. Проте в публікаціях з трудового права замість цих головних проблем нерідко обговорюються багато інших питань, які ми відносимо до псевдопроблем, або до словоблуддя.

Отже, якщо не використовувати при підготовці рішення проблемноорієнтований підхід, то навіщо тоді це рішення потрібне: для звіту, для набуття наукового, чи політичного іміджу? Звідси випливає тема про бюрократизм у правотворенні. Бюрократизація будь-якої діяльності, у тому числі й правотворчої, — це вихолощування її сутності, заміна цілей, задля досягнення яких здійснюється певна діяльність, на протилежні.

5.3. Розвиток принципу справедливості у міжнародних стандартах праці. Міжнародно-правове регулювання трудових контрактів

Міжнародні стандарти праці — нормативна субстанція міжнародного трудового права, одне з досягнень сучасної цивілізації, що відобразило результати діяльності держав із внесення в ринкову економіку соціальних цінностей, розробки зусиллями світового співтовариства інструментів соціальної політики, прийнятної для держав. Зміст цих стандартів є концентрованим вираженням досвіду багатьох країн, плодом ретельного добору найкращих та універсально значущих норм і положень національних систем трудового права, створенням оригінальних синтетичних правил за участю юристів, що представляють існуючі системи правового регулювання праці, поєднанням думок і підходів різнорідних політичних сил та інтересів, ідеологічних концепцій, знаходженням компромісних юридичних формул, що трансформуються у міжнародні норми.

Отже, міжнародними зусиллями створено звід модельних актів про працю, творче освоєння якого є необхідною умовою розроблення і вдосконалення будь-якої національної системи трудового права, що прагне відповідати загальноцивілізаційним вимогам. Ці акти — об'єкт уважного вивчення, запозичення, практичного використання як визнаного в цивілізованому світі еталона, свого роду міжнародного кодексу праці. Він містить різ-

номанітні елементи: акти ООН і міжнародні нормативні акти про працю, що діють у всесвітньому масштабі, та акти локальної дії, прийняті регіональними організаціями держав. Головний внесок нормативних актів ООН у міжнародно-правове регулювання праці полягає в тому, що вони сформували пакет основних прав людини, які повинні міститися в законодавстві будь-якої цивілізованої країни. Ці права, безперечно, стосуються загальноувизнаних принципів і норм міжнародного права, зазначених у ст. 9 Конституції України.

Систему міжнародно-правового регулювання фундаментальних принципів і прав у світі праці становлять принципи Загальної декларації прав людини, міжнародних пактів про права людини, Декларації прав дитини і норми соціального прогресу, проголошені у конвенціях, рекомендаціях і резолюціях МОП. Відповідно до *Загальної декларації прав людини* кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища (ст. 2). Згідно зі ст. 23–25 Декларації кожна людина має право на працю, вільний вибір роботи, справедливі та сприятливі умови праці, захист від безробіття. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує людині гідне існування її самої та її сім'ї і в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до них для захисту своїх інтересів. Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, у тому числі право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку. Кожна людина має право на такий життєвий рівень (у тому числі їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування), який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

Згідно з *Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права* (ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) дер-

жави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право на працю, що передбачає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується, і робити належні кроки для забезпечення цього права. Заходи, яких повинні вжити держави — учасниці Пакту з метою повного здійснення цього права, охоплюють створення програм професійно-технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні та економічні свободи людини (ст. 6). Згідно зі ст. 7 Пакту держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі та сприятливі умови праці, що забезпечували б, як мінімум, усім трудящим:

- справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої відмінності, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю;
- задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту;
- умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни;
- однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні вищі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації;
- відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні.

Організацією, відповідальною за міжнародно-правове регулювання фундаментальних принципів і прав у світі праці, є Міжнародна організація праці (МОП). Вона була створена в Парижі 13-ю статтею Версальського договору в 1919 р. МОП виникла як дітище європейського соціального реформізму XIX ст. і зміцнілого робочого руху. Вже в 1864 р., із заснуванням I Інтернаціоналу в Лондоні, робочі лідери закликали до необхідності міжнародних зусиль для поліпшення умов праці. Результатом робочих конференцій в Європі у 90-х роках XIX ст. стало заснування 1900 р. Міжнародної асоціації робочого законодавства, попередниці МОП, що збрала й опублікувала закони про працю різних країн. Наприкінці Першої світової війни європейські й американські профспілки, вплив яких неухильно зростав у передвоєнні роки, зажадали права голосу при укладенні миру. Їм вдалося домогти-

ся рішення Паризької мирної конференції про створення Міжнародної комісії з робочого законодавства, і у її межах профспілки брали участь у переговорах.

У комісію з 15 членів входили президент Американської федерації праці Семюел Гомперс (голова), французький робочий лідер Леон Жуо, англійський суспільний діяч Гарольд Батлер (згодом генеральний директор МОП) і міністр закордонних справ Чехословачії Едуард Бенеш. Мета комісії полягала у збереженні миру не тільки між народами, а й між класами в межах однієї нації. Цю мету фіксує статут МОП, де зазначено: “Загальний і тривалий мир може існувати лише на основі соціальної справедливості”.

Надзвичайною і дотепер унікальною у всесвітніх організаціях була триєдина структура МОП. Представники всіх країн (по чотири від кожної країни — два від уряду, по одному від робітників і підприємців; при цьому робітники і підприємці мали рівний з урядом вплив на політику МОП) збиралися на щорічну конференцію МОП, як правило, у Женеві (Швейцарія), де розміщена штаб-квартира організації. Основне завдання конференції зводилося до прийняття трудових стандартів, іменованих конвенціями або рекомендаціями, які повинні були становити Міжнародний кодекс праці. Конвенції зобов’язували враховувати їх вимоги в національному законодавстві, рекомендації такої сили не мали. Незвичайна система впливу, що практикувалася в МОП, пов’язана з комітетом експертів. Вони розглядали претензії до законоположень країн. Результати потім надходили на розгляд міжнародної конференції.

З 1919 р. було прийнято 159 конвенцій і 169 рекомендацій. Перші конвенції, часто іменовані Великою хартією робітничого класу, стосувалися дев’яти пунктів, серед яких були право на справедливу оплату праці, 8-годинний робочий день або 40-годинний робочий тиждень, рівна оплата за рівну працю чоловіків і жінок, заборона дитячої праці. У наступних конвенціях МОП закликала до заборони примусової праці та дискримінації при працевлаштуванні, визначення соціальних гарантій, встановлення мінімального рівня зарплати і норм техніки безпеки, захисту прав робітників-іммігрантів.

Для внесення змін у Міжнародний кодекс праці конференція обрала керівну раду МОП, 56 членів якої (28 від урядів і 28 від робітників і підприємців) обиралися на трирічний термін і зби-

ралися тричі на рік у Женеві. У функції ради входило складання порядку денного щорічної конференції та інші заходи, вибори генерального директора (раз на п'ять років), утвердження бюджету. Керівна рада спрямовувала також діяльність постійного секретаріату МОП у Женеві, що обробляв інформацію про соціально-економічну політику і, крім того, видавав раз на два місяці збірник трудового законодавства (раніше виходив під егідою Міжнародної асоціації робочого законодавства) та “Щорічник трудової статистики”. У МОП працювали 2 тис. службовців, що представляли 110 країн, а також приблизно 800 технічних експертів в усьому світі.

На міжнародній конференції 1944 р. у США, коли відзначалася 25-та річниця організації, МОП залучила до свого статуту Філадельфійську декларацію, яку президент США Франклін Д. Рузвельт уподібнив американській Декларації незалежності. Проголосивши, що бідність будь-де є загрозою процвітанню, декларація закріпила право всіх людських істот “на матеріальне благополуччя і духовний розвиток в умовах свободи і гідності, економічної рівноваги і рівних можливостей”.

Після Другої світової війни і розпуску Ліги Націй МОП у 1946 р. стала першим спеціалізованим агентством ООН. Тісно співпрацюючи з нею, МОП обрала як пріоритетний напрям встановлення зв'язків між багатими і бідними народами, що здобули незалежність після війни. Цій меті служило безліч програм МОП. Міжнародний інститут досліджень праці, створений у Женеві в 1960 р., об'єднав у своєму складі державних і профспілкових діячів, експертів з питань управління і виробництва. Міжнародний центр прогресивного і професійного навчання, що відкрився в Туріні (Італія) у 1965 р., займався підготовкою персоналу із представників понад 120 країн.

В ознаменування 50-ї річниці МОП їй було присуджено Нобелівську премію світу 1969 р. У вступній промові представник Норвезького нобелівського комітету Осі Лионес нагадала аудиторії бажання Альфреда Нобеля нагороджувати премією світу осіб, які найбільше сприяли утворенню братерства між народами. Вона сказала: “Під фундаментом штаб-квартири МОП у Женеві замуровано документ, що гласить: “*Si vis pacem, cole justitiam*” — “Хочеш миру, насаджуй справедливість”. Не багатьом організаціям вдалося зрівнятися з МОП у перетворенні в

життя цього принципу. Девід А. Морс, на той час генеральний директор МОП, виступив з нобелівською лекцією, де підкреслив значення соціальної справедливості в досягненні загальному миру і коротко розповів про зусилля МОП щодо створення “інфраструктури світу”. “МОП дала народам, — стверджував він, — додаткову можливість для зустрічей, інструмент для співробітництва і діалогу з приводу досить різних інтересів, що було особливо важливим у той час, коли люди охоче вирішували свої розбіжності силою зброї, а не за столом переговорів”. Глава МОП особливо зазначив дві істотні риси структури МОП — триєдину структуру і загальність — й сформулював завдання організації: “повернути індустріальні країни обличчям до людей, зробити людину хазяїном, а не рабом сучасної технології, пропагувати розкриття можливостей здорового відпочинку, більшої свободи, співробітництва, ефективнішого діалогу”.

Після 1969 р. МОП продовжувала розвивати свої програми з урахуванням швидкого зростання населення земної кулі. У 1976 р. набула чинності всесвітня програма зайнятості, яка була покликана допомогти країнам, що розвиваються, ефективніше використовувати людські ресурси. Для допомоги урядам Азії, Африки і Латинської Америки були організовані консультації фахівців. З метою вдосконалення техніки безпеки МОП, починаючи з 1976 р., здійснювала програму поліпшення умов праці та навколишнього середовища. Урядам, організаціям робітників і підприємців надавалася допомога у створенні безпечних і здорових робочих місць. До 700 експертів МОП брали участь у 500 програмах технічного співробітництва в 100 державах.

Питання застосування індивідуальних трудових контрактів у загальній системі трудових відносин стало, особливо в останні роки, актуальним у багатьох країнах світу і в міжнародному плані взагалі. Проте у документах інститутів системи ООН немає прямих посилань на цей вид регулювання трудових відносин. Зокрема, Конвенцією МОП № 158 “Про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця”, прийнятої у червні 1982 р. і ратифікованої Україною, рекомендовано обмежити укладання строкових трудових договорів, які набули на той час значного поширення на Заході. Щоправда, у прийнятій одночасно Рекомендації МОП № 166, що має ту саму назву і доповнює конвенцію, зазначено, що, за винятком окремих випадків, а саме з урахуван-

ням характеру майбутньої роботи, умов її виконання чи виходячи з інтересів працівника, а також в інших випадках, передбачених законодавством країни, договори про наймання потрібно розглядати як такі, що укладені на невизначений термін.

Крім того, в Доповіді Комітету експертів МОП із застосування конвенцій і рекомендацій “Про свободу об’єднань і колективні переговори”, виданій у 1995 р., зазначається, що в деяких країнах нещодавно з’явилась тенденція в законодавстві з питань наймання на роботу віддавати перевагу індивідуальним правам перед колективними. Саме той факт, що значна кількість конвенцій і рекомендацій МОП присвячена колективним переговорам і колективним угодам, а не індивідуальним трудовим контрактам, засвідчує визнання в міжнародному праві примату саме колективних засад у регулюванні трудових відносин.

Не є випадковим і те що в 1991–1997 рр. МОП прийняла декілька конвенцій і рекомендацій, присвячених тим категоріям працівників, до яких застосовуються індивідуально-контрактні форми трудових відносин, і таким чином вилучила їх з колективного договірною регулювання. Це працівники готелів, ресторанів і аналогічних закладів (конвенція № 172 та рекомендація № 182, 1994 р.), працівники на умовах неповного робочого часу (конвенція №175 та рекомендація № 182, 1994 р.), надомники (конвенція № 177 та рекомендація № 184, 1996 р.). У цих документах відстоюється принцип, згідно з яким працівники цих категорій повинні користуватись всіма правами, які прийняті на національному рівні для працівників за чинним законодавством країни. МОП вважає, що в індивідуальних трудових контрактах обов’язковим є лише дотримання загальноконституційних і законодавчо затверджених положень, що стосуються соціально-трудових прав працівників, тоді як за колективними договорами (угодами) можливе поліпшення цих прав для працівників окремих підприємств та певних галузей.

У дискусіях про індивідуальні трудові контракти, що розгорнулися останніми роками в деяких міжнародних організаціях, вирізняються два підходи. Перший, на наш погляд, не відповідає достатньою мірою принципу справедливості. Це підхід роботодавців, спрямований на подальший розвиток індивідуальних трудових контрактів. Він був сформульований ще на 8-й конференції Міжнародної асоціації трудових стандартів (Брюссель,

1989 р.) нідерландським вченим Л. Делсоном: “Роботодавці зацікавлені в широкому ринку робочої сили і збільшенні індивідуальних трудових контрактів на певний термін”. Останнім часом цей підхід було розвинуто. Зокрема, до нього додалось прагнення роботодавців використовувати нові форми зайнятості і “делокалізацію”, тобто переведення робочих місць у “вигідні” підприємства за межами країни. Багато роботодавців у країнах розвинутої ринкової економіки виступають за продовження діалогу з профспілками і розв’язання питань, пов’язаних зі зміною форм трудових угод шляхом переговорів. Але ця позиція не є соціально справедливою. Не випадково один із останніх масових загальнонаціональних страйків працівників засобів масової інформації у Великій Британії (1990) був спрямований проти спроб перевести цю галузь переважно на систему індивідуальних трудових контрактів. У серпні 1997 р. в Норвегії було проведено страйк транспортників проти практики Міністерства праці країни з вимогами дозволити фірмам наймати докерів за строковим трудовим договором. Наведені приклади не є поодинокими.

Другий підхід, який більше відповідає вимогам справедливості, відображає позиції профспілок. Останні розглядають політику впровадження індивідуальних трудових контрактів як частину загальних спроб роботодавців зруйнувати існуючу колективну договірну систему трудових відносин і здійснюють роботу, спрямовану на її збереження та зміцнення, з урахуванням, зрозуміло, нових об’єктивних чинників розвитку економіки і виробничих процесів.

Спроби знайти оптимальне з позицій соціальної справедливості правове урегулювання цього питання, узгодити позиції з проблем індивідуальних трудових контрактів не припиняються і відбуваються в різних формах і на різних рівнях. В основному документі зустрічі у верхах Європейського Союзу (ЄС) у Люксембурзі з питань зайнятості (травень 1998 р.) було поставлено завдання “продовжувати вести на відповідному рівні переговори з метою укладання угод про організацію гнучких форм трудового процесу”. А у підготовленій до зустрічі доповіді комісії ЄС зазначалось: “Гнучкість і надійність робочих місць є абсолютно несумісними”. На профспілковому форумі, що відбувся також у Люксембурзі паралельно із зустріччю у верхах, колишній голова Комісії ЄС Ж. Делор закликав шукати “оптимальні форми трудових контрактів”.

У світовій практиці індивідуальні трудові договори (контракти) поділяються на безстрокові (“типові”) та строкові, укладені на конкретно визначений період часу (“анти типові” або “гнучкі”). У 90-х роках в більшості країн розвиненої ринкової економіки саме останні набули значного поширення. В ЄС, наприклад, приблизно третина трудових договорів укладається на строковій основі, і їх кількість має тенденцію до збільшення.

У березні 1999 р. у Варшаві було підписано Європейську рамкову угоду соціальних партнерів (загальноєвропейських союзів роботодавців і Європейської конфедерації профспілок — ЄКП) про строкові трудові контракти, відповідно до якої країни — члени ЄС повинні вжити заходів для уникнення зловживань у вигляді “ланцюгових трудових контрактів” — строкових трудових договорів, які регулярно продовжуються, але не реєструються як постійні й тим самим не забезпечують працівникам соціальних гарантій, зазначених у національному трудовому законодавстві, й тим більше в європейських соціальних документах. Угодою рекомендовано країнам — членам ЄС законодавчо закріпити такі пункти: 1) надання роботодавцем об’єктивних обґрунтувань у разі неодноразового укладання строкового трудового контракту; 2) встановлення максимальної тривалості “ланцюгових контрактів”; 3) визначення допустимої кількості продовжень контрактів такого роду.

Потрібно зазначити, що влада досить часто стає на захист трудящих, які працюють за строковими трудовими контрактами. Так, у Фінляндії нещодавно прийнято порядок, згідно з яким строковий трудовий контракт, укладений на наступний термін, рівнозначний постійному трудовому договору. У Франції законодавчо закріплене положення, за яким при розробленні умов будь-якого індивідуального трудового договору повинні дотримуватись і положення відповідних колективних угод — загальнонаціональної, галузевої та ін. З 1995 р. у Норвегії діє новий закон (про виробниче середовище), положення якого поширюються на осіб, найнятих за строковими трудовими контрактами, і заборонено “тимчасову заміну” персоналу, за допомогою якої роботодавець може замінити працівників свого підприємства, які є членами профспілки, на неорганізованих працівників. Обмежена в законі можливість так званого “середньотермінового найняття”, тобто такого порядку, коли працівників наймали на досить три-

вальної період без залучення їх до системи соціального забезпечення, причому інколи кількість таких працівників сягала чверті персоналу підприємства. У Німеччині, за даними Європейського профспілкового інституту, до 30 % трудящих працюють за строковими трудовими договорами, субконтрактами, на основі часткової зайнятості та інших подібних форм трудових відносин, що створює для них труднощі у використанні повною мірою норм трудового законодавства. У Фінляндії за таких контрактів працюють 27 % трудящих, об'єднаних у Центральній організації профспілок. У 1998 р. у Швеції, де завдяки розвинутому трудовому праву найменше застосовуються “гнучкі” форми трудових відносин, постійно зайнятими вважалися 70 % робочої сили, 8 % становлять безробітні, 10 % — самозайняті, 12 % працювали за строковими трудовими контрактами (із них 4 % — на основі “вікаріату”, тобто замінювали працівників, які перебували в декретних або інших тривалих відпустках, тощо). При цьому за попередні 5 років кількість працівників, які уклали строкові контракти, зросла на 50 %, а самозайнятих — на 40 %.

У Іспанії експерти МОП склали свого роду колективний портрет працівника, найнятого на основі строкового трудового контракту. Це молодий працівник з відносно низьким рівнем освіти, який працює в переробній галузі промисловості (крім машинобудування) і має при цьому можливість працювати також на іншому робочому місці. До речі, кількість строкових трудових контрактів в цій країні зросла майже з 26 тис. в середині 1996 р. до 70 тис. в 1997 р., і ними були охоплені, в першу чергу, працівники віком 30–45 років.

Пріоритетне значення міжнародних трудових норм у сфері укладання трудових договорів (контрактів). Загальновизнані принципи і норми міжнародного права і міжнародні договори України є складовою її правової системи. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України є, як зазначено у ст. 9 Конституції України, частиною національного законодавства України. Водночас Україною ратифіковано лише незначну частину конвенцій МОП, але й вони не застосовуються на практиці.

Контрольні органи МОП висунули низку суттєвих претензій щодо застосування ратифікованих Україною конвенцій МОП. Нові економічні процеси, що відбуваються в Україні, не можуть

не супроводжуватися її приєднанням до міжнародних трудових стандартів. Приватизація зумовила наявність різноманітних форм власності, створення підприємств різних організаційно-правових форм, появу роботодавців різних видів. Міжнародні правові норми, що відображають різні форми господарювання, дають змогу не тільки адаптувати трудові відносини до нових соціально-економічних умов, а й створити міцний правовий фундамент для подальшого розвитку трудового законодавства.

При розробленні нового соціально-трудового законодавства доцільно враховувати положення конвенцій МОП, навіть якщо вони не ратифіковані Україною. Ніяких перешкод щодо цього не існує. Більш того, такий підхід полегшить надалі ратифікацію відповідних конвенцій МОП. Реалізація загальноновизначених соціальних прав і міжнародних трудових норм може бути здійснена не тільки за допомогою ратифікації міжнародних конвенцій, а й шляхом внесення міжнародних норм у законодавство України, закони суб'єктів, у колективні та індивідуальні договори і угоди, судові рішення.

5.4. Концепція проекту управління наукою і освітою

Нами зроблено спробу, використовуючи системну методологію, розробити програму перетворення України — держави з неблагополучною економікою — на країну, яка випереджала б за відповідними показниками найбагатші європейські держави. Ця програма містить два напрями: 1) скорочення зайвих паразитуючих органів державної влади, витрат на утримання бюрократичної її частини (витрат, що вважаються неприпустимими у цивілізованих країнах Європи), а також підвищення конкурентоспроможності уряду (деякі ідеї з цього приводу викладено у підрозділах 5.2.1 і 5.2.2); 2) перетворення сировинно-індустріальної економіки, якою є сьогодні економіка України, на економіку знань. Саме цьому напрямку присвячена запропонована концепція.

Деякі поняття, що використовуються в цьому підрозділі. *К-суспільство (Knowledge society)* — суспільство, засноване на знаннях.

Наукові результати — ідеї, винаходи, відкриття, теорії, концепції, доктрини, стратегії, моделі, програми, проекти, плани суспільних перетворень тощо, які принесли або потенційно спроможні принести благо людям.

Проблема — відмінність між тим, що хочемо мати і тим, що є в реальності. Проблеми поділяються на дійсні та псевдопроблеми. Останні, у свою чергу, можна поділити на “ще не проблеми”, “вже не проблеми”, “ніколи не проблеми”.

Псевдовчені — ті, хто переймаються псевдопроблемами.

Бюрократизація — підміна певним явищем (у тому числі наукою) суспільно корисних цілей, задля задоволення яких створюється відповідне явище, цілями, протилежними первинним, власними, корпоративними інтересами. До речі, те саме відбувається і у сфері публічної влади, яка теж на певному етапі стає бюрократичною, починає жити за власними (корупційними, клановими) інтересами, абсолютно протилежними тим, задля задоволення яких ця влада створювалася. Ступінь цієї підміни принципово можна виміряти, що і буде водночас показником ступеня бюрократизації. Це є важливою ідеєю, оскільки з одержанням зазначених показників можна, вимірюючи ступінь бюрократизації явища, управляти нею.

Бюрократизація науки — такий її стан, коли фінансуються наукові заклади, а не наукові результати, матеріально підтримуються вчені, а не наукові розробки; коли пріоритетом у науці стає сам вчений а не його наукові досягнення; коли можна мати наукові ступені та звання, не маючи наукових результатів; коли замість вченого, який відповідає природному визначенню цього терміна (носій, генератор, володар наукових ідей) з’являється інше вчений — володар наукових ступенів, звань, а останні стають предметом купівлі-продажу. Отже, бюрократизація завжди призводить до заміни дійсних речей (у даному разі — наукових ідей) їх символами (науковими ступенями і званнями). Люди завжди шанобливо ставляться до науки, тому їх легко примусити вклонятися не самим ідеям, а символам. Уся історія людства — це історія створення символів (кумирів) і поклоніння ним, а Біблійна історія — боротьби з цим. Створення символів (кумирів) — це порушення другої (з 10) біблійної заповіді, протизаконне (за Біблією) діяння.

Вчені-бюрократи (псевдовчені) — особи, які одержують наукові ступені та звання без наявності наукових результатів.

Проблеми науки і освіти. Актуальність дослідження. *Проблеми науки.* Провідні країни світу ведуть шалену боротьбу за найшвидше створення суспільства, заснованого на знаннях. Адже завдяки пріоритетному виробництву і використанню новітніх знань і вмінь вони зможуть забезпечити найвищу якість та безпеку життя своїх громадян, а в стратегічній перспективі значно посилити свій вплив на світові процеси. Можна прогнозувати, що ті країни, які не оволодіють цими знаннями та вміннями, стануть ще більш залежними від країн, де створено К-суспільство, і розраховуватимуться з останніми за блага цивілізації дешевою робочою силою, природними ресурсами, екологічними квотами та іншими складовими своєї національної безпеки. Таким чином, *Знання* — найважливіша складова цивілізаційного розвитку. І саме сьогодні особливо пророчими звучать слова В. Вернадського: “Той народ, який зуміє найповніше, найшвидше, найдосконаліше оволодіти новим, що відкривається у Людському житті — знанням, досконалим розвинути і докласти його до свого життя, отримає ту могутність, використання якої на загальне благо є головним завданням будь-якої розумної державної політики”.

Для України вкрай важливим є формування правильного бачення свого місця та ролі у глобалізованому суспільстві, заснованому на знаннях, і створення ефективної політики для досягнення намічених цілей у близькій та далекій перспективах. При цьому управління наукою належить до так званих неспроможностей ринку, а отже і повинне здійснюватися державою. Звідси випливає, що функція управління масовим виробництвом і розповсюдженням знань є однією з найважливіших державних функцій. Отже, дуже актуальними є дві проблеми: 1) запропонування ефективного проекту управління наукою (виробництвом Знань) і освітою (розповсюдженням Знань); 2) запропонування механізму боротьби з бюрократизмом у науці.

На важливості вирішення проблем науки наголошувало керівництво країни. Так, як зазначалося у виступі Президента України В. Ющенка на сесії Загальних зборів НАН України 5 травня 2006 р., частка України на світовому ринку високих технологій — лише 1 %. Від подальшого розвитку науки і освіти залежатиме місце держави Україна — аутсайдера і залежної від інших держав або розвинутої і самостійної. 6 квітня цього року Рада національної безпеки і оборони розглянула питання про

стан науково-технологічної сфери та заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України. Було здійснено аналіз стану справ та визначено певні заходи щодо виправлення незадовільної ситуації у цій сфері. Питання розвитку наукової системи розглядалися академіком НАН України Б. Патонем у його виступі “Основні підсумки діяльності та перспективи розвитку Національної академії наук України” на сесії Загальних зборів НАН України (5 травня 2006 р.). Крім того, у 2005 р. НАНУ створено Комісію з подальшого підвищення ефективності діяльності НАН України.

Водночас конкретних кардинальних заходів щодо подолання бюрократизації в науці поки що не запропоновано. Проте ситуація, що склалася, досягла рівня, який характеризується як революційний — коли не тільки “низи не можуть” а й “верхи не хочуть”. Виступаючи на згаданій сесії Загальних зборів НАН України, Президент України В. Ющенко зазначив, що минулого року на потреби науки витрачено 0,42 % ВВП. Зрозуміло, що це конче мало. І це при тому, що фінансування науки у 2005 р. збільшено на 60 % (за даними Б. Патона — на 35 %) порівняно з роком попереднім. Але справа не тільки у цьому. По-перше, за словами Президента, “ніде у світі наука не фінансується виключно з державних джерел”. По-друге, “наукова інфраструктура споживає левову частку фінансування”. Тобто, далеко не всі кошти, зазначені в держбюджеті у розділі “на потреби науки”, витрачені саме на наукові дослідження. Отже, у державному забезпеченні наукової сфери плануються зміни. Варто очікувати переходу від фінансування “стіг” до фінансування наукових ідей. Кошти виділятимуться не на діяльність певного НДІ, а на фінансування конкретних проектів.

Проблеми освіти. Головною проблемою освіти є відсутність її безпосереднього зв’язку з наукою — науковими результатами, недостатнє використання нових наукових ідей у навчальному процесі. Зокрема, навчальні стандарти (освітньо-кваліфікаційні характеристики, освітньо-професійні програми, навчальні плани) не є конкретними, складаються у занадто агрегованому вигляді, що не дає змоги відстежувати рівень їх насичення науковими результатами. До підручників і посібників, грифи на які надаються Міністерством освіти і науки України, не ставляться вимоги відповідності їх сучасним науковим досягненням. Навпаки, вважається, що в них мають бути викладені положення,

які вже є сталими (повторюються з одного підручника в інший), а підготовка їх не вважається навіть науковою роботою. Як результат, нерідко спостерігається ситуація, коли рівень навчання у вищому навчальному закладі не тільки не відповідає новим науковим досягненням, а й є застарілим навіть порівняно з існуючою практикою. З цих причин випускник закладу приходив на виробництво не як носій нових ідей, а сам вчиться новому для нього. На вирішення зазначеної проблеми — посилення зв'язку освіти з наукою — спрямована запропонована концепція управління наукою і освітою.

Почнемо з другої проблеми — розроблення механізму боротьби з бюрократизмом у науці. Державне управління будь-якою сферою, як зазначалося вище, має стійкі тенденції до бюрократизації. Не є секретом, що вченим можна стати, не маючи наукових результатів, оскільки вченістю ідентифікується не з науковими результатами, а з її символами — науковими ступенями і званнями. Тому багато хто прагне досягнення не наукових результатів, а лише зазначених символів. Наявність цих ступенів і звань (як і вступ до перспективної політичної партії) розглядається частиною амбітної молоді як неодмінний атрибут кар'єрного росту. При цьому чинний порядок присудження наукових ступенів і звань не перекриває повною мірою шляхи одержати їх без наявності наукових результатів. Повністю ж буде нівельовано ці ступені і звання в разі зміни чинного порядку затвердження наукових ступенів ВАК (а такий крок намічається у зв'язку з бездумним копіюванням західних кваліфікацій). Це певні (здебільшого розумні) спроби утримати хоч якийсь зв'язок присуджуваних наукових ступенів з науковими результатами.

Щодо механізму боротьби з бюрократизмом у науці, то він полягає якраз у забезпеченні прозорості процесів фінансування в науці (залучення громадськості, проведення тендерів, конкурсів тощо) і атестації наукових кадрів. Коли йдеться про державні наукові ступені, звання, кожен платник податку має право запитати у кандидата, доктора наук, академіка державної академії наук, тобто у кожного, хто одержує за ці ступені та звання гроші від держави, які саме ідеї він запропонував суспільству. Зрозуміло, що такого роду ідеї не повинні вирішувати псевдопроблеми або бути маніловщиною. До ідей висувуються певні вимоги, які впливають (мають впливати) з Інструкції ВАК щодо порядку

присудження наукових ступенів. Наявність цих ідей має бути обов'язковою і при обранні вчених до членів державних академій. При цьому необхідні публічність і прозорість. Лише публічність і прозорість процедури присвоєння наукових титулів: кому і, головне, за що (за які саме ідеї, винаходи, відкриття, теорії, концепції, доктрини, стратегії, моделі) людина одержує високі наукові титули, скажімо, академіка (крім наукових ступенів докторів філософії, присуджуваних недержавними вищими науковими закладами, членів громадських академій) є запорукою відродження дійсного сенсу понять “наука” і “вчений”, а отже і зменшення бюрократизму, корупції. Таким чином, якщо тепер виписати у термінах відповідних правових положень викладений підхід, то можна вирішити проблему розроблення механізму боротьби з бюрократизмом у науці.

Перейдемо до вирішення першої проблеми — викладу концепції управління наукою і освітою.

Вступні положення концепції управління наукою і освітою. Реалізація запропонованої концепції управління наукою і освітою потенційно здатна вивести нашу країну на новий цивілізаційний рівень розвитку порівняно із сучасним. Головна ідея концепції полягає у формуванні принципово нової парадигми розвитку науки і освіти, створення К-суспільства, залученні на рівень промислового використання якомога більше (в ідеалі — всіх) знань, накопичених людством. А для цього (для переведення накопичених людством знань у площину їх промислового використання) потрібно залучити ці знання передусім у навчальний процес, в освітні стандарти.

Перехід на новий цивілізаційний рівень розвитку саме за рахунок розширення бази знань не є фантастичним. Нині учні 8–11 класів вільно володіють знаннями, які сто — двісті років тому були надбанням горстки видатних вчених світу. Водночас, за підрахунками, сучасною цивілізацією вирізняється поки лише незначна частка знань, накопичених людством, тільки певна її частина використовується в навчальному процесі.

Проаналізуємо, що робиться для подальшого залучення нових для навчального процесу знань, підвищення якості освіти. У цьому плані розрізнятимемо міжнародні та національні зусилля. Щодо перших, то у сучасній міжнародній освітній практиці багато уваги приділяється питанням визнання дипломів,

“конвертованості” освітньо-кваліфікаційних рівнів. У центрі загальноосвітніх тенденцій розвитку освіти — переважно питання наближення її до загальноновизнаних кваліфікацій і транснаціоналізації. Так, серед завдань Світового агентства з транснаціональної освіти (GATE) — допомога вищим навчальним закладам і урядам в оцінюванні та визнанні програм, навчання за якими вийшло за національні кордони і надається громадянам інших країн і континентів. На конференціях GATE основна увага приділяється універсалізації освіти: розробляються “глобальні принципи транснаціональної освіти”, створюється банк даних про вищі навчальні заклади різних країн світу та їх програми тощо. Досліджують форми контролю знань (наприклад, запровадження так званої кредитно-модульної системи контролю, що пов’язується з Болонським процесом). Певний спектр завдань у цьому ж напрямі вирішує також Європейська асоціація міжнародної освіти (EAIE). Її зусилля зосереджуються на організації міжнародних тренінгів для експертів з національних і зарубіжних навчальних програм та ін. І лише субсидіарно міжнародні організації займаються якістю (змістовними питаннями) освіти. У цьому напрямі головна увага приділяється наближенню її змісту до найбільш визнаних кваліфікацій, а також універсалізації підготовки фахівців, що, природно, є необхідним в умовах глобалізації¹.

Зусиллями бюрократів в Україні розроблено Національну доктрину освіти, яка повинна б визначити стратегію розвитку освітнього поля в державі та сформувати головні пріоритети державної освітньої політики. Таким пріоритетом мало б бути, як мінімум, найповніше використання власних наукових здобутків, які залучаються в освітні програми спонтанно, некеровано, внаслідок чого більшість з цих здобутків не використовується у навчанні студентів. Але пропонувані стратегії і засоби містять лише декларації про те, що ситуація в освіті поліпшиться. За відсутності стратегій використання у навчанні наукових здобутків, не кажучи вже про відсутність відповідних конструктивних підходів, механізмів реалізації цього завдання, немає впевненості

---

¹ Наприклад, щодо юриспруденції, як зазначається закордонними дослідниками, одним із завдань юридичних факультетів європейських університетів Заходу є підготовка юристів, здатних працювати в будь-якій країні Європейського Союзу.

в тому, що проголошені у Національній доктрині цілі будуть досягнуті.

Який же вихід? Тут можливі два шляхи. Перший — це підтягування рівня національної освіти до загальноновизнаних у світі кваліфікацій. При цьому складається враження, що наш законодавець розуміє таке завдання занадто спрощено, зводячи це підтягування до зміни назв у позначенні освітньо-кваліфікаційного рівня: введення бакалаврату, магістратури. На черзі — науковий ступінь доктора філософії (замість сьогоднішнього кандидата наук) без затвердження присудження цього ступеня ВАК. У контексті Болонського процесу йдеться про ліквідацію ВАК, автономію університетів. Таке “підтягування” до Заходу, на наш погляд, є авантюрою у національному масштабі, у всякому разі, у нинішньому його виконанні — коли на зазначених рівнях бакалаврату, спеціалістів і магістратури йде пряме дублювання викладання, що призводить до нерозумного величезного (в масштабах країни) подорожчання освіти. Можна апіорі стверджувати: ліквідація ВАК, яка сьгодні контролює якість дисертаційних робіт, призведе до різкого падіння їх якості, а отже і потенційної спроможності української науки. Живі приклади — колишні республіки СРСР, де такі трансформації мали місце.

Відбувається ще одна профанація: дехто з ректорів ВНЗ, рекламуючи свій заклад, особливо з напрямів “Право”, “Економіка”, стверджують що викладання у ньому відбувається на рівні міжнародних, європейських стандартів. Але насправді таких не існує. Крім того, підтягуватися до чогось, означало б приректи себе на постійне відставання, роль того, хто одвічно наздоганяє. Тому вважаємо правильнішим другий, обраний нами (в межах концепції) шлях: запропонувати таку систему управління наукою і освітою, яка б була орієнтована не на загальноновизнані кваліфікації, а на використання в навчальному процесі, а отже і у народному господарстві, потенційно можливого на даному рівні розвитку цивілізації обсягу знань.

Пропонуємо концепцію побудови інноваційної моделі розвитку суспільства — поєднання наукових результатів з освітніми стандартами (тобто потоку кінцевих результатів наукового виробництва — “виходу” науки — з навчальними програмами, навчальними стандартами — “входом” в освітянське виробництво). Ця концепція могла б бути складовою системи ще ширшого

рівня, яка б охоплювала поєднання потоку результатів наукових досліджень не тільки з навчальними програмами, а й з виробничими планами підприємств України — системи *інноваційного провайдингу*.

У межах концепції вирішуються два завдання: 1) максимального використання власного інноваційного потенціалу; 2) залучення у національне використання якомога більше знань, накопичених у світі. Для цього потрібно створити національний банк знань (комп'ютеризовану суперпотужну базу наукової та науково-технічної інформації) та механізмів залучення цих знань у навчальний процес і у промислове використання. Такий Банк має накопичувати наукові ідеї, що становлять національний науковий потенціал, а також наукову інформацію з поза меж України.

Перше завдання (максимального використання власного інноваційного потенціалу) має вирішуватися переважно адміністративним шляхом — органами державного управління — Кабінетом Міністрів, Міністерством освіти і науки України, НАНУ, іншими міністерствами і відомствами, за допомогою відповідних моделей діяльності. Йдеться про здійснення інвентаризації дисертацій, наукових звітів, наукових записок тощо, виконаних в Україні, виявлення і систематизацію наукових пропозицій щодо зміни, вдосконалення існуючого стану в певній сфері життєдіяльності та внесення цих пропозицій у Банк знань з метою залучення їх у навчальний процес. Друге завдання передбачає ті самі роботи, але пошук і систематизація їх мають здійснюватися за джерелами, накопиченими у світі, що перебувають за межами України, знову ж таки з метою залучення у національне використання якомога більше знань. У вирішенні цього завдання мають брати участь як дослідники, дисертанти, тимчасові творчі колективи, так і нові організації, наприклад, доцільно створити потужні аналітичні центри з формування наукової інформації для Банку знань. Такі центри могли б створюватися як за рахунок прямих коштів з бюджету, так і шляхом залучення коштів зацікавлених виробників, міністерств, відомств. Але й це завдання потребує, безумовно, державного управління, розроблення і реалізації ефективної концепції інноваційної діяльності, механізмів її реалізації, у тому числі інституційного та нормативно-правового забезпечення, формування (виходячи з цієї моделі) та здійснення відповідної державної політики у сфері освіти і науки.

Правове забезпечення механізмів розвитку інноваційної діяльності становлять Закони України “Про основи державної політики у сфері науки та науково-технічної діяльності”, “Про інноваційну діяльність”, “Про інвестиційну діяльність”, “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні”, “Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків”, “Про державні цільові програми”, “Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій” (закон спрямований на підвищення ефективності комерційного використання результатів науково-технічної діяльності), відповідні положення Цивільного та Господарського кодексів України щодо регулювання відносин комерційного посередництва, франчайзингу та концесій, десятки постанов та розпоряджень Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, Указів Президента України, нормативно-правових актів міністерств і відомств, що належать до сфери розвитку науки та освіти, інноваційної діяльності, управління нею.

Інституційне забезпечення у принципі, здавалось би, існує: і законодавча, і виконавча гілки державної влади мають відповідні структури, які потенційно здатні реалізовувати інноваційні моделі розвитку науки і освіти. Зокрема, у Верховній Раді функціонують Комітети з питань науки і освіти, промислової політики і підприємництва, національної безпеки і оборони. Є відповідні структури у Секретаріаті Президента, Кабінеті Міністрів України, міністерствах, відомствах, органах місцевої влади. У складі Міністерства освіти і науки, що є центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки, функціонує департамент інновацій та трансферу технологій, який здійснює управління забезпеченням інноваційного розвитку. Цей департамент має статус, який можна розглядати як засади нормативно-правового забезпечення, необхідного для реалізації концепції інноваційної діяльності. Так, цілями та завданнями департаменту, згідно з положенням про нього, є: розроблення і реалізація державної політики у сфері інноваційної діяльності та трансферу технологій; визначення перспектив і пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні та механізмів їх реалізації; сприяння розвитку мережі інноваційних структур; формування нормативно-правової бази щодо забезпечення інноваційного розвитку; координація діяльності національної системи науково-технічної інформації з питань інноваційного розвитку та трансферу технологій.

Водночас цілеспрямоване управління інноваційним розвитком народного господарства не здійснюється. Причиною цього є відсутність, перш за все, лише ідеї з ефективною концепцією управління наукою і освітою, яку мали б реалізовувати зазначені інституції та доведення цієї моделі до технологічного рівня.

Деякі поняття та ідеї, що використовуються в межах концепції. Основними поняттями концепції управління наукою і освітою є: 1) параметри-характеристики — об'єкти управління якістю освіти; 2) критерії управління нею; 3) стратегії управління.

До параметрів-характеристик — об'єктів управління якістю освіти належать потенційна можливість, технічна, соціально-економічна, організаційна, і психологічна здатність освітянської діяльності. Розрізнятимемо вихідні результати наукових досліджень (нові доктрини, концепції, розробки, рекомендації тощо) як “вихід” науки, а освітні стандарти — освітньо-кваліфікаційні характеристики, освітньо-професійні програми та навчальні плани — як “вхід” в освіту. Пов'язування “виходу” і “входу” має стати головним завданням управління розвитком освіти і науки, зокрема його центрального органу управління — Міністерства освіти і науки України.

Потенційна можливість розвитку освіти (ПМ) — сукупність накопичених людством знань. Частина з них зосереджена на певних носіях інформації та у визначених місцях, до яких є загальний доступ (у бібліотеках світу, в мережі Інтернет, національних і міжнародних організаціях інтелектуальної власності типу ВОІВ, патентних відомствах, звітах науково-дослідних організацій, університетів тощо). Інша частина є недоступною, вона міститься в головах людей, приватних бібліотеках, колекціях, сховищах або існує у неявному вигляді (наприклад, у наскельних написах, що поки не розшифровані) чи буде відкрита наукою в найближчому чи віддаленому майбутньому. Не має значення, вважатимуть їх спадщиною попередніх поколінь чи новими (у даному разі можна послатися на приказку про те, що все нове — це добре забуте старе, та теорему Когуела: обсяг розуму на Землі — річ постійна і лише кількість людей зростає). Йдеться про виявлення і фіксацію усієї сукупності ідей, нововведень, науку, які нині розосереджені по світу.

Технічна здатність освіти (ТЗ) — показник, який визначає обсяг знань, ту частку ПМ, яка може бути залучена в країні до

освітніх стандартів за наявних контингенту вчителів та викладачів, відповідної літератури, техніко-організаційних засобів зберігання, оновлення і організації пошуку наукової інформації.

Соціально-економічна здатність освіти (СЕЗ) визначається вимогами до якості знань випускників ВНЗ з боку роботодавців. Тобто це та частка ТЗ, яка споживається на ринку праці, зокрема в народному господарстві України.

Організаційна здатність освіти (ОЗ) — оцінюється на загальнонаціональному рівні (ОЗн) та на рівні конкретних вищих навчальних закладів (ОЗв). На першому рівні цю здатність визначають національні освітянські стандарти з певних спеціальностей, підручники та посібники, рекомендовані (допущені Міністерством освіти і науки України) з дисциплін навчальних планів тощо. ОЗв — це та частина ОЗн, яка реалізується у конкретному вищому навчальному закладі України. Тобто це обсяг і якість навчальної інформації, що використовується в певній освітній установі при підготовці фахівців і міститься у навчальних (робочих) планах (програмах), лекціях викладачів, які є офіційним документом, що повинен зберігатися на кафедрі й надається при перевірці тощо.

Психологічна здатність — психологічна складова навчання (ПШ) — та частина ОЗв, яка фактично засвоюється студентами конкретного ВНЗ.

Критерії управління — відповідні показники — характеристики перерахованих можливостей (здатностей), а також коефіцієнти, за допомогою яких можна управляти певною здатністю (як правило, ці коефіцієнти визначаються відношенням значення певної можливості (здатності) до попередньої). ПМ, як зазначалося вище, є сумою наукових ідей у всіх предметних галузях науки, що містяться у національних джерелах наукової інформації та джерелах, які перебувають поза Україною, але потенційно можуть бути залучені до освітянських стандартів. Показник ПМ характеризує обсяг всіх знань, накопичених у світі, його можна визначити, скажімо, експертним шляхом у байтах, мегабайтах. Цей показник є базою, для всіх інших показників управління якістю освіти. При цьому механізми управління побудовано на відносних значеннях показників, тобто співвідношеннях — коефіцієнтах, які характеризують відповідні відношення.

Коефіцієнт розвитку техніко-організаційного забезпечення освіти (ТЗ/ПМ) визначається відношенням показника обсягу

знань, які можуть бути залучені до освітніх стандартів за наявних техніко-організаційних засобів зберігання, оновлення, систематизації і організації пошуку наукової інформації, до показника ПМ.

Показник інноваційності економіки — відношення максимуму знань, який вимагається від випускників ВНЗ з боку роботодавця, до тієї частини знань, що має в Україні техніко-організаційне забезпечення. В плані підвищення значень показника інноваційності економіки доцільно розвивати інноваційний провайдинг та інститут інноваційних провайдерів.

Інноваційний провайдинг — системний процес формування, втілення в життя та подальшого забезпечення комплексу заходів зі створення і просування на ринок нових товарів та послуг, конкурентоспроможність ґрунтується на використанні наукових знань і прикладних розробок — наукомістких технологій та послуг (прикладом може бути Південна Корея, щорічний обсяг експорту якої становить 300 млрд дол. США). Прообразом трансферу технологій і комерціалізації наукових розробок є Українсько-корейський центр трансферу технологій, створений НАНУ, Міністерством промисловості та енергетики Республіки Корея і Корейським інститутом промислових технологій, Міжнародний центр передання технологій у м. Цзясин Китаю, створений за участю української сторони, тощо. Країні потрібен інститут приватних інноваційних провайдерів, головна функція яких полягає у створенні нової моделі бізнесу, що базується на наукових досягненнях, та їх впровадженні шляхом концесії — франчайзингу. Введення інституту інноваційних провайдерів, акредитованих державою, змінює підхід до фінансування прикладних досліджень.

Показник якості освіти у конкретному вищому навчальному закладі — *ОЗв/ОЗн*, тобто відношення показника організаційної здатності освіти у конкретному закладі до показника організаційної здатності освіти на загальнонаціональному рівні.

Коефіцієнт “Бюрократичності” (викладацької неспроможності) у вищому навчальному закладі (ЖГ) — відношення кількості студентів, які одержали дипломи про відповідну освіту, до загальної кількості тих, хто навчався. Якщо студент не одержує диплома — не в змозі пройти контроль знань, то він, найімовірніше, опинився у вищому навчальному закладі випадково, за хабар

або викладачі не виконують своїх функцій — не в змозі реалізувати потенційні розумові можливості студента — перевести його в якість фахівця.

Механізми безперервного залучення нових знань у навчальний процес. Як зазначалося вище, потенційна можливість розвитку освіти (ПМ) — це накопичені людством знання, сукупність яких можна позначити як потенційну можливість науки. ПМ містить два потоки — внутрішній і світовий. Механізм забезпечення взаємопов’язаності “наукового виходу” із “входом” в освіту на рівні внутрішнього потоку створити неважко. Так, в авторефератах дисертацій, які подаються на здобуття наукового ступеня кандидата, доктора наук, є розділи “Найбільш суттєві результати, одержані автором”, “Ступінь новизни наукових результатів”. Ці розділи містять конкретні положення дисертацій, систематизовані дисертантом у три групи: “сформульовані вперше”, “набули подальшого розвитку”, “вдосконалено”, та обов’язково зазначається їх впровадження у навчальний процес. Це все підтверджується рішенням відповідної спеціалізованої вченої ради, з рекомендацією подальшого використання результатів на практиці та у навчальному процесі (розділ “Практична цінність результатів дослідження та їх впровадження”).

Отже, необхідно домагатися реального залучення відповідних положень, запропонованих науковцями, в освітні стандарти — ОКХ і ОПП, у навчальні плани (відповідно у фундаментальні або професійні блоки цих планів), а також у підручники і навчальні посібники з відповідних дисциплін. Потрібно нормативно закріпити обов’язки науковців, професорсько-викладацького складу передавати (залучати у стандарти) відповідні положення, зробивши це основним критерієм суспільного визнання одержаних наукових результатів, основною умовою видання підручників за грифом Міністерства освіти і науки. Такий механізм впровадження наукових результатів в освітні стандарти сприятиме тому, щоб ці результати практично стали надбанням широких верств населення, які здобувають освіту. Звідси можна вдосконалювати відповідні вимоги до самих досліджень і форми їх викладу, закладати механізми перевірки цих вимог з боку ВАК. Залученню результатів наукових досліджень у навчальні програми, лекційний матеріал сприяло б передання наукових установ у освітянські центри — університети. Тоді б навчальний процес міг бути продовженням наукового дослідження, студенти отримували б

знання безпосередньо з наукової лабораторії, тобто найновішу наукову інформацію.

Світовий потік знань (для подальшого залучення у навчальний процес) має виявлятися переважно науковим шляхом. Це повинні робити дослідники, дисертанти, яких слід зацікавити у наданні в дослідженнях найповнішого переліку нових ідей; НДІ, творчі колективи, діючі та новостворені технологічні парки, а також спеціальні аналітичні центри, які доцільно створити в Україні за рахунок як держбюджету, так і виробників, зацікавлених у впровадженні інновацій у виробництво.

Стратегія управління наукою і освітою. Критеріями оцінки управління наукою і освітою могли б бути максимально можливі значення показників наведених співвідношень. Таким значенням є одиниця. Зрозуміло, що показник (коефіцієнт) відношення певної можливості (здатності) до попередньої завжди менший від одиниці (якщо це не так, то управління непотрібне). Тоді на першому етапі слід визначити конкретний коефіцієнт цього відношення, на другому — від одиниці відняти значення показника відповідної можливості (здатності), а на третьому — проаналізувати одержану різницю і, виявивши основні чинники, що зумовили її, сформулювати відповідний їх перелік (дефектну відомість). На четвертому етапі формулюється адекватний перелік заходів з нейтралізації кожного чинника, що міститься у дефектній відомості. Але для цього необхідно визначити кілька варіантів проєктів рішень для вибору оптимального. Тому п'ятий етап — це вибір оптимального рішення. І, нарешті, в межах механізму управління якістю освіти необхідно визначити суб'єктів управління певними коефіцієнтами.

Наведена концепція управління освітою — це не тільки шлях до формування європейського (світового) простору знань¹, реалі-

¹ Підкреслюючи міждержавний характер визначення ПМ, ми перебуваємо в руслі сучасних світових і міждержавних тенденцій. Так, нещодавно Європейський Союз офіційно проголосив намір побудови суспільства знань (*Rola uniwersytetow w Europie wiedzy. Komunikat Komisji. COM(2003)58. — Bruksela, 2003. — 22 p.*). Цей намір безпосередньо пов'язаний з участю країн — учасниць ЄС у Болонському процесі. Своєю вищою метою Болонський процес має виведення освітньо-наукового комплексу об'єднаної Європи на нові висоти. Серед кількох головних цілей Болонського процесу — сприяння підготовці якнайбільшої кількості молодих науковців і технологів, а також формування європейського простору знань. Отже, головним є не кредитна система, не модульний контроль, а саме формування європейського простору знань.

зації побудови інноваційної економіки, так званого інформаційного суспільства (можливо, світового панування — хто володіє інформацією, той володіє світом), а й забезпечення управлінням розвитку науки (як світової так і національної). З концепції випливає, зокрема, що основними завданнями управління освітою є спрямування наукових досліджень на вирішення проблеми максимізації ККД науки шляхом залучення всіх знань у навчальний процес. За цією концепцією має створюватися банк знань. Наявність такого банку дасть змогу виявляти дійсну новизну наукової тематики на стадії її планування, виключати неконтрольоване дублювання розробок, пов'язувати “вихід” науки (наукових результатів) із “входом” освіти (залучати результати розробок у національні, міждержавні освітні стандарти). Крім цих функцій, пов'язаних з підвищенням ефективності управління наукою, зокрема вдосконаленням “виходу” науки, слід також побудувати її ефективний “вхід.” Для цього необхідно спрямувати наукові дослідження на вирішення дійсних, а не псевдопроблем. Механізми такого управління мають бути спрямовані на вирішення проблем бюрократизації науки. З технології управління наукою повинні випливати об'єктивно необхідні (суспільно корисні) функції НАН України, інших академій як державних, так і громадських наукових організацій, ВАК, Міністерства освіти і науки, міністерств і відомств, які відповідають (у всякому разі повинні відповідати) за розвиток галузевої науки і аж до первинних ланок — НДІ, творчих колективів.

* * *

Сучасна Україна вступає у період духовного піднесення. Вільна людина у справедливій державі — ідеал для кожної країни, а Україна знаходиться ще дуже далеко від нього. Одним із засобів подолання цієї проблеми могли б стати становлення і розвиток філософії (методології) законо-державотворення, яка пропонується автором. Ця методологія має містити змістовну частину (критерії оцінки державно-політичних рішень — відповідність їх критеріям Добра і справедливості, заданим людині її Творцем, що містяться у релігійних джерелах) та інструментальну (системна методологія, системний аналіз). Застосування цієї методології дасть змогу створити якісно іншу систему державної влади.

На відміну від діючої, метою якої є самозбереження будь-якою ціною, а розтрати суспільних благ давно стали засобом досягнення цієї мети, нова влада має стати небюрократичною, неагресивною для людей. Тим самим буде створено реальні можливості для людського розвитку і гідності, свободи, рівності та солідарності, реалізації поки що декларативного запису в Конституції про те, що “Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аквинский Ф. О.* О правлении властителей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). — Л.: Наука, 1990.
2. *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. — Прага, 1924.
3. *Алексеев С. С.* Философия права. — М.: Норма, 1999.
4. *Алексеев С. С.* Избранное. — М.: Статут, 2003.
5. *Алексеев С. С.* Право на пороге нового тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития — надежда и драма современной эпохи. — М.: Статут, 2000.
6. *Алексеев С. С.* Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. — М.: Норма, 1998.
7. *Антологія української юридичної думки: В 6-ти т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / За ред. В. Д. Бабкіна, І. Б. Усенко.* — К.: Юрид. кн., 2002.
8. *Ардашев П.* Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка 1774–1789. — К., 1906. — Т. 2.
9. *Аристотель.* Никоманова этика // Аристотель. Соч.: В 2-х т. — М.: Мысль. — Т. 4.
10. *Аристотель.* Політика / Пер. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000.
11. *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления. — М.: Юрид. лит., 1997.
12. *Бакунин М.* Избранные сочинения. — Петроград; Москва, 1922. — Т. 2.
13. *Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І.* Філософія права: Підручник. — К.: Ін Юре, 2003.
14. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990.
15. *Бёрк Э.* Политика, правление, общество Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2002.
16. *Блаженный Августин.* О граде Божьем. — М., 1910.

17. *Бойко Р.* ВАЖ не КДБ, а ДАІ на науковому шляху // Віче. — 2006. — № 8.
18. *Бубер М. Я. И ТЫ* // Квинтэссенция: Филос. альманах. — М., 1991.
19. *Буддизм Тибета*: Пер. с англ. и тиб. / Сост. и отв. ред. А. Терентьев. — Москва; Рига: Наргонт-Унгус, 1991.
20. *Булатова М.* Влияние православия на становление правовой психологии // Сиб. юрид. вестн. — 2004. — № 1.
21. *Введение в философию*: В 2-х ч. — М.: Политиздат, 1989.
22. *Вебер А.* Город // Избранное. Образ общества. — М., 1994.
23. *Вебер М.* Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.
24. *Витрук А. И.* Правовой статус личности в СССР. — М.: Юрид. лит., 1985.
25. *Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика*: Підручник / Г. І. Волинка, В. І. Гусев, І. В. Огородник, Ю. О. Федів; За ред. Г. Волинки. — К.: Вища шк., 1999.
26. *Гегель Г.* Феноменологія Духа. — М.: Наука, 1999.
27. *Гегель Г.* Философия права. — М.: Мысль, 1990.
28. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. — М.: Наука, 1986. — Т. 3.
29. *Гегель Г.* Лекции по философии истории. — СПб., 2000.
30. *Гелей С., Рутар С.* Основы політології. — К.: Знання, 2001.
31. *Глазюк Л. М.* Соматично-прегнантна обумовленість соціального порядку. Практична філософія та правовий порядок: Зб. наук. ст. — Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001.
32. *Гоббс Т.* Избранные произведения: В 2-х т. — М.: Мысль, 1965. — Т. 2.
33. *Годунский С. А., Строгович М. С.* Теория государства и права. — Л., 1940.
34. *Гроций Г.* О праве войны и мира. — М., 1956.
35. *Губарь О. М.* Мораль и право в естественно-правовой и позитивистской концепции // Практична філософія та правовий порядок: Зб. наук. ст. — Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001.
36. *Гумбольдт В. фон.* Язык и философия культуры. — М., 1985.
37. *Далмау А.* Найбільше прагнення кубинської влади — духовний розвиток людини // Персонал плюс. — 2004. — № 13, 5–11 квітня.
38. *Даль В.* Толковый словарь. — М.: Изд-во словарей, 1956. — Т. 1.

39. *Джентиле Ф. О.* О роли философии права в изучении юриспруденции в Италии // Государство и право. — 1995. — № 1.
40. *Древнекитайская философия*: В 2-х т. — М.: Мысль, 1972. — Т. 1.
41. *Душпастирська Конституція про Церкви в сучасному світі, Gaudium et Spes.* “Радість і надія” // Енциклика Его свят. Папы Римського. — К., 1965.
42. *Елистратов А.* Основные начала административного права. — М., 1914.
43. *Ершов Ю. Г.* Философия права. — Екатеринбург, 1995.
44. *Євдокимов В. О., Юлдашев О. Х.* Право людини на землю: Навч. посіб. — К.: Варта, 2002.
45. *Євтушевський В. А.* Основи корпоративного управління. — К.: Знання-Прес, 2002.
46. *Житько В. А.* Межі ефективності права // Практична філософія та правовий порядок: Зб. наук. ст. — Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001.
47. *Згуровський М.* Шлях до суспільства, заснованого на знаннях // Дзеркало тижня. — 2006. — № 2 (21–27 січня).
48. *Ильин И. А.* Наши задачи // Ильин И. А. Собр. соч. — М., 1993. — Т. 2.
49. *Ильин И. А.* Путь к очевидности. — М., 1993.
50. *Ильин И. А.* Собрание сочинений. — М.: Рус. Книга, 1995. — Т. 5.
51. *Институты самоуправления: историко-правовое исследование.* — М., 1995.
52. *История политических и правовых учений.* — М., 1983.
53. *Інфодиск “Законодавство України”.* — 2004. — № 3.
54. *Іоанн ХХІІІ.* Расет in Terris. “Світ на землі”, 1963.
55. *История политических и правовых учений: Средние века и Возрождение.* — М.: Юрид. лит., 1986.
56. *Історія філософії на Україні*: В 3-х т. — К.: Наук. думка, 1987.
57. *Камю А.* Миф о Сизифе // Бунтующий человек. — М., 1990.
58. *Кант И.* Соч.: В 6-ти т. — М., 1966. — Т. 4.
59. *Кант И.* Метафизика нравов // Соч.: В 6-ти т. — М., 1966. — Т. 4. — Ч. 1.
60. *Капица С. П., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г.* Синергетика и прогнозы на будущее. — М., 2001.

61. *Катков В. Д.* Реформированная общим языковедением логика и юриспруденция. — Одесса, 1913.
62. *Керимов Д. А.* Философские основы правовых исследований. — М., 1986.
63. *Ключевский В. О.* Новейшая история Западной Европы в связи с историей России (конспект 3-я тетрадь) // Ключевский В. О. Неопубликованные произведения. — М., 1983.
64. *Ковлер А. И.* Антропология права: Учебник для вузов. — М.: Норма, 2002.
65. *Кодер И.* Философия права и универсальная история права. — Казань, 1912.
66. *Кондратьев Р. І.* Філософські категорії загального і особливого та їх використання у правотворчості // Вісн. Хмельн. Ін-ту регіон. управління і права. — 2003.
67. *Концепція адміністративної реформи в Україні.* — К., 1998.
68. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права. — СПб.: Юрид. Центр. Пресс, 2004.
69. *Костицький М. В.* Українська політико-правова доктрина як основа формування судових і правоохоронних органів // Наук. вісн. Укр. акад. внутр. справ. — 1996. — № 1.
70. *Кривега Л. Д.* Социальный порядок: мировоззренческие измерения // Практична філософія та правовий порядок: Зб. наук. ст. — Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001.
71. *Кривуля О. М.* Співвідношення морального і правового порядку // Там само.
72. *Кучеренко Г. С.* Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии. XVI — первая половина XIX в. — М.: Наука, 1981.
73. *Лебедев М. П.* Государственные решения в системе управления социалистическим обществом. — М.: Юрид. лит., 1974.
74. *Локк Дж.* Сочинения: В 3-х т. — М., 1988. — Т. 3.
75. *Лукич Р.* Методология права. — М., 1981.
76. *Мадиссон В. В.* Питання філософії приватного права. — К., 2003.
77. *Малиновский А.* Злоупотребление правом (основы концепции). — М., 2000.
78. *Мальцев Р. В.* Социальная справедливость и право. — М.: Мысль, 1977.
79. *Маркс К., Энгельс Ф.* Избр. произв.: В 3-х т — М., 1979.

80. *Мельник А. Ф.* та ін. Державне управління . — К.: Знання-Прес, 2003.
81. *Монтескьє Ш.* Избранные произведения. — М., 1955.
82. *Морозова Л. А.* Государство и собственность // Государство и право. — 1996. — № 12.
83. *Нерсесянц В. С.* Філософія права. — М., 1977.
84. *Нерсесянц В. С.* Философия права: Учебник. — М., 1998.
85. *Нижник К.* Політична реформа і державне управління в Україні // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. — К., 2001.
86. *Никеров Г. И.* Конституционное право Европейского союза // Вестн. Междунар. ун-та. Сер. Право. — 1998. — Вып. 3.
87. *Новгородцев П.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. — М., 1909.
88. *Оболонский А.* Драма российской политической истории. — М., 1994.
89. *Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование /* Под. ред. В. В. Зеленского. — М.: Норма, 1999.
90. *Ответственность за должностные преступления в зарубежных странах /* Под. ред. Ф. М. Решетникова. — М.: Юрид. лит., 1994.
91. *Перетерский И. С.* Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. — М., 1956.
92. *Петражицкий Л. И.* Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. — СПб., 1908.
93. *Петрова Л. В.* Нариси з філософії права. — Харків, 1995.
94. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998.
95. *Правовое регулирование управления отраслью промышленности союзной республики /* И. М. Разнатовский, Г. В. Пронская, Н. М. Мироненко и др.; Отв. ред. И. М. Разнатовский. — К.: Наук. думка, 1984.
96. *Прокофьев А. В.* Справедливость или преодоление человеческой природы? (метанормативный контекст понятия “справедливость”) // Этическая мысль: Ежегодник. — М.: ИФ РАН, 2003. — Вып. 4.
97. *Прокофев А. В.* Фундаментальное этическое равенство и проблемы социальной этики // Обществ. науки и современность. — 2002. — № 2.

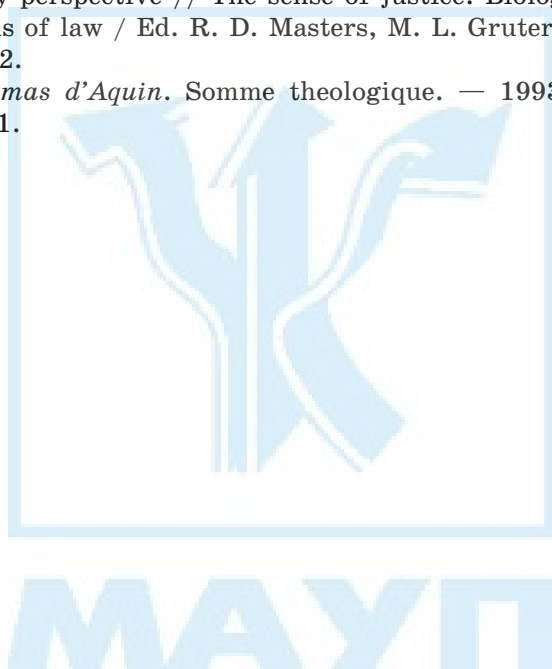
98. *Процарук Д. М.* Судебная власть в странах мира. — М.: Трансфер, 2000.
99. *Радзвілл О. А.* Порівняльні системи права: Курс лекцій. — К.: КиМУ, 2002.
100. *Разнатовский И. М.* Правовое регулирование планирования научно-технического прогресса в отрасли промышленности (На материалах УССР) / Ин-т государства и права АН УССР. — К.: Наук. думка, 1987.
101. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / Кол. авт., наук. керів. В. В. Цветков. — К.: Оріони, 1998.
102. *Ролз Дж.* Теория справедливости. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995.
103. *Сандевуар П.* Введение в право. — М., 1994.
104. *Сартр Ж.-П.* Экзистенциализм — это гуманизм // Сумерки богов. — М., 1990.
105. *Сенченко М. І.* Україна: шляхом незалежності чи неоколонізації? — К.: МАУП, 2003.
106. *Сиренко В. Ф.* Интересы в системе основных интересов советского государственного управления. — К.: Наук. думка, 1982.
107. *Сиренко В. Ф.* Проблемы интереса в государственном управлении. — К.: Наук. думка, 1980.
108. *Сиренко В. Ф.* Социалистическое управление народа. — К.: Наук. думка, 1988.
109. *Сиренко В.* Интересы и власть. — К.: Оріони, 2006.
110. *Соловьев В. С.* Нравственность и право // Соч.: в 2-х т. — М., 1990. — Т. 1.
111. *Соловьев В. С.* Оправдание добра. — М.: Республика, 1996.
112. *Соловьев В. С.* Оправдание добра // Соч. В 2-х т. — М., 1998. — Т. 1.
113. *Солонько Л.* Імперська складова “української ідеології” та пострадянська бюрократія // Політ. думка. — 2001. — № 2.
114. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред.-сост. и предисл. А. Ю. Согаманова: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992.
115. *Спиноза Б.* Избранные произведения. — М., 1957. — Т. 2.
116. *Строки* дневников и писем из коллекции Юрия Безелянского. Письма князя Дмитрия Шаховского историку А. Кор-

- нилову 25 октября 1890 г. // Огонек. — 1995. — Октябрь. — № 43.
117. *Так* говорив Будда. — Лондон; Санкт-Петербург; Рига; Бомбей: Илона. — 1991.
  118. *Тацій В.* Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку // Вісн. правових наук України. — 2003. — № 2.
  119. *Тайяр де Шарден.* Феномен человека. — М.: Наука, 1987.
  120. *Тихомиров Ю. А.* Управленческое решение. — М.: Наука, 1974.
  121. *Токовенко В. В.* Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовіносин та оптимізація взаємодії. — К.: Вид. УАДУ, 2001.
  122. *Толковая Библия, или комментарий на все Книги Святого Писания Ветхого и Нового Завета.* — 2-е изд.: В 3-х т. — Стокгольм: Ин-т перевода Библии, 1987.
  123. *Українська інвестиційна газета.* — 29 лютого 2000 р. — № 8 (229).
  124. *Управление, социология, право* / Под ред. И. В. Павлова, В. К. Казимирчука. — Г., 1971.
  125. *Філософія права: Навч. посіб.* / О. Бандура, С. Бублик, М. Заїнчковський та ін.; За ред. М. В. Костицького, Б. Чміля. — К.: Юринком Інтер, 2000.
  126. *Філософія права: Навч. посіб.* / П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка; За ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 1999.
  127. *Філософія права: Навч. посіб.* / За ред. О. Г. Данільяна. — К.: Юринком Інтер, 2000.
  128. *Франк С.* Из размышлений о русской революции. Русская идея. — М., 1984. — Т. 2.
  129. *Ханиф С.* Что должен знать каждый об Исламе и мусульманах / Пер. с англ. Д. Пальца. — К.: Молодь, 1998.
  130. *Хелд Д.* Современная политическая теория. — М., 2001.
  131. *Цицерон.* Диалоги: О государстве. О законах. — М.: Наука, 1996. — Т. 1.
  132. *Черненко А. К.* Правовая технология и устойчивое социальное развитие (опыт методологического анализа). — Новосибирск: Изд. ИФ и ПР СО РАН, 1996.
  133. *Черненко А. К.* Проблемы метода конструирования права как регулятора устойчивости и радиоанализа социальных институтов // Гуманитар. науки в Сибири. — 1966. — № 1.

134. *Чистое* учение о праве Ганса Кельзена. — М., 1987. — Вип. 1.
135. *Чистое* учение о праве Ганса Кельзена. — М., 1987. — Вип. 2.
136. *Чичерин Б. Н.* Нравственный мир // Русская философия права (антология). — СПб.: Норма, 1999.
137. *Чичерин Б. Н.* Философия права. — СПб.: Наука, 1998. (Сер. Рус. государств. мысль).
138. *Шабров О. Ф.* Политическое управление: проблема стабильности и развития. — М.: Интеллект, 1997.
139. *Шердаков В. Н.* Иллюзия добра. — М.: Политиздат, 1982.
140. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. — М., 1910. — Вып. 1.
141. *Шинкарук В. І.* До питання про принцип діалектики як методології суспільствознавства // Філософ. і соціол. думка. — 1993. — № 10.
142. *Шкода В. В.* Вступ до правової філософії. — Харків, 1997.
143. *Экимов И. А.* Интересы и право в социалистическом обществе. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984.
144. *Энциклики* Его святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 гг. О труде; человеческой жизнедеятельности и морали. — К.: Ин-т праксеологии, 1981.
145. *Эрн В. Ф.* Христианское отношение к собственности. — СПб., 1993.
146. *Юлдашев А. Х.* Права человека в свете христианской доктрины и идей открытого духовного общества. — К.: Альфа, 1999.
147. *Юлдашев О. Х.* Проблеми вдосконалення державної регуляторної політики в Україні. — К.: МАУП, 2005.
148. *Юм, Д.* Исследование о принципах морали // Соч. в 2-х т. — М.: Мысль, 1996.
149. *Юридична* енциклопедія. — К., 1999. — Т. 2.
150. *Яценко А. С.* Философия права В. Соловьева. — СПб., 1999.
151. *Berlin I.* *Eqolity* // *Proceeding of the Aristotelian Society.* — London, 1956. — Vol. 56 (77-th Session, 1955–1956).
152. *Donaldson T.* *Circumstances of justice* // *Encyclopedia of justice* / Ed. L. C. Becker, C. B. Becker. — New York; London: Routledge, 2001. — Vol. 2.

153. *Hayek F.* Law, legislation and liberty // The mirage of social: Routledge & Kegan Paul, ltd. — 1976. — Vol. 2.
154. *Hubin D. C.* The scope of justice // Philos. and publ. affairs. — 1979. — Vol. 9, № 1.
155. *Lonbay C. F. J.* Report of the profession in the civil law jurisdiction communities. — Birmingham, 1996.
156. *Rola uniwersytetow w Europie wiedzy* // Komunikat Komisji. COM(2003)58. — Bruksela, 2003.
157. *Strahlendorf P.* Traditional legal concepts from an Evolutionary perspective // The sense of justice. Biological foundations of law / Ed. R. D. Masters, M. L. Gruter: Sage Publ., 1992.
158. *Thomas d'Aquin.* Somme theologique. — 1993. — Vol. 2, ch. 1.

ЗМІСТ

Вступ	3
Глава 1. Постановка завдань дослідження.	
Проблеми законотворчості.....	5
1.1. Актуальність розроблення конструктивної філософії права і вимоги до неї.....	5
1.2. Критерії оцінки політичних ідей, поглядів, доктрин, що становлять філософію права	23
Глава 2. Предмет філософії права і держави	36
2.1. Правовідношення як предмет філософії права.....	36
2.2. Аналіз поняття “справедливість” та співвідношення її з правом, законом і релігією	55
Глава 3. Теоретико-філософський аналіз державотворення.....	71
Глава 4. Основні положення філософії законо-державотворення	91
4.1. Склад філософії законо-державотворення в цілому.....	92
4.2. Положення власне філософії законо-державотворення.....	107
4.3. Зловживання правом як загроза моральності та справедливості правової політики.....	125
4.4. Критерії оцінки справедливості правових актів.....	156
4.5. Методологія законо-державотворення. Загальна теорія систем, системний аналіз.....	195
Глава 5. Теоретико-прикладні аспекти застосування конструктивної філософії права	201
5.1. Формування вітчизняної правової доктрини	201
5.2. Деякі проблеми державотворення та їх вирішення за допомогою конструктивної філософії права	213

5.2.1. Побудова державної влади на християнських засадах (філософія взаємовідносин влади з її джерелом — народом).....	213
5.2.2. Конституційна реформа	221
5.2.3. Конструктивна філософія законотворення у регулюванні трудових відносин.....	243
5.3. Розвиток принципу справедливості у міжнародних стандартах праці. Міжнародно-правове регулювання трудових контрактів.....	248
5.4. Концепція проекту управління наукою і освітою	258
<i>Література</i>	275

In monograph argued the approach to formation of lawmaking constructive philosophy, offered assessment criteria of political studies principles, doctrines that might be basics of this philosophy. Proposed applied aspects of philosophy using, projects of organizational legal decisions in spheres of state conduction of economy, constitutional, administrative and legal reforms, science and educational management developed by author.

Is meant for politicians and government, deputies of Supreme Rada, law-makers, scientists, lecturers, postgraduates, students of high educational establishments and wide range of readers, interested in policy, law and state power improvement.

Наукове видання

Юлдашев Олексій Хашимович

**ФІЛОСОФІЯ ЗАКОНО-ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ**

Монографія

Scientific edition

Yuldashev Olexiy Hashymovych

**PHILOSOPHY OF LAW AND STATE FORMATION
IN SPHERE OF ECONOMY**

Monograph

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*

Редактор *Т. Д. Станішевська*

Коректор *Т. М. Федосенко*

Комп'ютерне верстання *О. А. Залужна*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 20.10.08. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 16,55. Наклад 500 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008*